

Л. В. Прокопчук

**УКРАЇНСЬКА ДІАЛЕКТОЛОГІЯ.
МОДУЛЬНИЙ КУРС**

Навчальний посібник

Вінниця 2013

УДК 811.161.2' 28(072)
ББК 81.2 УКР – 9
П 80

Рекомендовано до друку Вченою радою Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (протокол № 4 від 28 листопада 2013 року)

Л. В. Прокопчук

Українська діалектологія : навч. посібник для студентів галузі знань 0203 Гуманітарні науки напряму підготовки 6.020303 Філологія. Українська мова і література. – Вінниця : Нілан-ЛТД, 2013. – 191 с.

Рецензенти:

К. Д. Глуховцева, доктор філологічних наук, професор кафедри української мови Луганського національного університету імені Тараса Шевченка (м. Луганськ);

К. Я. Климова, доктор педагогічних наук, професор кафедри філології і лінгводидактики Житомирського державного університету імені Івана Франка (м. Житомир);

Т. О. Ястремська, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича (м. Львів).

Навчальний посібник побудовано відповідно до сучасних концепцій викладання дисциплін лінгвістичного циклу. У ньому відповідно до трьох виокремлених змістових модулів подано матеріали лекцій, плани практичних занять, перелік питань і завдань для самостійної роботи, різноманітні. Посібник містить перелік питань до заліку, список основної й додаткової літератури.

Засвоєнню студентами теоретичного матеріалу, формуванню практичних умінь і навичок сприятимуть запропоновані запитання для самоконтролю, короткий термінологічний словник.

Для студентів вищих навчальних закладів, усіх, хто прагне поглибити знання про рідну мову.

© Прокопчук Л. В., 2013

Зміст

Вступ	6
Навчальна програма з «Української діалектології»	12
Змістовий модуль 1. Вступ	16
<i>Теоретичний блок .....</i>	<i>17</i>
Лекція 1. Українська діалектологія як наука і навчальна дисципліна	17
Лекція 2. Діалекти і літературна мова	26
Лекція 3. Становлення української діалектології як науки	33
<i>Практичний блок.....</i>	<i>42</i>
Практичне заняття 1. Українська діалектологія як галузь мовознавства	42
Практичне заняття 2. Історія розвитку вітчизняної діалектології	44
Самостійна робота	46
Тема 1. Сучасні дослідження вітчизняних діалектологів	46
Тема 2. Поняття про ареалогію. Українська лінгвогеографія.....	48
<i>Контрольний блок.....</i>	<i>50</i>
Змістовий модуль 2. Фонетика, лексика й граматики української діалектної мови	56
<i>Теоретичний блок .....</i>	<i>57</i>
Лекція 1. Фонетика української діалектної мови. Система вокалізму	57
Лекція 2. Фонетика української діалектної мови. Система консонантизму.....	62
Лекція 3. Лексика і фразеологія української діалектної мови	69
Лекції 4. Морфологічні явища в українських говірках. Іменник .	80
Лекції 5. Морфологічні явища в українських говірках. Прикметник. Числівник. Займенник	87
Лекції 6. Морфологічні явища в українських говірках. Дієслово. Дієприкметник. Дієприслівник	90
Лекція 7. Синтаксис простого речення української діалектної мови	97
Лекція 8. Синтаксис складного речення української діалектної	

мови	103
<i>Практичний блок</i>	107
Практичне заняття 1. Фонетичні особливості діалектної мови .	107
Практичне заняття 2. Українська діалектна лексика	110
Практичне заняття 3. Морфологічні явища в українських говірках. Іменник. Прикметник. Числівник. Займенник	112
Практичне заняття 4. Морфологічні явища в українських говірках. Дієслово. Дієприкметник. Дієприслівник	115
Практичне заняття 5. Синтаксичні особливості діалектної мови.....	118
Самостійна робота	122
Тема 1. Акцентологія	122
Тема 2. Словотвір	123
Тема 3. Українська діалектна лексикографія	126
Тема 4. Українська діалектна фразеологія	126
<i>Контрольний блок</i>	128
Змістовий модуль 3. Наріччя й говори української діалектної мови	134
<i>Теоретичний блок</i>	135
Лекція 1. Групування й членування просторових одиниць української мови: південно-східне і північне наріччя	135
Лекція 2. Групування й членування просторових одиниць української мови: південно-західне наріччя	141
<i>Практичний блок</i>	148
Практичне заняття 1. Південно-східне наріччя.	148
Практичне заняття 2. Північне (поліське) наріччя	151
Практичне заняття 3. Південно-західне наріччя	154
Практичне заняття 4. Модульний контроль	159
Самостійна робота	161
<i>Контрольний блок</i>	163
Короткий термінологічний словник	169
Література	175
Основна література	175
Додаткова література	175

Лінгвістичні атласи	182
Діалектні словники	183
Додатки	185
Блок державного стандарту	185
Критерії оцінювання знань студентів	187
Питання до заліку	189

ВСТУП

Українська діалектологія як наука і навчальна дисципліна має важливе значення для формування загального мовознавчого світогляду студента-філолога, допомагає йому краще зрозуміти курс історії української мови, зокрема історичної граматики, а також відкриває шлях до пізнання нашої духовності – традицій, звичаїв, вірувань українського народу тощо. Водночас вона озброює майбутніх учителів-словесників знаннями, необхідними для праці в умовах діалектного оточення.

Пропонований навчальний посібник призначений для студентів філологічних спеціальностей, які вивчають курс «Українська діалектологія». Його створено за авторською програмою, укладеною відповідно до вимог кредитно-трансферної системи підготовки фахівців. Це зумовило структуру і зміст цього посібника. У ньому вміщено матеріали лекцій, плани практичних занять, перелік питань і завдань для самостійної роботи, тести для самоконтролю, перелік питань до заліку, короткий термінологічний словник, список основної й додаткової літератури.

Мета навчальної дисципліни – вивчення теоретичних засад курсу, опанування основними поняттями діалектології, розкриття закономірностей взаємозв'язку між діалектною мовою і літературною мовою, формування національномовної особистості студента-філолога, навичок аналізувати діалектні явища.

Завдання:

- ознайомити студентів з новими теоретичними відомостями з української діалектології;

- навчити аналізувати діалектні явища, встановлювати взаємозв'язок народної і літературної мови, виявляти взаємовідносини між українськими діалектами на різних рівнях мовної структури;

- сформувати навички виявлення впливу діалектного оточення на усне і писемне мовлення школярів;

- напрацювати навички практичного аналізу діалектологічних матеріалів.

Після опанування навчальної дисципліни студенти мають

знати:

- основні поняття української діалектології;
- причини змінності діалектної бази української літературної мови на різних етапах розвитку;

- спільне й відмінне в діалектній та літературній мові;

- становлення, розвиток і сучасний стан української лінгвогеографії;

- загальну характеристику діалектних відмінностей у фонетиці, граматиці, лексиці, фразеології та їхній характер;

- поділ української етнічної території на говори, групи говорів і наріччя:

- стан дослідження тих чи тих говірок, а також їхні найістотніші фонетичні, морфологічні, синтаксичні й лексичні ознаки;

уміти:

- коментувати, аналізувати діалектні явища;

- збирати відповідні діалектологічні матеріали;

- визначати функціональне співвідношення між літературно-нормативною лексикою і словами-діалектизмами (семантичними, лексичними, етнографічними);

- з'ясовувати мотиви використання діалектизмів у творах українських письменників.

СТРУКТУРА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ «УКРАЇНСЬКА ДІАЛЕКТОЛОГІЯ»

Назви змістових модулів і тем	Кількість годин											
	денна форма						заочна форма					
	усього	у тому числі					усього	у тому числі				
		лк	пз	лз	інд	с.р.		лк	пз	лз	інд	с.р.
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Модуль 1												
Змістовий модуль 1. Вступ												
Тема 1. Українська діалектологія як наука і навчальна дисципліна.	4	2	2				4	2				2
Тема 2. Діалекти і літературна мова	2	2					2		2			0
Тема 3. Становлення української діалектології як науки.	4	2			2		4				2	2
Тема 4. Сучасні фундаментальні дослідження українських діалектологів.	4		2			2	4					4
Разом за змістовим модулем 1.	14	6	4		2	2	14	2	2		2	8
Змістовий модуль 2. Фонетика, лексика й граматики української діалектної мови												
Тема 5. Фонетика української діалектної мови.	3	2	1				3	1				2

Система вокалізму.												
Тема 6. Фонетика української діалектної мови. Система консонантизму. Акцентологія.	5	2	1			2	5	1				4
Тема 7. Лексика і фразеологія української діалектної мови. Словотвір.	16	2	2		4	8	16				4	12
Теми 8. Морфологічні явища в українських говірках. Іменник.	4	2	2				4	2				2
Тема 9. Морфологічні явища в українських говірках. Прикметник. Числівник. Займенник.	3	2	1				3					3
Тема 10. Морфологічні явища в українських говірках. Дієслово. Дієприкметник. Дієприслівник.	3	2	1				3					3
Тема 11. Синтаксис простого	4	2	2				4					4

речення української діалектної мови.												
Тема 12. Синтаксис складного речення української діалектної мови.	2	2					2					2
Разом за змістовим модулем 2.	40	16	10		4	10	38	4			4	30
Змістовий модуль 3. Наріччя й говори української діалектної мови												
Тема 12. Наріччя й говори української діалектної мови. Південно-східне і північне наріччя.	8	2	2		2	2	8	2	2		2	2
Тема 13. Наріччя й говори української діалектної мови. Південно-західне наріччя.	10	2	6		2		10				2	8
Разом за змістовим модулем 3.	18	4	8		4	2	18	2	2		4	10
Усього годин	72	26	22		10	14	72	8	4		10	50

РОЗПОДІЛ БАЛІВ

Змістовий модуль I

Теми лекційних занять	Бали	Теми практичних занять	Бали	Теми самостійних робіт	Бали	Підсумковий контроль	Усього балів
1 – 3	3	2	4	1 – 3	8	15	30

Змістовий модуль II

Теми лекційних занять	Бали	Теми практичних занять	Бали	Теми самостійних робіт	Бали	Підсумковий контроль	Усього балів
1 – 8	4	1 – 5	10	1 – 5	2	14	30

Змістовий модуль III

Теми лекційних занять	Бали	Теми практичних занять	Бали	Теми самостійних робіт	Бали	Підсумковий контроль	Усього балів
1 – 2	1	1 – 4	8	1	6	10	25

ЗМ 1	ЗМ 2	ЗМ 3	Залікова робота	Усього балів
25	30	25	20	100

ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ «УКРАЇНСЬКА ДІАЛЕКТОЛОГІЯ»

Змістовий модуль 1. ВСТУП

Тема 1. Українська діалектологія як наука й навчальна дисципліна. Предмет української діалектології як науки і навчальної дисципліни, її завдання, місце серед інших лінгвістичних дисциплін. Термінологічний репертуар української діалектології. Зв'язок діалектології з археологією, етнографією, історією мови, літератури, культури, етнолінгвістикою тощо.

Описова й історична діалектологія. Поняття про діалектну мову як підсистему єдиної національної мови українського народу. Діалекти соціальні й територіальні. Одиниці діалектної мови: говірки, говори, наріччя або діалекти. Класифікація діалектних мовних одиниць за генетичною ознакою: давні, або старожитні, і новостворені.

Тема 2. Діалекти і літературна мова. Діалекти й літературна мова в їхньому історичному розвитку та взаємодії. Спільне й відмінне в діалектній і літературній мовах. Діалектна основа української літературної мови. Причини змінності діалектної бази української літературної мови на різних етапах розвитку. Значення української діалектної мови для викладання мови в школі. Фонетична транскрипція, її завдання й застосування в діалектології.

Тема 3. Становлення української діалектології як науки. Короткі відомості з історії української діалектології. Перші спроби характеристики українських говорів (О. Шафонський, О. Павловський та ін.). Питання українських діалектів у працях вітчизняних і зарубіжних науковців середини ХІХ-го, а також другої пол. ХІХ – початку ХХ ст. Становлення української діалектології як науки. Дослідження українських говірок у першій половині ХХ століття. Сучасні фундаментальні дослідження українських діалектологів. Найважливіші діалектологічні й діалектографічні праці про українські діалектні мовні одиниці другої половини ХХ – початку ХХІ ст. Методи дослідження й джерела вивчення діалектів. Методи

збирання діалектного матеріалу.

Проблеми ареалогії в сучасних вітчизняних дослідженнях. Поняття ареалу. Типи ареалів. Ядро й периферія діалектної мовної одиниці та їх відображення на лінгвогеографічній карті.

Становлення, розвиток і сучасний стан української лінгвогеографії. Лінгвогеографічні карти, їх типи. Поняття ізоглоси. Регіональні лінгвістичні атласи, їхня загальна характеристика. «Атлас української мови» – вершина української діалектологічної та лінгвогеографічної науки.

Змістовий модуль 2. ФОНЕТИКА, ЛЕКСИКА Й ГРАМАТИКА УКРАЇНСЬКОЇ ДІАЛЕКТНОЇ МОВИ

Тема 4. Фонетика української діалектної мови. Система вокалізму. Загальна характеристика українського діалектного вокалізму. Відмінності в системах голосних фонем українських діалектів. Особливості діалектного протиставлення голосних фонем. Деякі інші явища вокалізму українських діалектів: явище афери, вставні голосні /o/, /e/, гіперичні явища та ін.

Тема 5. Фонетика української діалектної мови. Система консонантизму. Акцентологія. Загальна характеристика українського діалектного консонантизму. Склад приголосних фонем у говорах. Мікросистеми українського консонантизму й діалектні відмінності в них.

Наголошування слів у південно-західних діалектах. Відмінності поліських діалектів від літературної мови в наголошуванні слів. Особливості наголошування іменників, займенників і числівників в українських діалектах. Відмінності від літературної мови в наголошуванні дієслівних форм. Рецесія.

Тема 6. Лексика і фразеологія української діалектної мови. Словотвір. Характеристика лексики українських діалектів. Спільні й відмінні елементи в лексиці українських діалектів. Основні типи діалектних відмінностей у лексиці: а) непротиставні; б) протиставні. Різновиди протиставних діалектних відмінностей у лексиці: а) власне лексичні; б) лексико-семантичні; в) лексико-словотвірні; г) лексико-

фонетичні.

Склад діалектної лексики з погляду її походження. Найтиповіші лексичні запозичення в українських діалектах із суміжних діалектів сусідніх мов: а) з польської, словацької, румунської, турецької, німецької в південно-західних діалектах; б) з білоруської, російської, частково з польської в поліських діалектах; в) з російської, частково молдавської, болгарської, тюркських мов у південно-східних діалектах. Особливості традиційної лексики діалектів. Огляд окремих семантичних груп діалектної лексики. Діалектні відмінності у фразеології. Своєрідність українських діалектів у фразеології. Відмінності між діалектами в структурі та функціонуванні окремих фразеологізмів. Фразеологічна синонімія в українських діалектах.

Взаємозв'язок між діалектами й літературною мовою при словотворенні. Різновиди відмінностей у словотворі. Фонетичні модифікації словотвірних морфем у діалектній мові. Діалектні словотвірні структури-архаїзми, структури-інновації в українських діалектах.

Тема 7. Морфологічні явища в українських говірках. Іменник. Відмінності в категорії роду іменника. Діалектні відмінності в категорії числа. Збереження у говорах залишків форм двоїни. Особливості відмінювання іменників у діалектах. Нерозрізнення закінчень іменників твердих і м'яких основ в окремих говорах.

Тема 8. Морфологічні явища в українських говірках. Прикметник. Числівник. Займенник. Діалектні відмінності у фонетичному оформленні й відмінюванні числівників. Особливості відмінювання числівників *один, чотири* та інших простих числівників. Фонетичні й словозмінні варіанти форм складних числівників у різних діалектах. Дробові числівники в українських діалектах. Діалектні відмінності в займенникових формах.

Тема 9. Морфологічні явища в українських говірках. Дієслово. Дієприкметник. Дієприслівник. Форми інфінітива в різних діалектах. Відмінності між діалектами в оформленні зворотних дієслів. Діалектні особливості в дієвідмінюванні.

Тема 10. Синтаксис української діалектної мови. Синтаксис простого речення української діалектної мови. Діалектні відмінності в словосполученні. Діалектні відмінності в структурі простого речення. Діалектні особливості у вираженні підмета, присудка, додатка, означення, обставинних слів. Особливості узгодження присудка з підметом. Відмінності між діалектами в організації речень, ускладнених однорідними членами.

Тема 11. Синтаксис української діалектної мови. Синтаксис складного речення української діалектної мови. Діалектні відмінності в структурі складного речення. Відмінності в організації складносурядних речень. Відмінності в організації складнопідрядних речень. Полісемантичність багатьох сполучників підрядності в українських діалектах.

Змістовий модуль 3. НАРІЧЧЯ Й ГОВОРИ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАЛЕКТНОЇ МОВИ

Тема 12. Групування просторових одиниць української мови. Південно-східне й північне наріччя. Групування й членування просторових одиниць української мови на сучасному етапі: традиція й новаторство. Генеза українських мовних просторових конструкцій. Південно-східне наріччя, його генеза, межі поширення. Діалектні мовні одиниці південно-східного наріччя та їхні найголовніші фонетичні, граматичні, лексичні, словотвірні ознаки. Північне (поліське) наріччя, його генеза, межі поширення. Діалектні мовні одиниці північного наріччя та їхні найголовніші фонетичні, граматичні, лексичні, словотвірні ознаки.

Тема 13. Групування просторових одиниць української мови. Південно-західне наріччя. Південно-західне наріччя, його генеза, межі поширення. Діалектні мовні одиниці південно-західного наріччя, їхні найхарактерніші фонетичні, граматичні, лексичні, словотвірні ознаки.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 1. ВСТУП

Мета: ознайомити студентів з основними поняттями діалектології, з'ясувати зв'язок між діалектною й літературною мовами, подати основні відомості про становлення, розвиток і сучасний етап української лінгвогеографії.

Після вивчення ЗМ № 1 студент має знати:

- опорні поняття й терміни модуля;
- причини змінності діалектної бази української літературної мови на різних етапах розвитку;
- спільне й відмінне в діалектній і літературній мові;
- становлення, розвиток і сучасний етап української лінгвогеографії;

студент має вміти:

- коментувати, аналізувати діалектні явища;
- визначати функціональне співвідношення між літературно-нормативною лексикою й словами-діалектизмами;
- інтерпретувати лінгвістичні карти з діалектним матеріалом.

ТЕОРЕТИЧНИЙ БЛОК

Лекція 1. Українська діалектологія як наука й навчальна дисципліна

1. Предмет, мета й завдання курсу «Українська діалектологія».
2. Взаємозв'язок дисципліни з іншими галузями знань.
3. Одиниці діалектної мови.
4. Класифікація діалектних мовних одиниць.

Література

а) основна:

1. Бевзенко С. П. Українська діалектологія / С. П. Бевзенко. – К. : Вищ. школа, 1980. – С. 3–13.
2. Матвіяс І. Г. Українська мова і її говори / І. Г. Матвіяс. – К. : Наукова думка, 1990. – С.5–7, 12–16.

б) додаткова:

1. Масенко Л. Нариси з соціолінгвістики / Л. Масенко. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. – 243 с.
2. Матвіяс І. Г. Засади української діалектології / І. Г. Матвіяс // Мовознавство. – 2000. – № 1. – С. 3–9.
3. Півторак Григорій. Українці: звідки ми і наша мова / Г. Півторак. – К. : Наукова думка, 1993. – С. 101–110.
4. Радевич-Винницький Я. Мова і нація / Я. Радевич-Винницький, В. Іванишин. – Кам'янець-Подільський : АБЕТКА, 2003. – С. 70–74.
5. Ставицька Леся. Арго, Жаргон, сленг: Соц. диференціація укр. мови. – К. : Критика, 2005. – 464 с.
6. Гриценко П. Ю. . Діалектологія / П. Ю. Гриценко // Українська мова. Енциклопедія. – К. : Українська енциклопедія, 2000. – С. 138.

1. Предмет, мета й завдання курсу «Українська діалектологія»

Кожна природна мова характеризується наявністю територіальних відгалужень – діалектів (говірок, говорів),

виникнення яких сягає в глибоку давнину.

Територіальні діалекти – це ті різновиди мови, де вона живе, функціонує й розвивається природним шляхом. «Це ті потічки, які впадають у могутнє річище загальнонародної мови та її вищого, окультуреного різновиду – літературної мови. Пересохнуть струмки – обміліє ріка»¹. Діалекти є предметом вивчення такої наукової дисципліни, як діалектологія.

Діалектологія (грецького походження: *dialectos* – наріччя й *logos* – слово, вчення) – це галузь мовознавства, що вивчає діалектну мову, її просторову варіативність і територіальну диференціацію, історію мовно-територіальних утворень і окремих мовних явищ та взаємодію з іншими формами існування мови етносу – літературною, просторіччям, соціальними діалектами².

Метою навчальної дисципліни – вивчення теоретичних засад курсу, опанування основними поняттями діалектології, розкриття закономірностей взаємозв'язку між діалектною мовою і літературною мовою, формування національномовної особистості студента-філолога, навичок аналізувати діалектні явища.

Завдання курсу «Українська діалектологія»:

- ознайомити студентів з новими теоретичними відомостями з української діалектології;

- навчити аналізувати діалектні явища, встановлювати взаємозв'язок народної та літературної мови, виявляти характер взаємодії між українськими діалектами на різних рівнях мовної структури;

- дослідити проблеми групування українських діалектів;

- сформувати навички виявлення впливу діалектного оточення на усне й писемне мовлення школярів.

Діалектологія поділяється на синхронну (описову) та історичну³. Метою синхронної діалектології (або діалектографії) є опис говірок

---

¹ Радевич-Винницький Я., Іванишин В. Мова і нація / Я.Радевич-Винницький, В.Іванишин. – Кам'янець-Подільський : АБЕТКА, 2003. – С. 70–74.

² Українська мова. Енциклопедія. – К. : Українська енциклопедія, 2000. – С. 138.

³ Там само. – С. 138.

на одному хронологічному зрізі їхнього функціонування:

- окреслення географій окремих одиниць діалектної мови чи їхніх парадигм;
- вияв закономірностей об'єднання говірок у мовно-територіальні утворення вищого порядку – говори, наріччя;
- встановлення діалектної основи літературної мови;
- опис характеру взаємодії діалектної мови з іншими формами існування мови етносу⁴.

Синхронна діалектологія передбачає збір відомостей про фонетичні, акцентуаційні і граматичні структури та словниковий склад говірок та їх об'єднань і їхню наукову інтерпретацію.

Основне джерело синхронної діалектології – відповіді на програми, питальники, а також діалектологічні та інші тексти (фольклорні, художні), які мають виразні говіркові риси. Результати таких досліджень оформляють у вигляді лінгвістичних атласів, словників, збірників текстів.

Метою історичної діалектології (або власне діалектології) є встановлення генези, історичних змін фонетичних, акцентуаційних, граматичних, лексичних, фразеологічних явищ діалектної мови.

Джерелами історичної діалектології є синхронна діалектологія та лінгвістичні атласи різних типів, писемні пам'ятки, відомості з ономастики, свідчення споріднених мов. Матеріал подається у вигляді атласів або описів.

2. Взаємозв'язок дисципліни з іншими галузями знань

Діалектологія має зв'язок з такими науками, як історія мови, сучасна українська літературна мова, лінгвостилістика, ономастика, історія літератури, археологія, етнографія.

Сучасні діалектні відомості є одним із найважливіших джерел історико-діалектологічного дослідження генези мов, адже саме в місцевих діалектах зберігаються такі мовні явища, які давно вже втрачені літературною мовою або не зовсім виразно відбилися в писемних пам'ятках, що дійшли до нас (саме дані місцевих діалектів

---

⁴ Українська мова. Енциклопедія. – К. : Українська енциклопедія, 2000. – С. 138.

уможливили дослідження історії чергування *o, e* з *i*). За переконанням О. О. Потебні, історія мови – це історія її наріч. Саме тому народні говори слугують важливим джерелом інформації для історичної граматики: У говорах досі зберігаються ті явища, які загальнонародна мова давно втратила: Наприклад, у *фонетичній системі* це наявність дифтонгів, вимова звукосполук [gi], [ki], [xi]; у *морфології* – залишки двоїни, залишки перфекта; у *синтаксисі* – конструкції з безособовими формами дієслів на -ся: *то му ся не ўдаје – то йому не вдається* тощо.

Діалектологія дає змогу краще зрозуміти не тільки давні пам'ятки, а також художні твори класичної й сучасної літератури. Так, приміром, мовні особливості південно-західних українських діалектів зафіксовано у творах Ю. Федьковича, І. Франка, О. Кобилянської; південно-східних – у творах І. Нечуя-Левицького, А. Тесленка, Г. Квітки-Основ'яненка, а поліські діалекти часто вживані у творах П. Куліша.

Знання з діалектології допомагають при викладанні мови в школі, зокрема в роботі над удосконаленням культури мовлення учнів.

Діалектологія використовує досягнення таких суспільних наук, як історія, археологія, антропологія, етнографія та ін., які дають надійний допоміжний матеріал для реконструкції давньоруських діалектів і для розуміння шляхів та основних етапів формування діалектної карти кожної з мов, отже, й української.

3. Одиниці діалектної мови

До основних діалектних одиниць належать:

- говірка;
- говір, або діалект;
- наріччя, або діалектна група.

Говірка – найменша одиниця територіальної диференціації мови, що є засобом спілкування мешканців одного чи кількох населених пунктів, однотипних з мовного погляду. У структурі мовно-територіальних утворень лише говірка є реальною комунікативною системою. Вона відзначається єдністю структури,

протиставляється іншим говіркам набором диференційних ознак на фонетичному, акцентуаційному, граматичному, лексичному рівнях. Наприклад: подільські говірки, говірки села Рахни-Польові та ін. Говірки є центральним об'єктом описової діалектології.

Говір – одиниця територіальної диференціації мови, що становить об'єднання говірок, близьких за фонетичними, акцентуаційними, лексичними та граматичними ознаками. Наприклад, до складу південно-західного наріччя української мови належать такі говори: *волинський, подільський, наддністрянський, надсянський, покутсько-буковинський, гуцульський, закарпатський, бойківський, лемківський*.

Зовнішні межі говорів окреслюються пасмами ізоглос, які чітко окреслюють ядро і периферію говору. У ядрі зосереджуються його основні структурні особливості; окраїнні говірки у своїй структурі можуть поєднувати риси сусідніх говірок, витворювати ознаки перехідного діалектного типу.

Наріччя – це найбільша одиниця територіальної диференціації мови, що становить сукупність близьких за визначальними ознаками говірок, об'єднаних у говори. Структурні особливості говірок, що входять до складу наріччя, виразно диференціюють одне наріччя на тлі інших. В українській мові розрізняють три наріччя: *північне* (поліське) наріччя (Чернігівська обл., північні райони Сумської, Київської, Житомирської, Рівненської, Волинської та ряду інших південних районів Білорусі); *південно-західне* наріччя (Вінницька, Хмельницька, Тернопільська, Львівська, Івано-Франківська, Чернівецька, Закарпатська, південні райони Житомирської, Рівненської, Волинської областей, деякі райони Черкаської, Кіровоградської, Миколаївської, Одеської областей, частково в Польщі, Словаччині, Румунії); *південно-східне* наріччя (південні райони Київської, Сумської, а також Харківська, Луганська, Донецька, Полтавська, Дніпропетровська, Запорізька, Херсонська, Черкаська, Кіровоградська, Миколаївська, Одеська області, АР Крим, суміжні райони Курської, Белгородської, Воронежської, Ростовської областей Росії).

Структурні особливості діалектів з часом зазнають змін унаслідок міждіалектних контактів та впливу літературної мови, проте діалекти як одна із форм існування національної мови не зникають, а лише трансформуються в нову якість. Кількість українських діалектів, їх межі, глибина протиставності іншим діалектам, а також внутрішнє членування їх на групи говорів є наслідком племінної диференціації з доісторичних часів, пізніше різночасових територіально-адміністративних об'єднань і перегруповань земель, наявності й зміни впродовж тривалого періоду розвитку мови етносу адміністративних, культурних, релігійних та освітніх центрів.

4. Класифікація діалектних мовних одиниць

Розрізняють два типи діалектів: *територіальні* й *соціальні*. Різні вияви мови на певній території називаються *територіальними* діалектами. Вони слугують засобом спілкування людей, об'єднаних спільною територією, а також спільністю елементів матеріальної й духовної культури, історико-культурних традицій, самосвідомості. Наприклад, у мовленні носіїв бойківського говору часто трапляються такі діалектизми, як *'віблиц'а* (довга жердина), *'зак'іл'* (поки), *жа'лива* (кропива); на Поліссі замість «плетена корзина» кажуть *тал'гун*, «сосна, багата смолою» – *лу'тиц'а*; до подолізмів належать такі слова: *ко'гут* (півень), *най* (нехай), *т'ічки* (пасіка), *чорно'гуз* (лелека) та ін.

Структурні особливості діалектів з часом зазнають змін унаслідок міждіалектної взаємодії та впливу літературної мови. У діалектології з'явилася нова галузь – перспективна діалектологія, яка вивчає процес перенормалізації (літературної нормалізації) територіальних діалектів.

На відміну від територіальних діалектів, які є засобом спілкування населення на певній території, *соціальні* діалекти визначаються не місцем проживання, а суспільними функціями їх носіїв, які, зазвичай, утворюють закриту групу. На відміну від територіальних діалектів, які виникли у період племінної диференціації суспільства, соціальні діалекти виникли в пізніший період розвитку й відображають у мові соціальний поділ суспільства.

Окрім того, територіальні діалекти «побувають як стабільні, впорядковані на локальному рівні мовні системи, що виникли задовго до початку формування загальнонаціональної літературної мови, натомість сленг і жаргони утворюються як додаткові до літературної мови лексичні системи, головною рисою яких є рухливість, змінність, постійне поновлення й оновлення словникового складу»⁵. Варто зауважити, що соціальні діалекти характеризуються специфічними особливостями у формуванні, доборі й використанні певної частини лексичних і фразеологічних засобів, користуючись фонетикою, граматикую загальнонаціональної мови; навіть ті специфічні слова й вислови, притаманні цьому різновиду діалектів, мають фонетичне й граматичне оформлення, властиве певній національній мові: літературній чи якомусь із її місцевих діалектів. Існує кілька класифікацій соціальних діалектів. І. Матвіяс структурує їх так: *професійні говори й жаргони або арго*⁶. Л. Ставицька розмежовує *арго, жаргон, професійний жаргон і сленг*. Донедавна терміни *арго, жаргон, сленг* уживались як синонімічні, проте з розвитком соціолінгвістичних студій спостерігається тенденція до розмежування цих понять.

Арго – один із різновидів соціальних діалектів, це штучно створювана умовна говірка якої-небудь вузької замкненої соціальної чи професійної групи, не зрозуміла для сторонніх⁷. В основі арго лежить загальнонародна мова з її граматичною системою, проте відмінна за своїм словниковим складом. Арготизми утворюються від загальновідомих слів із прозорою чи не зовсім ясною внутрішньою формою і своєрідною будовою. Ці слова можуть бути невідомими загальнонародній мові або ж утвореними внаслідок певної деформації будови: заміни звуків, додавання, усічення чи перестановки складів, напр.: *висулька* – яблуко, *батузник* – мотуз, *ставленик* – вареник, *бóтень* – борщ, *му́ляс* – мед тощо.

---

⁵ Масенко Л. Нариси з соціолінгвістики / Л. Масенко. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. – С. 84.

⁶ Матвіяс І. Г. Засади української діалектології / І. Г. Матвіяс // Мовознавство. – 2000. – № 1. – С. 3–9.

⁷ Українська мова. Енциклопедія. – К.: Українська енциклопедія, 2000. – С. 31.

Жаргон – один із різновидів соціальних діалектів, що відрізняється від загальноживаної мови використанням специфічної експресивно забарвленої лексики. У широкому розумінні жаргоном часом називають мову неосвічених верств населення, зокрема спотворену міжмовною взаємодією: обличчя – *вивіска*, *портрет*; баян – *духовка*; стара автомашина – *корогаз*; кокарда – *курка*; академзаборгованість – *хвіст*; директор – *дирик* тощо.

Основне призначення жаргонів або арго – засекречування змісту мови.

Професійні діалекти виникають в умовах професійної диференціації суспільства й становлять зібрання окремих слів і висловів, пов'язаних з окремим родом занять. Вони виконують суспільно корисну функцію – слугують засобом вираження певних специфічних професійних явищ, для яких у літературній мові немає відповідних засобів: руль – *бублик* (у водіїв); помилка – *ляп*, нижній кінець сторінки, книжки – *хвіст* (у друкарів і журналістів) тощо. Професіоналізми з'являються з метою детального членування дійсності у сфері спеціальних інтересів; вони виникають стихійно на власній мовній основі.

До соціальних діалектів належать також групові говори, відомі під назвою *сленг*. Якщо поняття *жаргон* та *арго* вказують на обмеженість групи її носіїв, то *сленг* – це мовне середовище усного спілкування великої кількості людей. Це різновид розмовної мови, яка оцінюється суспільством як підкреслено неофіційна («побутова», «фамільярна»). У монографії Л. Ставицької «Арго, жаргон, сленг» натрапляємо на таке визначення: «Сленг – це практично відкрита мовна підсистема ненормативних, стилістично знижених лексико-фразеологічних одиниць, які виконують експресивну, оцінну (звичайно негативну) та евфемістичну функції»⁸. Сленг використовує арго, суржик, професійний жаргон, вульгаризми тощо, адаптуючи їх до своїх потреб. Дослідження сленгу в основному стосуються лексики і фразеології. Проте, крім своєрідного лексико-фразеологічного

---

⁸ Ставицька Леся. Арго, Жаргон, сленг: Соц. диференціація укр. мови. – К. : Критика, 2005. – С. 42.

словника, сленг характеризується своєрідною манерою вимови, варіантами морфологічних форм, певними типовими синтаксичними конструкціями, напр.: *кайфувати фільм, у нього поїхала криша*. За структурою сленг поділяють на загальний і спеціальний. Групові говори виникають переважно в молодих людей, які в силу певних обставин перебувають у тривалому контакті (учні, студенти, спортсмени та ін.). Групові говори характеризуються обмеженим уживанням і недовговічністю. Сленг досить поширене явище. Сленгові новоутворення можуть бути стилістично нейтральні й стилістично знижені. Стилiстично нейтральні сленгізми: *ангрейд* (модернізація комп'ютера), *юзер* (користувач), *солянка* (збірний концерт). До стилістично знижених належать такі сленгові новоутворення: *дерти 'лаха* (сміятися), *крутити ноги* (тікати), *гальмо* (людина з повільною реакцією), *дурбецаль* (обмежена людина), *халабуда* (будинок), *дупло, торець, пачка* (обличчя).

З урахуванням походження й історичного розвитку діалектів української мови, тобто за генетичною ознакою, розрізняють *давні* (старожитні, основні) і *новостворені* діалекти⁹.

Давні діалекти функціонують на територіях давнього заселення українського народу, їхнє виникнення й формування сягає переважно феодальної епохи, коли, головним чином, відбулися процеси територіальної мовної диференціації. До них належить північні діалекти й основна маса південно-західних, з південно-східних – середньонаддніпрянські говірки.

Виникнення нових діалектів відбувається внаслідок діалектотворчих процесів на новозаселених територіях. За складом вони бувають різні. Серед них є діалекти, що виникли внаслідок переселення людей на нові землі з однієї більш-менш цілісної з діалектологічного погляду території. Наприклад: слобожанські й степові говори південно-східного наріччя, західнокарпатський говір південно-західного наріччя. Окремий різновид становлять переселенські говірки, що оточені діалектами інших мов. Це, у свою чергу, уможлиблює збереження давніх рис цих діалектів і водночас

---

⁹ Бевзенко С. П. Українська діалектологія / С. П. Бевзенко. – К. : Вища школа, 1980. – С. 9.

передбачає вплив тієї мови, що їх оточує. Такими є українські говірки в Югославії, Словаччині, Румунії, Польщі, Канаді та інших державах за межами України.

Новостворені діалекти бувають однотипними (односистемними) за своїм походженням, оскільки їхня генетична основа однодіалектна. До них можна віднести лемківські говірки південно-західного наріччя. Інший різновид новостворених діалектів – різнотипні, різносистемні у своїй генетичній основі. Вони характеризуються наявністю різнодіалектних елементів і широко представлені степовими говірками півдня України.

Лекція 2. Діалекти й літературна мова

1. Діалектна основа української мови.
2. Спільне і відмінне в діалектній та літературній мовах.
3. Значення української діалектології для викладання мови в школі.
4. Фонетична транскрипція, застосування її в діалектології.

Література

а) основна:

1. Бевзенко С. П. Українська діалектологія / С. П. Бевзенко. – К. : Вищ. школа, 1980. – С. 13–20.
2. Жилко Ф. Т. Нариси з діалектології української мови / Ф. Т. Жилко. – К. : Радянська школа, 1966. – 303 с.
3. Кобилянський Б. В. Діалекти і літературна мова / Б. В. Кобилянський. – К. : Рад. школа, 1960. – 276 с.
4. Матвіяс І. Г. Українська мова і її говори / І. Г. Матвіяс. – К. : Наук. думка, 1990. – С. 7–12.

б) додаткова:

1. Жовтобрюх М. А. Уніфікація норм української літературної мови і діалекти / М. А. Жовтобрюх // Мовознавство. – 1979. – № 5. – С. 3–12.
2. Хом'як І. Взаємодія літературної мови і діалектів / І. Хом'як // Дивослово. – 2000. – № 10. – С. 12–14.

1. Діалектна основа української літературної мови

Загальновідомо, що мова – дуже складна система, багатогранна щодо структури й різнопланове щодо функцій. Кожна мова існує у двох виявах – літературному й діалектному, які протиставляються один одному й водночас органічно взаємопов'язані, взаємодіють між собою, виступаючи як нерозривне ціле, як діалектична єдність.

Національна літературна мова формується в процесі переростання народності в націю.

Кожна національна мова розвивається на основі конкретного територіального діалекту чи на основі групи близьких, споріднених між собою діалектів. Та який саме територіальний діалект обирається основою національної літературної мови спричиняють соціальні й лінгвістичні чинники. Щодо соціальних, то вагомим постає політико-економічна й культурна роль цього регіону в житті народу в період формування нації; що ж до лінгвістичних, то береться до уваги те, який діалект за своєю структурою найбільш повно виявляє загальнонародні особливості мови. Здебільшого в основу національної літературної мови, зауважує М. А. Жовтобрюх, лягає схрещений діалект: міста, що на той час є державним, а, отже, політично-економічним і культурним центром. Наприклад: московський діалект ліг в основу російської літературної мови, паризький – в основі французької мови.

У II половині XIX ст. серед українських діячів виникла дилема: який діалект народної мови повинен лягти в основу української літературної мови. Найбільшої гостроти ця дискусія набула наприкінці XIX ст.

Існували різні погляди: з одного боку – «східняки», а з іншого – «західняки». На думку перших – Б. Грінченко, А. Кримський, М. Костомаров, П. Куліш, І. Нечуй-Левицький, Олена Пчілка – творення української літературної мови в інтересах всеукраїнської єдності треба спрямувати на так звану наддніпрянську групу говорів (середньонаддніпрянська група говорів). До речі, про те, що полтавські говори найбільш придатні для розвитку на їх основі

літературної мови, уперше висловив думку відомий збирач українських історичних пісень М. Цертелєв у рецензії на «Граматику малороссийского наречия» О. Павловського (1818 р.). «Західняки» ж рішуче обстоювали теорію злиття всіх наріч української мови в єдиній українській літературній мові. Та згодом прихильників теорії «злиття» ставало все менше. Зрікся згодом її й І. Франко. Критикуючи мову галицької інтелігенції, він писав що «основа того типу, яким мусить явитися вироблена літературна мова всіх українців, лежить у книжній традиції східноукраїнських письменників».

На думку К. Михальчука, в українській літературній мові, починаючи від І. Котляревського, закріплюється орієнтація на живі говірки «середини південно-східного наріччя».

Отже, в основу української літературної мови лягло південно-східне наріччя. Фонетичні, граматичні і лексичні матеріали, зафіксовані на картах Атласу української мови, підтверджують традиційний погляд, що сучасна українська літературна мова сформувалася на південно-східній діалектній основі.

Переваги південно-східного наріччя порівняно з південно-західним і північним наріччями:

- мало найбільше своєрідних рис порівняно з іншими слов'янськими мовами;
- було найменш засмічене іншомовними впливами;
- монолітність (діалектно було найодноманітнішим);
- великий територіальний обшир (ним користувалась найбільша частина українського народу);
- наявність значного прошарку інтердіалектних елементів, поширених у південно-західних і північних діалектах;

Звичайно, дуже важливе значення мали суспільно-політичні й економічні умови цього регіону, а також те, що саме носії цих діалектів – І. Котляревський, Т. Шевченко, Г. Квітка-Основ'яненко – стояли біля джерел сучасної української літературної мови.

Звісно, що літературна мова, наддіалектна за своєю структурою, виконуваними функціями й закономірностями розвитку,

протиставляється всім діалектам, включаючи і той, що став її основою. Проте територіальні діалекти завжди залишаються одним із важливих джерел поповнення й збагачення літературної мови, насамперед збагачення лексичного. Літературна мова й діалекти, отже, перебувають у постійній взаємодії. У діалектології з'явилася нова галузь – перспективна діалектологія, яка вивчає процес перенормалізації (літературної нормалізації) територіальних діалектів.

2. Спільне і відмінне в діалектній та літературній мовах

Загальновідомо, що кожна національна мова реалізується в літературній і діалектній мовах. Літературна мова – це «відшліфований різновид мови з усталеними для певного часу, але історично мінливими нормами, який безпосередньо не пов'язується з якоюсь конкретною частиною української етнічної території, а обслуговує потреби українського народу безвідносно до місця його проживання»¹⁰. До найістотніших ознак літературної мови, як відомо з сучасної української літературної мови, належать: наддіалектна форма існування, поліфункціональність, наявність кодифікованих норм, стилістична диференціація.

На відміну від літературної мови, діалектна мова характеризується «відсутністю писаних для неї правил, мінливістю своєї будови в різних частинах етнічної території, переважно усною формою вияву й відносно обмеженою сферою вживання»¹¹.

Спільним для обох форм існування загальнонародної мови є наявність певних норм. Проте в діалектах вони формуються відповідно до традицій і звичаїв певної етнічної групи в різні періоди її розвитку, їх не опрацьовують науковці, такі норми не кодифікують у словниках. Норми в діалектах характеризуються значною варіативністю на різних рівнях мовної системи, визначаючи при цьому інваріанти як ознаки виділення того чи того говору, відмежування однієї діалектної системи від іншої¹².

Діалектна мова складається з таких одиниць, як *говірка*, *говір*,

---

¹⁰ Матвіяс І. Г. Українська мова і її говори / І. Г. Матвіяс. – К. : Наук. думка, 1990. – С. 7–8.

¹¹ Там само. – С. 8.

¹² Українська мова. Енциклопедія. – К. : Українська енциклопедія, 2000. – С. 387.

наріччя. Засобом їхнього розрізнення слугують діалектні явища, які трапляються на різних рівнях мовної системи. Для виокремлення говорів і наріч беруть до уваги також етнічні та історичні чинники.

Отже, українська літературна мова й територіальні діалекти як складники загальнонародної мови мають низку диференційних ознак, які слугують засобом їхнього розмежування й водночас дають змогу визначити те, що є спільним для них. Діалекти завжди були й залишаються засобом збагачення виражальних можливостей літературної мови.

3. Значення української діалектної мови для викладання мови в школі

Одним із важливих завдань учителя-словесника є підвищення рівня грамотності учнів, забезпечення культури мовлення учнів. Будь-які відхилення від норм літературної мови: неправильна вимова, хибне наголошування чи вживання слів тощо, у свою чергу, негативно позначаються на грамотності. Робота над піднесенням культури мовлення учнів, над подоланням діалектизмів є складовою багатогранного й різноманітного щодо форм і засобів навчально-виховного процесу.

Причини вживання учнями діалектизмів різні: байдужість до свого мовлення, недостатня увага, відсутність контролю над своїм мовленням. Проте основна причина цього – постійне перебування в діалектному оточенні, адже поза школою учень користується переважно говіркою, що побутує в певній місцевості.

Учитель повинен добре знати фонетичні, орфоепічні, лексичні та граматичні особливості місцевої говірки і, звісно, добирати ті методи і прийоми вивчення лінгвістичного матеріалу, які допоможуть дітям успішно засвоїти навчальний матеріал.

4. Фонетична транскрипція, її застосування в діалектології

Засобом якнайточнішого відбиття на письмі звукових особливостей живої мови слугує фонетична транскрипція.

У діалектологічних записах української мови та в діалектологічних дослідженнях відбиваються різні системи фонетичної транскрипції. Нині для запису діалектного матеріалу

використовується фонетична транскрипція, побудована на базі сучасного українського алфавіту з поданням окремих літер інших алфавітів, а також діакритичних знаків (надрядкових і підрядкових).

Система фонетичної транскрипції, що використовується в сучасній українській мові, найповніше подана в академічній праці «СУЛМ. Вступ. Фонетика» (К., 1969. – С. 427–431), у підручниках для вищої школи.

Фонетична транскрипція – це спосіб передачі усної мови з урахуванням усіх її звукових особливостей. Голосні звуки передаються такими знаками:

[i] – голосний переднього ряду високого підняття, нелабіалізований (*n'ič, k'in'*);

[i^e] – звук, проміжний між [i] та [e], але ближчий до [i] (*z'rai^eu*);

[i^u] – звук, проміжний між [i] та [u], але ближчий до [i] (*mi^un'i*);

[î] – голосний переднього ряду високого підняття, нелабіалізований, з дещо звуженою артикуляцією;

[ie] – дифтонг, складний двохелементний звук, що вимовляється одним поштовхом повітря (*n'ieč*);

Для позначення різних позиційних варіантів звуків використовують окремі знаки:

[ÿ] – лабіалізований звук [i] (*đÿŭka*);

[i^l] – звук, проміжний між [и] та [i], але ближчий до [и] (*mi^ln'i*);

[и] – голосний переднього ряду, нелабіалізований, підняття високо-обнижене (*'uшло, 'nити*);

[и^e] – звук, проміжний між [и] та [e], але ближчий до [и] (*vi^es'na*);

[e^u] – звук, проміжний між [e] та [u], але ближчий до [e] (*se^uло*);

[e] – відкритий голосний переднього ряду, нелабіалізований, підняття середнє (*'деко*);

[e^a] – звук, проміжний між [e] та [a] (*m'pe^aба*);

[eⁱ] – звук, проміжний між [e] та [i], але ближчий до [e] (*'майeⁱu*);

[a] – голосний заднього ряду низького підняття, нелабіалізований (*рак*);

[a^o] – звук заднього ряду низького підняття, лабіалізований

(*'за^оўтра, ка'за^оу*);

[o] – голосний заднього ряду середнього підняття, лабіалізований (*'голос*);

[o^y] – звук, проміжний між [o] та [y], але ближчий до [o] (*зо^y'зул'а, чо^yло^y'вік*);

[y^o] – звук, проміжний між [y] та [o], але ближчий до [y];

[y] – голосний заднього ряду високого підняття, лабіалізований (*дух, кугут*);

[yo] – дифтонг, складний двохелементний звук, що вимовляється одним поштовхом видихуваного повітря (*вуол*), (*куонь*);

[ы] – звук середнього чи заднього ряду високого або середнього піднесення (*сын, пы'сати*);

[ы^o] – звук середнього чи заднього ряду високого або середнього піднесення, лабіалізований (*мы^oло*).

Приголосні звуки передають такими знаками:

а) губні – б, п, в, ў, м, ф;

б) передньоязикові – д, т, з, с, ц, ж, ч, ш, н, л, р;

в) задньоязикові – г, к, х;

г) фарингальний – г;

г) середньоязикові – j, ї.

Більшість приголосних звуків позначають відповідними літерами українського алфавіту. Літера *з* позначає передньоязиково-зубну дзвінку африкату (*з'в'ін*), літера *ж* – передньоязиково-ясенну дзвінку африкату (*ж'ери'ло*), хоча найчастіше в діалектних записах *дж, дз*.

Часткове знеголошення дзвінких приголосних позначають, зазвичай, літерою меншого розміру відповідного глухого звука (*бабⁿка, кл'ад^mка*).

Зміна [т'] > [к']: *'к'іло*.

Зміна [д'] > [г']: *г'ід*.

Так звані нескладотворчі [в] та [й] позначають відповідно [ў] (*даў*), [ї] (*гаї*).

Шепелявість свистячих [с], [з], [ц] позначається літерою

меншого розміру відповідного шиплячого звука ('с^ш'іно , з^ж'і'ма, ц^ч'ку'вати) або знаком секунди (с''іно).

Палаталізованість приголосних позначають знаком апострофа (с'вато).

Довгу вимова приголосних і голосних позначають двокрапкою ('гил':а). Ослаблена (зредукована) вимова звуків зображається літерою меншого розміру, що виноситься трохи вгору (ве^ис'на).

Місце наголосу позначають вертикальною рисою, яку ставлять перед знаком приголосного, що передує голосному наголошеного складу, а коли в наголошеному складі немає попереднього приголосного, то риска ставиться безпосередньо перед літерою голосного ('парта, ви'мова, к'вітка);

* – нероздільна вимова двох слів (х'і'ба*ж);

// – довга пауза в кінці фрази;

/ – коротка пауза в середині фрази між окремими цілісними відрізками мовлення й пауза, що виникла неорганічно, унаслідок перериву мовлення, промовчування тощо.

З інтонаційних знаків уживають знак питання й знак оклику.

Лекція 3. Становлення української діалектології як науки

1. Перші спроби характеристики українських говорів.
2. Питання українських діалектів у працях учених ХІХ – ХХ століть.
3. Методи дослідження та збирання діалектного матеріалу.

Література

а) основна :

1. Бевзенко С. П. Українська діалектологія / С. П. Бевзенко. – К. : Вищ. школа, 1980. – С. 20–31.
2. Жилко Ф. Т. Нариси з діалектології української мови / Ф. Т. Жилко. – К.: Рад. школа, 1966. – 303 с.
3. Кобилянський Б. В. Діалекти і літературна мова / Б. В. Кобилянський. – К. : Радянська школа, 1960. – 276 с.

4. Матвіяс І. Г. Українська мова і її говори / І. Г. Матвіяс. – К. : Наук. думка, 1990. – С. 16–19.

б) додаткова :

1. Бевзенко С. П. Вивчення української діалектології / С. П. Бевзенко // Історія українського мовознавства – К. : Наук. думка, 1991. – С. 128–150.
2. Герман К. Ф. Взаємодія української літературної мови з територіальними діалектами / К. Ф. Герман – Чернівці, 1983.
3. Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України – 75, 1930–2005: Матеріали до історії. – К. : Довіра, 2005. – С. 217–242.
4. Матвіяс І. Г. Проблема визначення українських наріч / І. Г. Матвіяс // Мовознавство. – 2001. – № 2. – С. 13–17.
5. Німчук В. В. До походження українських діалектів / В. В. Німчук // Україна. Наука і культура. – 1993. – Вип. 26, 27 – С. 128–152.
6. Півторак Г. П. Діалектна диференціація української мови у світлі етно- і глотогенезу українських слов'ян // Мовознавство. – 1988. – № 2. – С. 64–69.

1. Перші спроби характеристики українських говорів

Перші спроби характеристики українських говорів і діалектів належать до початку ХІХ ст. Зокрема, це праця О. Шафонського «Черниговского наместничества монографическое описание», опублікована в середині ХІХ ст., у якій автор не тільки подав загальний географічний і етнографічний опис так званого Чернігівського намісництва, а й зробив спробу згрупувати українські говори на цій території.

Перша спроба наукової класифікації українських діалектів належить видатному українському вченому Михайлові Олексійовичу Максимовичу (1804–1873). У своїй праці «Критико-историческое исследование о русском языке» (1838) науковець виокремлює два наріччя: *малоруське*, або українське, і *червоно-руське*, або галицьке, у кожному виділяючи групи говорів. М. Максимович окреслив окремі фонетичні й морфологічні особливості виділених діалектних одиниць

(перейславське, волинське, слобожанське і сіверське піднаріччя малоруського наріччя; галицьке й закарпатське піднаріччя червоноруського наріччя):

- уживання дифтонгів у сіверському піднаріччі;
- збереження **ы** в деяких закарпатських говорах;
- твердість кінцевого **т** у закінченні дієслів III особи в галицькому піднаріччі;
- закінчення **-ов** в орудному відмінку іменників і займенників жіночого роду в червоноруському наріччі;
- уживання дієслів майбутнього часу на **-йму, -ймеш, -йме** в малоруському наріччі.

Його по праву вважають одним із попередників сучасної науки про діалекти української мови. Поділ на наріччя М. Максимович робить, беручи до уваги морфологічні ознаки, проте його класифікація опиралася на дуже бідний фактичний матеріал. Я. Головацький розмежовував три наріччя: *волинсько-подільське* (або українське), *галицьке* (або наддністрянське) і *гірське* (або карпатське), однак у своїй класифікації не враховував чимало істотних ознак поліських і східноукраїнських говорів, унаслідок чого не було виділено північноукраїнських (поліських) діалектів.

Наукові засади української діалектології були закладені в працях Олексія Опанасовича Потебні (1835–1891) «Про звукові особливості руських наріч» (1865), «Замітки про малоруське наріччя» (1870) – додав зразки записів північноукраїнських говорів із докладними лінгвістичними коментарями до них, «Нарис звукової історії малоросійського наріччя» (1878). Академік О. Потебня (1835–1891) :

- уперше в слов'янській філології систематизував ознаки української мови, якими вона вирізняється з-поміж інших слов'янських мов;
- охарактеризував межі поширення найважливіших діалектних звукових явищ української мови;
- з'ясував історію діалектних явищ, здійснюючи при цьому зіставлення й порівняння з явищами інших слов'янських мов;

- відзначав важливість запису діалектного тексту єдиною фонетичною транскрипцією з обов'язковим позначенням наголосу;
- теоретично осмисливши весь відомий на той час матеріал про українську мову та її говори, зробив важливі наукові узагальнення, котрі й досі не втратили своєї значущості.

У кінці 60 рр. XIX ст. у Києві був створено Південно-Західний відділ Російського географічного товариства, який організував експедиції для дослідження української етнографії, фольклору, народних говорів. Зібраний фактичний матеріал опубліковано в 7 томах. Ці матеріали лягли в основу праці К. П. Михальчука «Наречия, поднаречия и говоры Южной России в связи с наречиями Галичины» (1877).

Найбільше уваги К. Михальчук присвятив дослідженню українських говорів. О. Шахматов назвав його «основоположником української діалектології». У своїй праці науковець уперше відносно повно описав фонетичні особливості всіх говорів на всій території їх поширення, дещо обмеженіше – морфологічні; запропонував загальну класифікацію українських говорів, об'єднавши їх у три наріччя – українське; поліське й червоноруське; визначив територію їх поширення. На підставі розгляду фактичного матеріалу автор робить висновок про те, що українське наріччя з погляду фонетичних ознак більш споріднене з червоноруським, русинським, а з погляду морфології – з поліським, а далі зазначено, що воно найбільш типове для української мови й на його основі створено кращі зразки української літератури. Це тричленна класифікація не втратила свого наукового значення до сьогодні, з деякими уточненнями вона увійшла до сучасної української діалектології.

На початку XX ст. посилилась увага Російської Академії наук до вивчення народного говору східнослов'янських мов. Були складено програми для збирання матеріалів про говори північного й південного наріччя російської мови, скласти таку програму для збирання матеріалів про особливості говорів української мови Академія наук доручила К. Михальчукові як найкращому її знавцеві –

найавторитетнішому українському діалектологіві того часу. Це була його остання праця з діалектології, якій він присвятив кілька років, проте через хворобу не зміг завершити. За його згодою закінчили програму з додатками власного матеріалу і підготували її до друку Є. Тимченко і А. Кримський. Опубліковано її в 1909 р. під назвою «К. Михайльчук і Є. Тимченко. Програма для збирання діалектних одмін української мови» (м. Київ)); у Петербурзі в 1910 р. «К. Михальчук и А. Крымский. Програма для собирания особенностей малорусских говоров». Програма побудована так, що фонетичні, морфологічні, синтаксичні й лексичні діалектні явища розпізнаються й записуються збирачами через зіставлення їх із загальними рисами української літературної мови. У вступі до програми детально викладено методичні поради.

Вищепоіменовувана праця К. Михальчука й додана до неї карта – видатне явище в історії української діалектології. Від неї відштовхувалися всі дослідники, хто займався проблемою членування українських говорів.

Класифікації й характеристиці українських говорів була присвячена праця І. О. Соболевського «Очерк русской диалектологии. III. Малорусское наречие». Погляди вченого поділяв О. О. Шахматов. Подібну класифікацію запропонував І. Зілинський.

Цілком відмінну класифікацію подав А. Кримський, однак вона не враховувала багатьох найхарактерніших ознак українських говорів, тому й не знайшла прихильників серед діалектологів та істориків української мови.

2. Питання українських діалектів у працях учених XIX-XX ст.

Одним із найвагоміших надбань відчизняної діалектології XIX ст. залишається праця К. П. Михальчука «Наречия, поднаречия и говоры Южной России в связи с наречиями Галичины», опублікована в «Трудах этнографическо-статистической экспедиции в западно-русский край» (т. 7, 1872). Як уже зазначалось, у ній уперше відносно повно описані фонетичні особливості українських говорів, дещо обмеженіше – морфологічні. До зазначеної праці була додана

докладна карта українських говорів та «Программа для укладання особенностей местных народных говоров Южной России», яка не одне наступне десятиліття становила єдиний посібник для ознайомлення з розміщенням на всій території української мови її діалектологічних угруповань.

Праця К. Михальчука була визначним явищем в українській лінгвістичній науці, вона створила міцний науковий ґрунт для подальшого розвитку української діалектології. Ученого по праву вважають основоположником української діалектології, він був великим знавцем і першим синтезатором-систематизатором; першим дав генетичне пояснення стану українських говірок. Розвиток української діалектології ХІХ ст. пов'язаний також із дослідженнями О. Потебні, П. Житецького, О. Соболевського, А. Кримського, І. Зілінського, Московської діалектологічної комісії (1915 р.).

Не можна не згадати Всеволода Ганцова, Олени Курило – вітчизняних науковців початку ХХ століття, які також зробили значний внесок у розвиток вітчизняної діалектології. В. Ганцов був одним з упорядників Російсько-українського словника (вийшли 3 томи до літери *Л*) до початку 30-х років ХХ ст. Досліджуючи говірки південної Чернігівщини, він намагається застосувати ці відомості для з'ясування питань щодо генези української мови (1922–1925).

Систематичними й широкими спостереженнями О. Курило охопила північне й південно-західне наріччя. Її записи відзначає велика фонетична точність; сувора локалізація щодо села, а якщо велике село – то до частини села. Спочатку науковець подавала короткий опис села – історія, економічний розвиток, сучасний стан; характеристика осіб-інформаторів. Звертала увагу на відмінності в мовленні респондентів залежно від віку. Записи супроводжують словники. Науковець ставила собі за мету знайти у фактах сучасних говірок пояснення тих процесів історичного розвитку, які сформували українську мову. Вона написала 1 опис села Хоробрічів з крайньої Півночі України – але він був зразковий своєю точністю й спостережливістю і розпочав новий етап у розвитку української описової діалектології, унеможлививши на майбутнє появу

дилетантських описів.

Уперше в Україні О. Курило уклала змістовну програму для збирання особливостей жестів і міміки українців, українських вигуків, дитячої мови, таємних мов, українського народного особового називництва й початків письма у формі власницьких особистих і разових знаків на поясах і рушниках, у татуюванні, вузликів, способів сигналізації на вудаль. Вона обізнана на західноєвропейській етнографічно-лінгвістичній літературі.

Не можна не згадати прізвища проф. І. Огієнка, у науковому доробку якого, крім фундаментального дослідження з історії української літературної мови, стилістики, правопису, старослов'янської мови, лексикології, етимології, значне місце посідають праці з української діалектології. У своїй рецензії на книгу І. Зілинського «Карта українського говору» (1933) науковець

- вказував на значення відбору критеріїв класифікації більших і менших діалектологічних груп;
- на важливе врахування історії колонізаційних рухів при генетичному розподілі говорів;
- наголошує на необхідності ґрунтовного вивчення південно-східного наріччя, у тому числі й говорів батьківщини Шевченка, чи середньонаддніпрянських, що лягли в основу сучасної української літературної мови.

І. Огієнко описав і з'ясував природу низки українських діалектологічних явищ: побутування в західно-українських говорах як слів жіночого роду: *бензина, зупа, мармелада, рецепта, резерва, флота, шафа, труба*, які в говорах центральної й східної України вживалися як іменники чоловічого роду; закінчення орудного відмінка однини жіночого роду *-ов, -оу, -оју* та ін.

У заснованому й редагованому ним щомісячному журналі «Рідна мова» (1933–1939) учений розпочав публікацію ґрунтовної статті «Як записувати народні говори», де в популярній формі вказувалося на виняткову важливість вивчення народних говорів для загальної розбудови українського мовознавства й докладно викладено методику збирання діалектних матеріалів та їх оформлення. Він

закликав широко підключатися до цієї роботи вчителів, священників, кооператорів і всіх охочих. За короткий термін журнал згуртував навколо себе багатьох західноукраїнських діалектологів. У семи неповних річниках журналу опубліковано понад 70 статей на різноманітні діалектологічні теми. Особливо великий і цінний матеріал нагромаджено з діалектної лексики.

Класифікація К. Михальчука лягла в основу групування українських говорів В. Ганцовим («Діалектологічна класифікація українських говорів», 1940 р.), А. Москаленком («Конспект лекцій з української діалектології», 1940 р.), М. Наконечним («Програма з української діалектології», 1941 р.).

Заслужують на увагу праці Ф. Т. Жилка: «Нариси з діалектології української мови» (К., 1955, 1966) «Говори української мови» (К., 1958), у яких подано групування говорів; запропоновано нову термінологію на позначення територіальних діалектних одиниць.

У травні 1941 р. відбулася перша діалектологічна нарада за участю російських діалектологів В. М. Жирмунського, Б. О. Ларіна, Ф. П. Філіна, присвячена підготовці Діалектологічного атласу української мови, було визначено методологічні засади його створення, окреслено завдання. Проте підготовку карт АУМ розпочато 1956 р. колективом відділу діалектології Інституту мовознавства АН УРСР.

Завдяки АУМ українська мова постала в просторовій проекції за свідченнями різних структурних рівнів. Тут відбито інформацію про акцентологічні, фонематичні й фонетичні, граматичні, лексичні та синтаксичні особливості українських говірок. *Уперше* (обстежено 2359 населених пунктів) відтворено просторову відмінність і варіативність мовних одиниць. АУМ об'єднує 1093 зональних і 53 загальноконтинуумних карти. Систематизація карт в усіх томах АУМ здійснюється за мовними рівнями й не пов'язана з розташуванням відповідних питань у Програмі.

Фонологічному аналізу діалектної мови були присвячені праці М. Назарової, А. Залеського, Ф. Жилка. Такий підхід дозволив не

лише докладніше описати склад фонем та їхню реалізацію в сучасних говірках, а й змодельовати внутрішні механізми змін фонологічних систем, етапи їхніх трансформацій.

Морфологічні особливості говірок висвітлено в низці статей І. Матвіяса, Н. Прилипко, Н. Марчук. Узагальнений огляд відмінностей між українськими діалектами на морфологічному рівні подано в синтетичних працях Ф. Жилка, С. Бевзенка, І. Матвіяса.

Сьогодні підготовлено понад три десятки регіональних атласів (праці О. Малахівської, О. Євтушка, К. Глуховцевої, В. Куриленка, В. Леснової, І. Сабадоша, І. Гороф'янюк та ін.), що дало змогу значно повніше відтворити склад і системні відношення в межах окремих лексико-семантичних груп.

3. Методи дослідження діалектів

Джерела вивчення місцевих діалектів такі : зафіксована певним чином жива усна розмовна мова в усій її діалектній розмаїтості; численні діалектологічні дослідження, виконані мовознавцями минулого століття; діалектологічні атласи; етнографічні та фольклорні матеріали.

Основними методами діалектологічних досліджень є:

- описовий (монографічний);
- метод лінгвістичного картографування (лінгвістичної географії).

Описовий метод використовується для вивчення закономірностей функціонування живої народної мови, виявлення діалектних явищ української мови на всій території поширення.

Описовий метод здійснюється у двох планах:

- синхронному (власне описовому) – застосовується при вивченні сучасного стану мовної системи місцевого діалекту;
- діахронному (порівняльно-історичному) – вивчається сучасний стан системи місцевого діалекту, а також при дослідженні історії мовної системи місцевого діалекту.

Описовий метод передбачає: виокремлення одиниць для аналізу; членування цих одиниць (вторинна сегментація); класифікація й інтерпретація виокремлених одиниць.

Метод лінгвістичного картографування застосовується для визначення територіального поширення місцевих діалектів, встановлення їх класифікації, вивчення взаємовідносин місцевих діалектів. Суть цього методу полягає в тому, що на окрему географічну карту-бланківку наносять певним способом діалектне явище, унаслідок чого постає картина поширення того чи того мовного явища. Розмежовувальна лінія – ізоглоса – вказує межі поширення. Кожне лінгвогеографічне дослідження передбачає: укладання питальника, збирання матеріалу, картографування цього матеріалу, інтерпретування нанесеного на карту матеріалу.

Збирання лінгвістичних карт, на яких відбито поширення діалектних мовних явищ, називають *лінгвістичним*, чи *діалектологічним*, атласом.

Під час проведення діалектологічних досліджень користуються в основному двома методами: анкетним та експедиційним.

Анкетний метод використовується тоді, коли впродовж порівняно короткого проміжку часу потрібно зібрати діалектологічний матеріал на певну тему з великої території, що не під силу одній людині чи експедиції. Тоді спеціально опрацьовані діалектологічні програми або анкети на певні теми розсилають кореспондентам, які й заповнюють їх згідно з інструкцією, що обов'язково додається до програми.

Експедиційним методом користуються при збиранні матеріалів для особливо важливих наукових праць, наприклад, діалектологічних атласів, монографічних досліджень тощо. Його використовують спеціально підготовлені особи, які опитують носіїв говірки безпосередньо за допомогою питальників, чим забезпечується достовірність діалектних відомостей.

ПРАКТИЧНИЙ БЛОК

Практичне заняття 1. Українська діалектологія як галузь мовознавства

1. Предмет, мета й завдання української діалектології.
2. Взаємозв'язок дисципліни з іншими галузями знань.

3. Одиниці діалектної мови.
4. Діалекти соціальні й територіальні.
5. Класифікації діалектних мовних одиниць за генетичною ознакою.

Додаткова література

1. Матвіяс І. Г. Засади української діалектології / І. Г. Матвіяс // Мовознавство. – 2000. – № 1. – С. 3–9.
2. Хом'як І. Взаємодія літературної мови і діалектів / І. Хом'як // Дивослово. – 2000. – № 10. – С. 12–14.

Запитання для самоконтролю

1. Що таке діалектологія?
2. Які завдання розв'язує українська діалектологія?
3. Яке теоретичне й практичне значення діалектології?
4. У чому полягає відмінність між описовою (синхронною) та історичною (діахронною) діалектологією?
5. За якими ознаками класифікують діалекти в українській мові?
6. Які взаємовідносини загальнонародної мови й територіальних діалектів на різних етапах розвитку мови?
7. Які основні методи дослідження діалектного матеріалу?
8. Які методи збирання діалектних матеріалів?
9. Що таке фонетична транскрипція?
10. Які різновиди фонетичних транскрипцій використовують в українській діалектології?

Завдання

1. Опрацюйте статтю І. Матвіяса (див. список додаткової літератури) і дайте відповідь на такі запитання:
  - Що komponує українську діалектну мову?
  - Які питання, на думку І. Матвіяса, є ключовими при виявленні діалектної мови?
    - Як автор статті диференціює соціальні діалекти?
    - Чому, на думку науковця, варто вивчати мову дітей?

- Що розуміється під українською лінгвістичною географією?
- Які є типи лінгвістичних атласів? З'ясуйте спільне й відмінне між АУМ і регіональними діалектологічними атласами.

2. Укладіть структурну таблицю «Українська діалектологія у її зв'язках з іншими науками».

3. Визначте, до якого говору, наріччя належить ваша говірка.

4. Запишіть фонетичною транскрипцією, що використовується для діалектного мовлення, 10 речень із говірки Вашого населеного пункту.

5. Укладіть словник діалектних слів говірки Вашого населеного пункту (не менше 25 слів).

Аудиторна робота

- Аналіз домашнього завдання.
- Визначення меж наріч, говорів.
- Записування текстів діалектного мовлення фонетичною транскрипцією.

Практичне заняття 2. Історія розвитку вітчизняної діалектології

1. Перші спроби характеристики українських говорів.
2. Атлас української мови – фундаментальне дослідження вітчизняних діалектологів.
3. Питання українських діалектів у працях учених ХІХ–ХХ століть.
4. Праці сучасних вітчизняних діалектологів.

Додаткова література:

1. Атлас української мови : В 3-х т. – Т. 1. Полісся, Середня Наддніпрянщина і суміжні землі – К. : Наукова думка, 1984; Т. 2. Волинь, Наддністрянщина і суміжні землі, 1988; Т. 3. Слобожанщина, Донеччина, Нижня Наддніпрянщина, Причорномор'я і суміжні землі, 2001.

2. Бевзенко С. П. Вивчення української діалектології /

С. П. Бевзенко // Історія українського мовознавства— К. : Наук. думка, 1991. – С. 128–150.

3. Дзендзелівський Й. О. Програма для збирання матеріалів до *Лексичного атласу української мови* / Й. О. Дзендзелівський. – К. : Наук. думка, 1987. – 308 с.

4. Жовтобрюх М. А. Мовознавчі погляди М. О. Максимовича / М. А. Максимович // *Мовознавство*. – № 5. – 1989. – С. 46–50.

5. Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України – 75, 1930–2005: Матеріали до історії. – К. : Довіра, 2005. – С. 217–242.

6. Москаленко А. А. Нарис історії української діалектології / А. А. Москаленко. – Одеса : Білгород-Дністровська друкарня, 1961. – 48 с.

7. Німчук В. В. До походження українських діалектів / В. В. Німчук // *Наука і культура*. – К., 1993. – С. 128–152.

8. Програма для збирання матеріалів до діалектологічного атласа української мови. – 2-е вид. – К. : Вид-во АН УРСР, 1949. – 118 с.

9. Шевельов Ю. В. Портрети вітчизняних мовознавців / Ю. В. Шевельов. – К. : Вид. дім «КМ Академія», 2002. – 132с.

10. Шевельов Ю. В. О. О. Потебня і стандарт літературної мови / Ю. В. Шевельов // *Мовознавство*. – 1992. – № 2. – С. 67–71.

Запитання для самоконтролю

1. Коли і ким уперше зроблено спробу схарактеризувати українські діалекти?

2. Коли українські діалекти стали об'єктом справді наукового дослідження?

3. Які завдання АУМ?

4. Зі скількох томів складається АУМ?

5. У скількох населених пунктах збирали матеріал для АУМ?

6. Які особливості побудови АУМ?

7. Хто з науковців виділяв два наріччя (піднаріччя): північноукраїнське (північно-малоруське) і південноукраїнське (південно-малоруське)?

8. Яку класифікацію українських діалектів запропонував О. Потебня?

9. Чому М. Максимовича вважають одним із попередників сучасної науки про говори української мови?

10. Які групи українських говорів виокремлював К. Михальчук?

11. У чому полягає внесок К. Михальчука в розвиток вітчизняної діалектології ?

12. Хто з українських науковців початку ХХ ст. вивчав українську діалектну мову ?

13. Праці яких сучасних діалектологів Вам відомі? Проаналізуйте одну з них.

Завдання

1. Підготуйте повідомлення (тривалість – до 5 хв.) на одну із запропонованих тем:

- *Унесок М. Максимовича в розвиток вітчизняної діалектології.*
- *Значення праць О. Потебні для розвитку української діалектології.*
- *Значення праць К. Михальчука для розвитку вітчизняної діалектології.*
- *Монографічні дослідження з української діалектології кінця ХІХ–початку ХХ ст.*

2. Ознайомтесь із монографічними дослідженнями з української діалектології кінця ХХ–початку ХХІ ст. Прорекламуйте одну із праць (бажано – відеопрезентація).

Аудиторна робота

Прослуховування й обговорення виступів студентів.

САМОСТІЙНА РОБОТА

Тема 1: Сучасні дослідження вітчизняних діалектологів

1. Фонологічні дослідження українських діалектів.

2. Проблеми діалектної лексикології в працях українських науковців.

3. Морфологія українських говірок.

Додаткова література:

1. Атлас української мови: У 3-х т. – Т. 1. Полісся, Середня Наддніпрянщина і суміжні землі – К. : Наук. думка, 1984; Т. 2. Волинь, Наддністрянщина і суміжні землі, 1988; Т. 3. Слобожанщина, Донеччина, Нижня Наддніпрянщина, Причорномор'я і суміжні землі, 2001.

2. Бевзенко С. П. Вивчення української діалектології / С. П. Бевзенко // Історія українського мовознавства – К., 1991. – С. 128–150.

3. Дзендзелівський Й. О. Програма для збирання матеріалів до *Лексичного атласу української мови* / Й. О. Дзендзелівський – К. : Наук. думка, 1984. – 308 с.

4. Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України – 75, 1930–2005: Матеріали до історії. – К.: Довіра, 2005. – С. 217–242.

5. Москаленко А. А. Нарис історії української діалектології / А. А. Москаленко – Одеса : Білгород-Дністровська друкарня, 1961. – 48 с.

6. Шевельов Ю. В. Портрети вітчизняних мовознавців / Ю. В. Шевельов. – К. : Вид. дім «КМ Академія», 2002. – 132 с.

Запитання для самоконтролю

1. Які праці вітчизняних діалектологів присвячені вивченню фонетичних особливостей українських діалектів?

2. Які проблеми діалектної лексикології порушено в працях П. Гриценка?

3. Хто з науковців досліджував подільський говір?

4. Які аспекти морфології говірок поставали предметом наукового пошуку вітчизняних діалектологів?

Завдання

1. Підготуйте повідомлення на одну із запропонованих тем:

- *Унесок О. Курило у розвиток вітчизняної діалектології.*
- *Постать В. Ганцова у вітчизняній діалектології.*
- *Унесок С. Бевзенка у вивчення українських діалектів.*
- *Праці Ф. Жилка, присвячені вивченню українських діалектів.*
- *Унесок І. Матвіяса в розвиток вітчизняної діалектології.*
- *Унесок Й. Дзендзелівського в розвиток вітчизняної діалектології.*
- *Унесок П. Гриценка в розвиток вітчизняної діалектології.*

Тема 2: Поняття про ареалогію. Українська лінгвогеографія

1. Поняття про ареалогію. Типи ареалів.

2. Українська лінгвогеографія. Лінгвогеографічні карти, їх типи.

Легенда карти.

3. Поняття ізоглоси. Лінгвістичні атласи.

Додаткова література:

1. Атлас української мови: У 3-х томах. – Т. 1. Полісся, Середня Наддніпрянина і суміжні землі. – К.: Наук. думка, 1984; – Т. 2. Волинь, Наддністрянщина, Закарпаття і суміжні землі. – К.: Наук. думка, 1988; – Т. 3. Слобожанщина, Донеччина, Нижня Наддніпрянина, Причорномор'я і суміжні землі. – К.: Наук. думка, 2001.

2. Говори української мови : збірник текстів / [упор. С. Ф. Довгопол, А. М. Залеський, Н. П. Прилипко / відп. ред. Т. М. Назарова]. – К.: Наук. думка, 1977. – 590 с.

3. Гриценко П. Ю. Ареальне варіювання лексики / П. Ю. Гриценко. – К.: Наук. думка, 1990. – 270 с.

4. Півторак Григорій. Українці: звідки ми і наша мова / Г. Півторак. – К.: Наук. думка, 1993. – С.101–120.

5. Жилко Ф. Т. Ареальні системи української мови / Ф. Т. Жилко // Мовознавство. – 1990. – № 4. – С. 18–27.

Запитання для самоконтролю

1. Що таке ареал? Як потрібно визначати компонентну структуру ареальних утворень?
2. Які типи ареальних утворень Ви знаєте?
3. У чому полягає особливість моделі компонентної структури говірки?
4. Скільки рівнів ареальних елементів виділяють у діалектах?
5. Які типи ареальних зональних утворень Вам відомі?
6. Хто з українських мовознавців уперше використав метод картографічного моделювання для визначення ареальних утворень української мови?
7. У чому полягає сутність компонентного моделювання ареальних систем української мови? Коли використовують картографічне моделювання?
8. Що компонує ареальну систему південної діалектної групи української мови?
9. Які типи лінгвогеографічних карт Ви знаєте?
10. Що таке ізоглоса?
11. Хто був автором першого друкованого регіонального атласу на українському матеріалі?
12. Які регіональні атласи присвячені вивченню подільського говору? Проаналізуйте один із них.

Завдання

1. З'ясуйте, для яких діалектних груп (наріч) української мови властива найбільша діалектна розчленованість, найбільша діалектна однорідність.
2. Складіть тези до статті: Жилко Ф. Ареальні системи української мови / Ф. Жилко // Мовознавство. – 1990. – № 4. – С. 18–27.
3. Проаналізуйте один з відомих Вам регіональних атласів української мови.

КОНТРОЛЬНИЙ БЛОК

1. *Діалектологія – це*

- а) наука, яка вивчає звуки української мови;
- б) галузь мовознавства, що вивчає діалектну мову, її просторову варіативність і територіальну диференціацію;
- в) наука, яка вивчає процеси найменувань;
- г) галузь мовознавства, що вивчає взаємозв'язок літературної мови з народною мовою.

2. *К. Михальчук визначав такі наріччя:*

- а) південне, північне й карпатське;
- б) поліське, червононоруське (русинське) та українське;
- в) північне, південно-західне й південно-східне;
- г) північне, червононоруське й карпатське.

3. *Говірка – це*

а) найменша одиниця територіальної диференціації мови, що є засобом спілкування мешканців одного, рідше кількох населених пунктів, однотипних з мовного погляду;

б) найменша одиниця територіальної диференціації мови, що становить об'єднання говірок, близьких за фонетичними, акцентуаційними, лексичними та граматичними ознаками;

в) найбільша одиниця територіальної диференціації мови, що становить сукупність близьких за визначеними ознаками говірок, об'єднаних у говори;

г) одиниця територіальної диференціації мови.

4. *Систематизація карт в усіх томах АУМ здійснюється*

- а) за мовними рівнями;
- б) за темами;
- в) відповідно до питань у Програмі;
- г) за мовними рівнями й темами.

5. *Знайдіть відповідність між поняттями першого й другого стовпчиків:*

а) афереза

1) заміщення;

б) гіперизм	2) позбавлення;
в) протеза	3) виставлення;
г) субституція	4) надмірність.

6. *Установіть відповідність між працями з української діалектології та їхніми авторами:*

1) П. Гриценко	а) Українська мова і її говори;
2) С. Бевзенко	б) Ареальне варіювання лексики;
3) І. Матвіяс	в) Українська діалектологія;
4) Ф. Жилко	г) Нариси з діалектології української мови.

7. *Територіальні діалекти – це*

- а) різні вияви мови на певній території;
- б) групові говори;
- в) діалекти, визначені місцем проживання;
- г) мовлення певної замкнутої групи осіб.

8. *Уперше ареальне утворення української мови методом картографічного моделювання визначив*

- а) О. Шафонський;
- б) К. Михальчук;
- в) О. Потебня;
- г) М. Максимович.

9. *Поділ українських діалектів на дві групи обґрунтував*

- а) М. Максимович;
- б) О. Потебня;
- в) О. Соболевський;
- г) О. Шафонський.

10. *Перспективна діалектологія – це*

а) галузь мовознавства, яка вивчає взаємодію діалектів з різними формами існування мовного етносу: літературною, просторіччям, соціальними діалектами;

б) наука, що вивчає діалектну мову, її просторову варіативність і територіальну диференціацію;

в) галузь діалектології, яка вивчає процес перенормалізації (літературної нормалізації) територіальних діалектів;

г) наука, що вивчає просторову варіативність діалектної мови.

11. *Лексика зі «Словника полтавських говорів» зібрана в*

- а) 64 населених пунктах;
- б) 84 населених пунктах;
- в) 104 населених пунктах;
- г) 114 населених пунктах.

12. *Які говори лягли в основу української літературної мови?*

- а) говори південно-східного наріччя;
- б) говори середньої Наддніпрянщини;
- в) говори південно-західного наріччя;
- г) північного й південно-східного наріччя.

13. *У «Словнику поліських говорів» зафіксовано матеріали, зібрані в*

- а) 123 населених пунктах;
- б) 213 населених пунктах;
- в) 183 населених пунктах;
- г) 173 населених пунктах.

14. *Коли здійснено перші спроби характеристики українських говорів?*

- а) II половина XIX;
- б) початок XX ст.;
- в) початок XIX ст.;
- г) друга половина XVIII ст.

15. *Перша спроба класифікації українських діалектів належить*

- а) О. Шафонському;
- в) О. Потебні;
- б) М. Максимовичу;
- г) І. Соболевському.

16. *Наукові засади української діалектології були закладені в працях*

- а) М. Максимовича;
- б) І. Соболевського;
- в) О. Потебні;
- г) К. Михальчука.

17. *Хто досліджував генезу східнокарпатського й покутського діалектів?*

- а) О. Шафонський;
- б) О. Потебня;
- в) Б. Кобилянський;
- г) М. Максимович.

18. *Хто вперше з науковців запропонував тричленну класифікацію говорів?*

- а) О. Потебня;
- б) А. Кримський;
- в) К. Михальчук;
- г) І. Соболевський.

19. *Хто автор праці «Наречие, поднаречие и говоры Южной России в связи с наречиями Галичини»?*

- а) К. Михальчук;
- б) Є. Тимченко;
- в) О. Потебня;
- г) А. Кримський.

20. *Автором першого посібника з української діалектології був*

- а) Ф. Жилко;
- б) С. Бевзенко;
- в) М. Сулима;
- г) Б. Кобилянський.

21. *Основними методами діалектологічних досліджень є*

- а) описовий, анкетний;
- б) анкетний, порівняльний;
- в) описовий, лінгвістичного картографування;
- г) анкетний, описовий.

22. *Для збирання діалектного матеріалу користуються такими методами, як*

- а) анкетний, експедиційний;
- б) описовий, лінгвістичного картографування;
- в) експедиційний, описовий;
- г) експедиційний, описовий.

23. Вивченням розвитку діалектної мови й місцевих діалектів займається

- а) історична діалектологія;
- б) описова діалектологія;
- в) синхронна діалектологія;
- г) синхронна й діахронна діалектологія.

24. У творах яких письменників спостерігаються мовні особливості південно-західних українських діалектів

- а) М. Коцюбинського, Є. Гребінки, В. Барки, П. Куліша;
- б) Ю. Яновського, І. Кочерги, У. Самчука, Г. Тютюнника;
- в) М. Шашкевича, Ю. Федьковича, О. Кобилянської, В. Стефаника;
- г) М. Коцюбинського, І. Кочерги, Ю. Федьковича?

25. Хто з науковців розмежовував волинсько-подільське (українське), галицьке (наддністрянське) і гірське (карпатське) наріччя

- а) М. Максимович;
- б) Я. Головацький;
- в) К. Михальчук;
- г) С. Бевзенко?

26. Який метод збирання діалектного матеріалу полягає в заповненні, згідно з інструкцією, діалектологічних програм?

- а) експедиційний;
- б) анкетний;
- в) описовий;
- г) лінгвістичного картографування.

27. Які основні етапи історичного розвитку загальнонародних мов

- а) символічні мови, мови племен, мови націй;
- б) мови знаків, мови соціальних груп, національні мови;
- в) племінні мови, мови народностей, національні мови;
- г) символічні мови, мови соціальних груп, національні мови?

28. За якою ознакою виділяють два основні види діалектів української мови: старожитні й новостворені?

- а) історичною;

- б) соціальною;
- в) генетичною;
- г) архаїчною.

29. В Атласі української мови скартографовано говірок

- а) 2249;
- б) 2369;
- в) 2359;
- г) 2159.

30. З інтонаційних знаків у фонетичній транскрипції вживають

- а) знак питання;
- б) знак оклику;
- в) крапку;
- г) крапку з комою.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 2: ФОНЕТИКА, ЛЕКСИКА Й ГРАМАТИКА УКРАЇНСЬКОЇ ДІАЛЕКТНОЇ МОВИ

Мета: ознайомити студентів з особливостями діалектної мови на всіх рівнях лінгвальної системи: фонетичному, лексичному, морфологічному, синтаксичному.

Після вивчення ЗМ №2 студент має знати:

- опорні поняття й терміни модуля;
- склад, ознаки голосних і приголосних фонем у діалектній мові;
- морфологічні явища в українських говірках;
- синтаксичні особливості діалектної мови.

студент має вміти:

- коментувати, аналізувати діалектні явища;
- визначати особливості діалектного вокалізму й консонантизму;
- характеризувати морфологічні явища в українських говірках;
- інтерпретувати відмінності в синтаксисі діалектної мови порівняно з літературною.

ТЕОРЕТИЧНИЙ БЛОК

Лекція 1. Фонетика української діалектної мови. Система вокалізму

1. Загальна характеристика діалектних видозмін у фонетиці.
2. Реалізація голосних фонем у сильній і слабкій позиціях.
3. Інші діалектні явища в системі вокалізму.

Література

а) основна :

1. Бевзенко С. П. Українська діалектологія / С. П. Бевзенко. – К. : Вищ. школа, 1980. – С. 37–60.
2. Жилко Ф. Т. Нариси з діалектології української мови / Жилко Ф. Т. – К. : Рад. школа, 1966. – 303 с.
3. Дзендзелівський Й. О. Конспект лекцій з курсу української діалектології. Частина 1. Фонетика / Й. О. Дзендзелівський – Ужгород : Ужгородський держ. ун-т, 1965. – 90с.

б) додаткова :

1. Залеський А. М. Вокалізм південно-західних говорів української мови / А. М. Залеський. – К. : Наук. думка, 1973. – 155 с.
2. Матвіяс І. Г. Діалектна основа вокалізму в українській літературній мові / І. Г. Матвіяс // Мовознавство. – 2004. – № 4. – С. 15–24.

1. Загальна характеристика діалектних видозмін у фонетиці

Усю різноманітність вокалізму української мови можна звести до 4 основних діалектних систем:

- південно-східної;
- південно-західної;
- карпатської;
- поліської, або північноукраїнської.

Найближчими до української літературної мови є південно-східні діалекти, основний масив яких – говори Середньої Наддніпряниці – лежать в основі української національної й

літературної мов. Їм властивий шестифонемний як наголошений, так і ненаголошений вокалізм: |і|-|и|-|е|-|а|-|о|-|у|. Варто зауважити, що звукові поля фонем |и|, |е| в ненаголошеній позиції часто повністю збігаються; в окремих випадках має місце частковий збіг звукових полів ненаголошених |о| з |у|. Велика поширеність фонем |і| замість |ї|, а також етимологічних |о|, |е| в новозакритих складах.

Своїм складом близькі південно-західні діалекти, більшості з яких також властивий шестифонемний вокалізм. Найширше тут представлена фонема |и|.

Карпатські говори мають своєрідну систему вокалізму – вона семифонемна |і|-|и|-|е|-|а|-|о|-|ы|-|у|, у деяких середньозакарпатських навіть восьмифонемний |і|-|й|-|и|-|е|-|а|-|о|-|ы|-|у|.

Поліські (північноукраїнські) діалекти своєю системою вокалізму відрізняються від усіх інших діалектів як кількісним складом, їх навантаженістю, частотою вживання, так і протиставленням наголошеного і ненаголошеного вокалізму. Наголошений вокалізм, зазвичай, восьмифонемний |і|-|и|-|іе|-|е|-|а|-|ю|-|у|, а в деяких семифонемний |і|-|и|-|е|-|а|-|о|-|ю|-|у|, ненаголошений вокалізм переважно шестифонемний. Північні діалекти мають фонемі дифтонгічного характеру.

Дифтонги – самостійні фонемі, що становлять сполучення двох голосних звуків в одному складі, один з яких є основним (вершина дифтонга), а другий – побічним. Залежно від того, на який з елементів падає наголос, дифтонги поділяють на *спадні* та *висхідні*. За незначним винятком дифтонги бувають лише в ненаголошеній позиції.

Частота вживання головних фонем у різних діалектах сприяє протиставленню українських діалектів один одному.

Наприклад: південно-східний і південно-західний діалекти характеризуються великою поширеністю |і| замість **ї** (*сіно, піч, кіно*), а також етимологічних |о|, |е| (*віл, піч, стіл*) в новозакритих складах, чим відрізняється від поліських діалектів. У північних діалектах широко представлена фонема |е|, де вона виступає не тільки

відповідно до давнього сильного |ѣ| (етимологічне |e|) у відкритих складах, а й у ненаголошених закритих, а також замість давніх |ѣ| та |e| в ненаголошеній позиції: *осен', попел, мешок*.

2. Реалізація голосних фонем у сильній і слабкій позиціях

Реалізація голосних фонем у діалектній мові відрізняється від літературної мови.

Голосний |і| – нелабіалізований звук переднього ряду високого підняття. Звук |і| властивий усім діалектам, найширше він представлений у південно-східних і південно-західних, меншою мірою – в північних діалектах (східно-, середньополіських): *іти, іноді, Ірина*.

Лабіалізація |і|, тобто її перехід в |й| під впливом наступного |й| відбувається в середньозакарпатських говірках на місці давнього |ѣ|: *грйй, дййка*.

Перехід |і|, що походить з етимологічних |ѣ|, |о|, |e| в |e| (з пом'якшенням попереднього приголосного) та |о| спостерігається в говірках південно-східного наріччя, що зумовлено впливом російської мови: *д'ед, п'еч', кон', вол, кот*.

Як приставний (протетичний) **і** вживається в південно-західних (*іржишче, ілнишче*) та північних діалектах (*ігруша, іграт'*). На початку слова **і** заступається **и** в південно-західних діалектах: *ишиш, иноді, инколи*. У північних говорах **і**, що походить з **ѣ**, у наголошеній позиції заступається **іе, ие, е, и** (*ніеч, діед*), а в наголошеній (під впливом російської мови) **и, е**: *обид, сниг, беда, дедок, мишок*.

Асиміляція **і** в **у** трапляється спорадично у карпатських, покутсько-буковинських, подільсько-волинських говірках: *ц'улуї, ц'улувати*.

Голосний |и| – це нелабіалізований звук передньо-середнього ряду середньо-високого підняття. У сучасній літературній мові він походить з давніх **і** та **ы**. Звужена вимова |и| < |и^і|, |и^и|, |и| простежується переважно в північних та окремих південно-західних говірках: *чи^іисто, ві^ипас, ві^ісокі*. Ці фонемі можуть інколи заступити

Ѣ, **о**, **е**: *нич, билиі, вішки* та інші. Такі артикуляційні варіанти свідчать про незавершеність фонетичного процесу злиття **ы** та **і** в **и** в деяких говорах ще й досі.

Обнижена вимова **и** в наголошеній позиції (*и^е, е^и, е*) простежується здебільшого в говірках південно-західного наріччя (найчастіше після губних, шиплячих, задньоязикових, **р**): *п'реїде, о'де^ин, г'лена, та'кеї*.

Голосний **е** – нелабіалізований звук переднього ряду середнього підняття. В українській літературній мові та в говорах у багатьох випадках голосний **е** зберігається від найдавніших часів, він походить з колишнього **ь**, зрідка з інших голосних.

У південно-західних говорах трапляються такі варіанти вияву цієї фонемі: у наголошеній позиції переходить в **а**: *жман'а, жнац', цагла, дариво*; нерідко реалізується у вигляді звуженого звука **ê** з дещо підвищеною артикуляцією в напрямі до **и**: *тинêр', читвêр', цêр'ква, одêн'*.

У ненаголошеній позиції **е** звучить як **е^и**, **и^е**, **и**: *се^и'ло, ми^ен'і, ни^е'су*. У карпатських та деяких галицько-буковинських говорах південно-західних діалектів немає лабіалізації **е** після м'яких приголосних (та шиплячих) та **ј** перед споконвік твердими приголосними: *'семі'й, че'тыри, ўчера, јі'го, же'на*.

Перехід **е** в **і** у словах типу **г'райіц'а** відбувається в позиції перед складом з наголошеним **і** або після **й** у деяких говірках південно-західного й південно-східного наріччя: *м'ін'і, 'майім*.

Реалізація **е**, як **е** в ненаголошеній та **а** в наголошеній позиції відбита в північних говірках: *'десет' – де'с'аток, 'ходет'*.

Голосний **у** – це лабіалізований звук заднього ряду високого підняття. Фонема **у** на всій території поширення української мови виступає в основному своєму вияві. Якщо **у** походить з давніх **у** та **ж**, то в літературній мові та в говорах він звучить однаково. Голосний **у**, що походить з **о**, у говорах, як і в літературній мові, вимовляється по-різному. Наприклад, у східно- та середньополіських говірках північного наріччя, частково в західнополіських фіксується

форма *йаблоко* замість *яблуко*, у карпатських говорах *'йабліко*; *йостреб* замість *яструб* вживають у північних говорах, рідше в середньонаддніпрянських, волинських, подільських говірках, у наддніпрянських і гуцульських – *'йастріб*, а в західнополіських і карпатських говорах – *'йастраб*. Проте такі зміни виявляються непослідовно.

Голосний |о| – лабіалізований звук заднього ряду середнього підняття. У ненаголошеній позиції може відбуватися заміна |о| звуком |у|, так зване *укання*. Розрізняють сильне і помірне укання. Сильне укання – це нейтралізація протиставлення |о| – |у| в усіх позиціях незалежно від фонетичного оточення: *ку'рова, гулу'ва, ну'га, су'б'і, ну'сиу*. Найбільш послідовно це явище спостерігається в деяких говорах південно-західного наріччя, зокрема в надсянському, північно-західній частині наддністрянських, у західній частині волинських та західнополіських говорів.

Реалізація фонемі |о| голосними звуками |о^у|, |у^о| та |у| в будь-якій ненаголошеній позиції властива також деяким подільським говіркам.

Під впливом білоруської мови **о** може заступлятися **а** (зазвичай у західнополіських говорах): *кали (коли), малади (молодий), малако (молоко)*. Відсутність лабіалізації спостерігається в південно-західних діалектах: *леду, семий, за него, за йего*.

Голосний |а| в діалектах виявляється по-різному залежно від того, після яких приголосних він виступає. У позиції після твердих приголосних він звучить, як у літературній мові. Це нелабіалізований звук заднього ряду низького підняття.

Голосний |а| може зазнавати лабіалізації в частині наддніпрянських, бойківських і закарпатських говірок. Перехід |а| в |о| спричиняється позицією перед |й|: *'зоўтра, да^оў, укроў*.

Під впливом попереднього |й| та м'яких приголосних |а| може переходити в голосні переднього ряду |е|, |и|, |і|. Це спостерігається в галицько-буковинській і частково волинсько-подільській групах говорів південно-західного наріччя та в деяких говорах північного наріччя: *жей'це, 'јегода, 'д'екувати, 'дикувати, га'р'еччи, ду'ш'е*,

‘памн’ет’, ‘дес’ит’.

У волинсько-поліських та південно-західних говорах а заступається **о**: *горячий, кочан, богатий.*

3. Інші діалектні явища в системі вокалізму

Афереза (гр., букв. – позбавлення) – відпадиння початкового голосного для уникнення міжслівного збігу голосних, коли попереднє слово закінчується, а наступне починається голосним. Зазвичай, аферези в українській мові зазнає початковий |о| (голосний, що відпав, позначається апострофом). Найбільш характерна афереза для поліських та деяких південно-східних говорів: *н’еддаси (не оддаси), ус’одно (все одно).*

До аферези належить також опускання голосного звука чи групи звуків незалежно від кінцевого звука попереднього слова: *сторійа (історія), мігрант (емігрант), Лек’сандр (Олександр).*

Вставні голосні |о| та |е| виникають під час збігу приголосних, якщо один із них є сонорним. Ці вставні можуть видозмінюватися: *во’гон, оген’, в’ітер, в’ітор, оркестер.*

Гіперизм (гр., гіпер – префікс, що означає надмірність, підвищення) – це структурно видозмінена одиниця мови, яка виникає внаслідок пристосування однієї мовної системи до іншої. В основі виникнення цього фонетичного явища лежить рівень мовної свідомості мовців – неправильні уявлення про закономірності структурної організації взаємодіючих мовних систем; намагання дотримуватися норми зумовлює перенесення її на явища, які не підлягають дії цієї норми: гіперичне **окання** замість **акання**: *кор’топл’а, ко’рас’, ко’пуста*; гіперичне **окання** замість **укання**: *бо’рак, о’чител’ка*; гіперичне **ікання** на місці давніх |о|, |е|, що зберіглися у відкритих складах, репрезентує різні варіанти в закритих: *‘дохт’ір, в’ітец’, м’іч.*

Лекція 2. Фонетика української діалектної мови. Система консонантизму

1. Характеристика українського діалектного консонантизму.
2. Явища асиміляції, протези, метатези в різних українських

говорах.

Література

а) основна :

1. Бевзенко С. П. Українська діалектологія / С. П. Бевзенко. – К. : Вищ. школа, 1980. – С. 60–87.

2. Жилко Ф. Т. Нариси з діалектології української мови / Жилко Ф. Т. – К. : Рад. школа, 1966. – 303 с.

3. Дзендзелівський Й. О. Конспект лекцій з курсу української діалектології. Частина 1. Фонетика / Й. О. Дзендзелівський – Ужгород : Ужгородський ун-т, 1965. – 90 с.

б) додаткова :

1. Матвіяс І. Г. Діалектна основа консонантизму в українській літературній мові / І. Г. Матвіяс // Мовознавство. – 2005. – № 2. – С. 32–40.

1. Характеристика українського діалектного консонантизму, його склад, відмінності в окремих українських говірках

В українській діалектній мові 32 приголосні фонем. Склад приголосних звуків, особливості їхньої артикуляції та їхнє функціональне навантаження в українській літературній мові і в говорах загалом збігаються.

Проте є, що закономірно, чимало відмінностей. Розглянемо особливості реалізації окремих мікросистем приголосних фонем в українській діалектній мові:

1) губні **[б]**, **[п]**, **[в]**, **[м]**, **[ф]**:

а) в основній масі південно-східних діалектів, а також у північних діалектах **[ф]** → **[х]**, **[хв]**: *кохта, тухл'і, хвіртка, хвігура, бухвет*; у південно-західних діалектах **[ф]** іноді заміняє **[хв]** (під впливом західнослов'янських мов, угорської, німецької): *фіст, кроф, жофтий, фалити, футір, сфатити*; у крайніх західних говірках (у надсянських і частково в лемківських) **[в]** → **[ф]**: *кроф, жофтий, фчора*;

б) двофонемна сполука **[губний + j]** → **[мн]**: *мн'асо, памн'ат, мн'ач*. Це явище характеризує південно-західні говори, трапляється воно і в південно-східних, меншою мірою в північних говорах, що є

наслідком прогресивної асиміляції щодо носовості;

в) |бл'|, |пл'|, |мл'|, |вл'| (у наддністрянських говірках, у деяких південно-західних говорах)→[бј], [пј], [мј], [вј]: *робјат, л'убјат', терпјат*;

г) |вн|→[мн], |бн| →[мн] (у південно-західних говорах, за винятком карпатських, у західнополіському, зрідка в південно-східних говорах): *'р'імний, дамно, ср'імний, потрімно, др'імний*; |дн|→[нн]: *занний, трунно*;

д) у подільському говорі фіксується сполучення губного з приголосним [л']: *го'л'убл'ата, 'жабл'ачи, здо'ровл'а*.

2) передньоязикові |д|, |д'|, |т|, |т'|:

а) у деяких південно-західних діалектах фонemi |д'|, |т'| переходять у задньоязикові звуки [г'], [к']: *тіўчи'на, т'оргати (д'оргати), др'ік (др'іт), т'іти (д'іти), т'іўка (д'івка), ск'іў (ст'іл), медв'іт (ведм'ідь)*. Такий перехід відбувається не зовсім послідовно навіть у тих говірках (покутсько-буковинських, східнокарпатських), яким найбільшою мірою властиві ці явища;

б) у значній частині південно-західних говорів, а також у правобережних говорах південно-східного наріччя [д'], [т'] у двофонемних сполуках [зд'], [ст'] переходять нерідко у [дз'], [ц']: *гн'із'дз'і, чес'ц', 'мас'ц'у, с'ц'і'на*;

в) у деяких південно-західних говорах |д'| у двофонемній сполуці [дц']→[й']: *дванайц'іт, трийц'ат* (наддністрянські говори).

3) передньоязикові |з|, |з'|, |с|, |с'| (свистячі за акустичним враженням):

а) у багатьох наддністрянських говірках ці фонemi виявляються в дорсально-палатальних звуках з більшим чи меншим відтінком шепелявості: *з'ж'іма, з'ж'вір, с'ш'іно*;

б) у деяких південно-західних діалектах спостерігається ствердіння [с']: *хтос, щос, когос* (здебільшого в покутсько-буковинських, східнокарпатських, подільських говірках); спостерігається і ствердіння у звукосполуках [с'к], [з'к]: *хлопчиско, кониско, ниско* (галицько-буковинські, південно- і західнокарпатські говірки).

4) передньоязикові |ж|, |ш| (шиплячі за акустичним враженням):

а) у деяких південно-західних говорах функціонують переважно м'які [ж'], [ш']: *біж'у, руш'ник, прош'у, мож'ут'* (у східнокарпатських та в деяких покутсько-буковинських, частково в наддністрянських);

б) у південно-західних діалектах, зокрема в говірках польсько-українського пограниччя, спостерігається заступлення свистячих і шиплячих: *з'еба – жаба, с'енка – шапка, сирокій – широкий*;

в) у західній частині карпатських говорів відбувається перетворення груп [шк], [жк] в [чк], [ч'к]: *чкола, ч'кода, пр'ачка – школа, шкода, пражка*.

5) передньоязикові афrikати |дж|, |ч|, |дз|, |дз'|, |ц|, |ц'|:

а) у південно-східних діалектах порівняно рідко функціонують афrikати |дж|, |дз|, натомість вживаються д або ж: *ход у, вод у, жм'іл*; у полтавських, південнокиївських і середньочеркаських говірках |дж| заступається |ж|: *хо'жу, си'жу*; у багатьох південно-східних говорах замість |дз|, |дз'| уживають |з|, |з'|: *зво'нок, зур'чат, з'обати*. У південно-західних афrikати вживають значно ширше, ніж у літературній мові та в інших діалектах: *джуравел', джаворонок, дж'ере'ло, дж'ітун, хо дз'аін, дзв'ір*. Спорадично відбувається процес заміни з, з' на дз, дз': *дз'в'ір, дзилений*. У північних діалектах також афrikати трапляються частіше: *іджа, джуравел, дзвізда*;

б) у частині південно-західних діалектів, зокрема в подільських, у південно-східних спостерігається звужене вживання напівпом'якшеної афrikати [ч']: *'кloch'a, камі'н'ач'a, 'вінич'a, об'лич'a, 'н'ічују, п'ічују*; у ряді південно-східних говірок спостерігається ширше вживання [ч']: *курч'a, квоч'ок*; у більшості карпатських говорів, у покутсько-буковинських говорах південно-західного наріччя знають лише м'яку [ч']: *печ'еш, кл'уч', ч'ому*;

в) часто фонема |ч| замінюється |ш| перед |н|: *здашник, молошний, смашний* (досить широко трапляється в південно-східних і північних говорах);

г) у західній частині закарпатських говірок |ч|→|ш|: *ш:ітка –*

щітка, ш':аст'а – щастя, ш'улув'ік – чоловік;

д) у деяких південно-західних говорах (галицько-буковинських, суміжних карпатських) спостерігається ствердіння **ц** у звукосполученні **ц'к**: *купецький, турецький*; ствердіння відбувається і в північній смузі лівобережно-поліських говірок: *козацьки, німецьки, конець, купець, хвалиць:а*.

б) передньоязикові сонорні **|р|, |р'|, |л|, |л'|, |н|, |н'|** :

а) у більшості поліських діалектів та в багатьох південно-західних **|р'|**→**|р|**: *зо'ра, бу'рак, 'бура, ра'док*; у ряді наддністрянських говірок після **р** з'являється **ј**: *бурја, зорја*; у деяких говірках східного Поділля спорадично виник звук **[л]**: *пірл'а, подвірл'а*;

б) у південно-східних діалектах використання форм **|р|, |р'|** зазвичай збігається з літературною мовою, однак трапляються особливості в лівобережних, полтавських говірках – розширюється вживання **|р'|**: *базар', сахар', комар'*;

в) у деяких південно-східних діалектах, а також у суміжних з ними східнополіських, у східно-подільських **|л|** реалізується **[л']**, що характеризується альвеолярною, а подекуди й заальвеолярною артикуляцією: *зел'ений, бул'о, л'аска*;

г) у деяких південно-західних говорах замість **[л]**→**[в]**: *горіўка, масво, с'тіў, ореў*;

д) південно-західні та західнополіські говори репрезентують явище заміни **|н'|** на **|ј|** у звукосполученні **[н'к]** у демінутивних словоформах: *ластів'ојка, дрібнејкий*; у частині північно-карпатських говірок **|нк|**→**[н'к]**: *жін'ка, шин'кар*;

е) у південно-західних говірках **|ри|, |ли|**→**|ир|, |ил|**: *кир'авий, гир'міти*.

7) середньоязикова фонема **|ј|** реалізується у звуках **|ј|** та **|ї|**:

а) у східнополіських говорах після голосної префікса **ј** втрачається: *пришли, виняли*;

б) у північних говорах у закінченні прикметника в наз. і знах. відм. одн. чол. р. **й** втрачається: *молоди, добри*;

в) у північному наріччі **[ј]** може бути приставний (протетичний): *Ліван, јулиц'а*; протетичний **|ј|** часто трапляється також в окремих

словах і в південно-західних діалектах.

8) задньоязикові |г|, |к|, |х| та фарингальна фонема |г|:

а) у південно-східних діалектах виразно простежується тенденція до заміни г на г: *гуля, гедз', гвалт*;

б) у деяких південно-східних говірках повністю або частково втрачене чергування |г|, |к|, |х| // |з'|, |ц'|, |с'|: *ногі, на руки, у кужухі*;

в) у східно- і середньополіських діалектах звичайно виступають **гі, кі, хі**: *рукі, ногі, на горіхі*.

2. Явища асиміляції, протези, метатези в різних українських говорах

Асиміляція (лат. *assimilatio* – уподібнення) – артикуляційне уподібнення звуків один одному в межах слова або словосполучення.

Унаслідок асиміляції за місцем творення звук [j] після [м] заміщується носовим [н'] у багатьох говорах південно-західного та південно-східного наріччя та у волинсько-поліському діалекті: *'вимн'а, 'памн'іт', 'полумн'а, м'н'асо*; а в бойківських та в північній частині лемківських говірок [дн] змінюється на [нн]: *хо'лонный, т'рунно, 'занний* → *холодний, трудно, задній*.

Унаслідок прогресивної асиміляції за місцем творення середньоязиковий звук перетворюється в передньоязиковий в окремих говірках південно-західного наріччя: [зj] → [з':]: *зjіу* → *з':іу*, *з'jісти* → *'з':істи^е*; а плавний [л] у післянаголошеному складі в позиції після носового [м] може переходити в носовий [н] унаслідок прогресивної асиміляції за носовістю: *зи^ем'н'а, у'томни^ена*.

У значній частині південно-західних та південно-східних діалектів прогресивної асиміляції за способом творення зазнають звуки [д'] і [т'] у сполученні зі свистячим і змінюються на відповідний свистячий [дз'], [ц']: *у гн'із''дз'і, роздз'і'лити, сц'і'на, ш'іс'ц', тес'ц', 'лис'ц'а*.

Деяким говорам південно-західного наріччя відома прогресивна асимілятивна зміна за способом творення (зімкненістю), коли фрикативний [ш'] змінюється на зімкнено-щілинний [ч'] під впливом зімкнено-прохідного [н] або зімкненого [к]: *'тонч'і, 'менч'і, 'гинчій, ч'кола, ч'кода, 'дочка* замість *тонші, менші, школа, шкода, дошка*.

Фрикативний [с] у позиції після сонорного [н] перед проривним [к] може змінюватися в аффрикату [ц]: *си^ел'ански^еї* → *си^ел'анцики^еї*, *ци^егански^еї* → *ци^еганцики^еї*, *'пански^еї* → *'панцики^еї*. Така зміна відбулася тому, що аффриката [ц] має елемент проривності, що й зближує її з проривним [к].

У покутсько-буковинських, східнокарпатських і подільських говірках звукосполуки [дц'], [тц], [тс] унаслідок регресивної асиміляції за способом творення змінюються на [ц':], [ц:], а внаслідок подальшого стягнення можуть перетворюватися в однофонемні [ц'], [ц]: *два'нац'іт'*, *т'риц'іт'*, *ко'ри^ец(:)е*, *зби^ерајуц:и^е*, *'верти^ец:и^е*, *ни^ежур'іци^е*.

Оскільки у південно-західних діалектах більшою мірою, ніж у інших говорах української мови, поширена асиміляція за глухістю / дзвінкістю, то, зазвичай, асиміляція за місцем і способом творення поєднується на цьому ареалі з асиміляцією за глухістю / дзвінкістю: *близ + ш* → *блис + ш* → *б'лишшиї*; *низ + ш* → *нис + ш* → *'нишшиї*; *свід + ч* → *світ + ч* → *с'віччити*; *роз + чиняти* → *рос + чиняти* → *рошчин'ати*.

Метатеза (від гр. *metueiv* – переміщення, перестановка) – заміна в слові менш зручних для вимови поєднань звуків зручнішими: *скорово'да* → *сковорода*, *вугу'рити* → *говорити*, *'сиворотка* → *сироватка*. Метатеза трапляється переважно в маловідомих, етимологічно непрозорих словах, особливо в іншомовних: *колонні* (коноплі), *хпати* (пхати), *хтур* (тхір), *намастир* (монастир), *рапуз* (пазур).

Протеза (гр. *proueiv* – виставлення) – неетимологічний приголосний, який приєднується до початкового голосного в слові. Протеза виникла як засіб усунення міжслівного збігу голосних. Говори української мови у вживанні протетичних звуків виявляють значні розходження. Протетичний [в] найпоширеніше розвинувся в південно-західному ареалі (наддністрянський, надсянський, частина подільського та східноподільського говору): *'вос'ін*, *'возе"ро*, *'вовес*, *'вор'іх*, *'востри^еї*, *во'рати*, *'вог'і'рок* (*воги'рок*, *вогу'рок*).

Ареал протетичного звука [г] у сучасних українських говорах

помітно поступається ареалові з протетичним [в]. Зокрема, протетичний [г] у лексемах типу 'гос'ін', 'гозеро, 'гули^ец'а, гуж, гуз'киї, га'така, г'інс'пектор виступає суцільним масивом у західнополіському, південно-волинському та подільському говорах, у середньополіських говірках північної Київщини, на південно-західній Київщині, на західній Черкащині, а спорадично – і в інших говорах української мови.

Протетичний звук [j] засвідчено в східнополіських, бойківських, наддністрянських та в деяких інших говірках української мови: *Лі'ван, је'накше, 'jen'дик, 'јулиц'а, јінва'лід, јінс'пекція.*

Протетичний [л] виступає в північно-західній частині наддністрянського говору та в надсянських говірках: *ло'тава, 'локун'.*

Лекція 3. Лексика і фразеологія української діалектної мови

1. Особливості вивчення діалектної лексики.
2. Типи діалектизмів.
3. Склад діалектної лексики з погляду її походження.
4. Українська діалектна фразеологія.

Література:

а) основна:

1. Бевзенко С. П. Українська діалектологія / С. П. Бевзенко. – К. : Вищ. школа, 1980. С. 177–198.
2. Євтушок О. Актуальні питання сучасної діалектної лексикології / О. Євтушок // Дивослово. – 1996. – № 9. – С. 17–20.
3. Гриценко П. Ю. Дослідження лексики українських говорів / П. Ю. Гриценко // Мовознавство. – 1984. – № 5. – С. 22–30.

б) додаткова:

1. Аркушин Г. Діалектні оказіоналізми: як вони виникають, де і скільки живуть / Г. Аркушин // Урок української. – 2000. – № 5, 6. – С. 18–21.
2. Бевзенко С. П. Актуальність вивчення української діалектної фразеології / С. П. Бевзенко // Мовознавство. – 1974. – № 2. – С. 15–

19.

3. Доленко М. Т. Із спостережень над діалектною фразеологією Поділля / М. Т. Доленко // Українське мовознавство. – 1975. – № 3. – С. 102–107.

4. Євтушок О. М. До опрацювання діалектної лексики в школі / О. М. Євтушок // УМЛШ. – 1986. – № 3. – С. 43–47.

5. Євтушок О. М. Про стан і деякі аспекти вивчення діалектної лексики / О. Євтушок // УМЛШ. – 1992. – № 2. – С. 3–5.

6. Матвіяс І. Г. Особливості лексики і фразеології в західноукраїнському варіанті літературної мови / Матвіяс І. Г. // Українська мова. – 2012. – № 1. – С. 67–79.

7. Прадід Ю. Ф. Із спостережень над українською діалектною фразеологією / Прадід Ю. Ф. // Мовознавство. – 1992. – № 5. – С. 44–46.

8. Ужченко В. Д. Фразеологічний словник східнослобожанських і степових говірок Донбасу / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – Луганськ : Альма-матер, 2000. – 198 с.

9. Ужченко В. Д. Східноукраїнська фразеологія / В. Д. Ужченко. – Луганськ : Альма-матер, 2000. – 198 с.

1. Особливості вивчення діалектної лексики

Сучасний етап розвитку української діалектології позначений посиленою увагою науковців до лексичного складу говорів, що виражається в підготовці лексичних атласів, монографічних описів лексичних мікросистем говорів, у створенні діалектних словників. Такий інтерес до діалектного лексичного матеріалу зумовлений, по-перше, потребою в забезпеченні фактичним матеріалом тих галузей мовознавства і суміжних наук, які пов'язані з вивченням розвитку духовної і матеріальної культури носіїв мови, по-друге, необхідністю розв'язати питання інтралінгвістичні, суто діалектологічні¹³. Сучасні лексикологічні дослідження в галузі діалектології дають змогу розв'язати низку проблем щодо розвитку української мови й закономірності її функціонування на різних етапах історії. Діалектна

---

¹³ Гриценко П. Ю. Дослідження лексики українських говорів / П. Ю. Гриценко // Мовознавство. – 1984. – № 5. – С. 22.

лексика вимагає неослабної уваги через те, що «саме слово становить поєднання результатів розвитку інших структурних рівнів – просодії, фонетики, морфеміки, а тому може служити індикатором цих змін» (Гриценко, 1990: 4). Лексико-семантична система характеризується багатовимірністю й складною структурною організацією, неоднорідністю щодо свого походження, мотивів номінації (найменування) й особливостей функціонування. Евристична цінність говіркового матеріалу, результативність його використання в наукових дослідженнях залежить від повноти й точності фіксації, методики пояснення (тлумачення) та прийомів інтерпретації діалектних даних.

Відсутність вичерпної інформації про діалектну диференціацію української мови на лексико-семантичному рівні зумовило потребу в створенні Лексичного атласу української мови (ЛАУМ). Основними завданнями ЛАУМ є: «розкрити диференціацію діалектної мови на лексико-семантичному рівні; виявити одиниці діалектного членування за даними лексики й семантики; дати новий матеріал для з'ясування генезису лексики української мови¹⁴.

Сучасні лексичні дослідження в галузі діалектології здійснюються методами аналізу різних тематичних і лексико-семантичних груп, становлення етимології та історії розвитку назв, лінгвістичного картографування. Лінгвогеографія передбачає дослідження лексики певної говірки в її взаємозв'язку з відповідними одиницями лексичних систем інших говірок у межах діалектної мови або генетично споріднених і територіально близьких мов.

Наслідком опрацювання тематичних груп лексики різних українських діалектів є не лише опис їх складу, семантики, а й розв'язання актуальних проблем мотивології, зв'язків народної мови з традиційною культурою, способів номінації в діалектній мові. Наприкінці ХХ – на початку ХХІ століття опубліковано низку словників, зокрема такі:

1. Аркушин Г. Словник західноподільських говірок: У 2 т. / Г.

---

¹⁴ Гриценко П. Ю. Дослідження лексики українських говорів / П. Ю. Гриценко // Мовознавство. – 1984. – № 5. – С. 24.

Аркушин. – Луцьк, 2000.

2. Брилінський Д. Словник подільських говірок / Д. Брилінський. – Хмельницький, 1991. – 116 с.

3. Гуцульські говірки. Короткий словник / За ред. Я. В. Закревської. – Львів, 1997. – 230 с.

4. Дорошенко С. І. Словник діалектної лексики Сумщини / С. І. Дорошенко. – Суми, 1991.

5. Сизько А. Т. Словник діалектної лексики говірок сіл південно-східної Полтавщини: Навчальний посібник / А. Т. Сизько. – Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетровського держ. ун-ту ім. 300-річчя возз'єднання України з Росією, 1990. – 100 с.

6. Словник діалектної лексики Луганщини/ За ред. З. С. Сікорської. – К. : Шлях, 2002. – 224 с.

7. Словник гуцульських говірок (літера «Б») // Гуцульщина: Лінгвістичні етюди. – К., 1991. – С. 90–304.

8. Словник українських східнослобожанських говірок / К. Глуховцева, В. Леснова, І. Ніколаєнко, Т. Терновська, В. Ужченко. – Луганськ, 2002. – 234 с.

9. Ужченко В. Д. Фразеологічний словник східнослобожанських і степових говірок Донбасу / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – Луганськ : Альма-матер, 2000. – 198 с.

10. Чабаненко В. А. Фразеологічний словник говірок Нижньої Наддніпрянщини / В. А. Чабаненко. – Запоріжжя, 2001. – 201 с.

Незважаючи на вагомі напрацювання, усе ж недостатньо вивченими залишились такі говори, як лемківський, волинський, степовий, середньонаддніпрянський, подільський. Збирання відомостей про їхній склад, структуру для створення регіональних словників цих говорів – актуальне завдання, над реалізацією якого в найближчі роки й працюватимуть українські діалектологи.

2. Типи діалектизмів

Діалектизм (гр. – розмова, наріччя, говір) – позанормативний елемент літературної мови, що має виражену діалектну віднесеність, тобто характерні для певної території ознаки.

Беручи до уваги принцип співвідносності, розрізняють два типи

діалектних відмінностей у лексиці¹⁵:

1) непротиставні (етнографічні) відмінності полягають у наявності в певному діалекті слів, яких немає в інших діалектах, у зв'язку з відсутністю відповідних предметів чи понять;

2) протиставні відмінності полягають у наявності різних назв для позначення одного предмета, різних значень, наголошення, різного звукового складу й різних словотворчих засобів одного слова;

Щодо I типу, то в районі Карпат побутують такі назви одягу, як *лэйбик* (чоловічий або жіночий верхній одяг без рукавів), *кептар* (у гуцулів – верхній хутряний одяг без рукавів), *петék* (свитка); назви спеціальних місцевих страв: *кулéша* (страва з кукурудзяного борошна).

Протиставні лексичні діалектні відмінності залежно від їхнього характеру поділяють на такі різновиди: акцентуаційні, фонетичні, граматичні, лексичні.

а) акцентуаційні (мають ненормативне наголошення):

ПРАВИЛЬНО

бере'мо

'випадок

кропи'ва

оди'надцять

черго'вий

'олень

'щипці

НЕПРАВИЛЬНО

бе'ремо

ви'падок

кро'пива

о'динадцять

чер'говий

'олень

щип'ці

б) фонетичні:

• словоформи з відмінними від літературної мови чергуваннями як голосних (*о, е з і*), (*о, е з нулем звука*), так і приголосних: *война, крив'ю, хтіти, меї, свеї; ходу, 'носу*.

• *е* замість *а* після м'яких приголосних: *жит'е, д'екувати*;

• *о* замість *а*: *богатий, горячий*;

• заміна *ф* на *х, хв*: *рихметика* (арифметика), *шкахва* (шафа);

• *р* замість *р'*: *горувати, радок, бурак*;

¹⁵ Бевзенко С. П. Українська діалектологія / С. П. Бевзенко. – К. : Вищ. школа, 1980. – С. 177.

- явище метатези: *хпати* (пхати); *рапуз* (пазур), *намастир*, *чепериц'а*, *ганавиці*;

- явище афези: *за'дно*, *все'дно*;

- дисиміляція: *транвай*;

- диспалаталізація (ц' – ц): *вулиця*, *хлопец*, *жнец*;

- ротацізм – *руна*, *кронцати*, *рибарити*;

в) *граматичні* (відрізняються від нормативних для літературної мови віднесеністю до інших граматичних підкласів, парадигм): *баче*, *просе*, *їсиш*, *дасиш*, *межою*;

- збереження давніх типів відмінювання форм: *любви*, *радости*, *сей*, *сього*, *сего*;

- збереження давніх синтаксичних конструкцій: *к берегу*, *об світи*, *об дорогу*;

- форми двоїни: *языкома*, *јармома*, *двер'ема*, *грош'ема*, *мишима*, *вошим*.

г) *лексичні*:

- *власне лексичні* – це своєрідні дублети до загальноновживаних слів, вони охоплюють переважно сфери життя, пов'язані з побутом, родинними стосунками виробничою діяльністю носіїв місцевого говору: *базаринки* – подарунки, *кицка* – грудка землі, *рискаль* – лопата, *шулька* – качан кукурудзи (південно-західне наріччя); *ратай*, *оратай* – орач, *чел'ад'* – молодь (північне наріччя).

- *лексико-семантичні* діалектизми відрізняються від нормативно вживаних у літературній мові слів лише своїм значенням, це слова-омоніми. Головна причина виникнення семантичних діалектизмів – це відносна ізоляція місцевих говорів у процесі їхнього розвитку, унаслідок чого певна частина слів спільного вживання розвивала свої значення в них по-різному¹⁶:

1) збереження давнього значення слів при звуженні чи розширенні цього значення в літературній мові:

берег → *край суші, що межує з поверхнею води*;
          → *гора, схил гори*;

¹⁶ Бевзенко С. П. Українська діалектологія / С. П. Бевзенко. – К.: Вища школа, 1980. – С. 181–182.

кліть → *клітка*;
          → *комірчина* (карпатські говірки);

2) поява нових, додаткових значень у словах загальнонародного вживання:

базар → *базар*   *каша* → *страва*
          → *майдан*   → *крупя* (закарпатські говірки)

3) шляхом утрати давнього значення й перенесення його на інший предмет: *обід* – сніданок (середньозакарпатські говірки); *пал'аниця* – вид галушок;

4) шляхом запозичення слова з близькоспоріднених мов при наявності такого ж слова в літературній мові, але з іншим значенням: *переводити* – перекладати (замість – переправляти когось через щось, нищити, псувати), *чудно* – незручно.

Численними в українській мові є лексико-словотвірні діалектизми. Діалектні слова цього різновиду розрізняються¹⁷:

- суфіксами: *ворожил'а* – ворожка, *конюхар'* – конюх (південно-західне наріччя), *дедухно* – дід, *детва* – дітвора (північне наріччя);
- префіксами: *наразу* – зразу (подільський говір), *супорка* – підпірка, *заправа* – приправа (північне наріччя);
- відсутністю чи наявністю афікса: *піймати* – спіймати, *заморока* – морока (подільський говір), *здалегід'* – задалегідь (північне наріччя);
- одним з афіксів чи взагалі афіксами при суфіксально-префіксальному словотворенні: *настойачи* – стоячи (подільський говір), *нагинками* – нагинці (північне наріччя);
- порядком елементів композитів: *моримух* – мухомор-гриб, *типир'рік* – торік (карпатський говір).

3. Склад діалектної лексики з погляду її походження

Щодо походження діалектну лексику поділяють на дві групи:

¹⁷ Бевзенко С. П. Українська діалектологія / С. П. Бевзенко. – К. : Вищ. школа, 1980. – С. 182–183.

архаїчну та інноваційну лексику¹⁸.

Діалектні слова-архаїзми – це спільнослов'янські (праслов'янські) чи спільносхіднослов'янські (прасхіднослов'янські) слова, що зберіглися до наших днів в українських діалектах, не ввійшовши до словникового складу української літературної мови. Чи не найбільше діалектизмів-архаїзмів збереглося в південно-західних та поліських наріччях: *вуй, уй, вуйко* – дядько, материн брат; *стрий, стришко, стрико* – батьків брат; дядько; *вепр, випір* – дикий кабан; *вівірка* – білка; *відіти* – бачити; *влоні, лоні* – торік, минулого року (південно-західні діалекти); *ратай, оратай* – орач; *чел'ад'* – молодь; *л'іетос', л'іетас* – торік (поліські діалекти).

Найбільший шар діалектної лексики українських говорів становлять діалектні слова-інновації, які поділяють на дві групи:

а) діалектизми-інновації власне місцевого творення: *баглай* – ледар; *бовдур* – димар; *вергун* – вид печива; *вихалка* – гойдалка (Полтавщина, південно-східне наріччя); *бартка* – невеличка сокира; *водянка* – посуд для води; *вудиня* – каченя (південно-західне наріччя);

б) діалектні слова-запозичення. У галицьких, волинських, подільських говірках південно-західних діалектів переважають – полонізми, германізми, тюркизми; у карпатських – мадяризми, германізми, словакізми, полонізми, румунізми; у поліських – білорусизми, полонізми, русизми; у південно-східних – переважно русизми, тюркизми, запозичення з болгарської мови;

Полонізми:

варга – губа;

кобіта – дружина, жінка;

поренча – перила, поруччя;

хлоп – чоловік, селянин;

таний – дешевий.

Германізми:

вандри, вандрувати – мандрувати;

ташка – сумка, портфель;

---

¹⁸ Бевзенко С. П. Українська діалектологія / С. П. Бевзенко. – К. : Вищ. школа, 1980. – С. 185–188.

файний – гарний;
фіртал' – чверть;
фриштитиковати – снідати.

Румунізми та молдаванізми:

ботей – отара;
жентец'а – сироватка з овечого молока;
барда, бартка – топірець;
сарака – бідний, нещасний;
нанашко – хрещений, весільний батько;
кол'астра – молозиво;
дармой – рідке решето.

Мадяризми:

газда – господар;
марга, маржїна – худоба, скотина;
б'іруї – староста;
бізіїно – певно, напевно;
крумплі – картопля.

Тюркизми:

легін' – парубок;
кабат – піджак;
чічка – квітка;
тирпán – обрубок коси з ручкою, яким жнуть очерет;
сепетик – кошик для ложок.

Словакізми:

бланар – скляр;
чвара – розмова;
натха – нежить;
ходак – черевик.

4. Українська діалектна фразеологія

Незважаючи на відчутне пожвавлення дослідницької роботи з лексики української діалектної мови в останні десятиліття, діалектна фразеологія лишається, по суті, поза увагою українських мовознавців.

З опублікованих праць, присвячених вивченню української діалектної фразеології, варто відзначити студії Н. А. Москаленка,

С. П. Бевзенка, Н. Д. Бабич. Окремі матеріали з діалектної фразеології містить «Атлас української мови», але без фразеологічних ізоглос.

Між українською діалектною та літературною фразеологією існують певні відмінності, пов'язані насамперед з тим, що фразеологізми творяться на базі лексичного матеріалу, а він істотно різниться у діалектній і літературній мовах.

Зіставлення фразеологізмів, що функціонують у говірках і в літературній мові, дозволяє виділити такі групи¹⁹:

1) фразеологізми, що не мають фонетичних, граматичних, лексичних та семантичних відмінностей порівняно з літературною мовою: *у поті чола* – «дуже старанно»; *як рак свисне* – «невідомо коли»; *богу душу віддати* – «померти»; *крутити носом* – «виражати незадоволення»;

2) фразеологізми, що мають відмінності фонетичного, граматичного та лексичного характеру при тотожному значенні: діал. *пустити коріння* – літ. *пустити коріння* «оселитися надовго, обжитися»; діал. *на семім небі* – літ. *на сьомому небі* «бути безмежно задоволеним, щасливим»; діал. *заткати за пояс* – літ. *заткнути за пояс* «перевершити когось у чомусь»; діал. *аж за черево ся брати* – літ. *аж за живіт братися* «сильно сміятися»;

3) фразеологізми, що мають тільки семантичні відповідники в літературній мові: діал. *псів бити* – літ. *собак ганяти* «ледарювати»; діал. *як у дурного шапок* – літ. *аж кишить* «безліч»; діал. *дати жаливи під хвіст* – літ. *дати перцю* «дорікати, покарати».

Фразеологізми творяться на основі словникового складу, який відчутно різниться в різних українських діалектах. «У живому мовленні постійно виникають стійкі словосполучення, тому процес фразеологотворення доцільно досліджувати на матеріалі діалектної мови як винятково усної форми мовлення, бо саме в ній легше простежуються виникнення фразеологізмів, шляхи їх творення, видозміни структури, функціонування тощо», – слушно зауважує

---

¹⁹ Прадід Ю. Ф. Із спостережень над українською діалектною фразеологією / Ю. Ф. Прадід // Мовознавство. – 1992. – № 5. – С. 44–46.

С. П. Бевзенко.

В українській діалектній мові наявні всі типи фразеологічних одиниць, вони або ж збігаються з фразеологізмами літературної мови, або відрізняються від них одним із компонентів: *бракує клепки* – пор.: у буковинських говірках *бракує доби* (доба – румунізм); *розбити глечик – гладущик розбити* (подільські говірки), *розбити горниці* (закарпатські).

Зрозуміло, що фразеологізми в різних діалектах набирають певного фонетичного та граматичного оформлення, є відмінними й щодо структури. Своєрідними щодо структури є закарпатські фразеологізми – *маю (маву, мау) дяку* (бажаю, хочу), *не маю (маву, мау) д'аки, не маю (маву, мау) т'амки* (не пам'ятаю); південно-західні – *дати пуду* (налякати), *гнути харамона* (базікати, говорити дурниці).

Нерідко відбувається запозичення діалектизмів із суміжних діалектів тієї самої мови й навіть із суміжних діалектів сусідніх мов. Все це створює сприятливий ґрунт для розвитку фразеологічної синонімії: *байдики (байди, байдаки) бити* – *байдики (байди, байдаки) стріляти* – *байдики гонити* – *баглаї бити* – *бомки збивати* – *бомки стріляти* – *ханьки м'яти* та ін²⁰. Літературною формою цього фразеологізму є *байдики бити* (СУМ, I, С. 89), *баглаї бити* (СУМ, I, С. 84). (Походження – байдики (куріпки), байдаки (селезні) – полювання на птицю перетворюється з важливого допоміжного промислу на розвагу). Розгалуженим є синонімічний ряд: *теревені правити* – *теревені гнути* – *теревені мочити* – *теревені розводити* – *точити ляси* – *точити баяндраси* – *язиком плести* – *язиком молоти* – *язик чесати* – *розпустити ханьки* – *байдиги плести* – *байдиги гнути* – *гнути харамона*.

Серед фразеологізмів української діалектної мови виокремлюється незначна за обсягом група релігійного походження: *Йезус Марі́я, слава Йсу*.

До фразеологізмів у широкому розумінні належать також прислів'я, приказки і подібні вислови: *ў л'іс дрыва не вѳз'ат'*. *Шкода*

²⁰ Бевзенко С. П. Актуальність вивчення української діалектної фразеології / С. П. Бевзенко // Мовознавство. – 1974. – № 2. – С. 15–19.

(чкода) ў болото воду л'л'ати та ін.

Детальне вивчення фразеології діалектної мови – є одним із важливих завдань діалектологів.

Лекція 4. Морфологічні явища в українських говірках.

Іменник

1. Відмінності в реалізації категорії роду.
2. Категорія числа в українських діалектах.
3. Особливості відмінкових парадигм іменників.

Література

а) основна:

1. Бевзенко С. П. Українська діалектологія / С. П. Бевзенко. – К. : Вищ. школа, 1980. – С. 91–107.
2. Матвіяс І. Г. Діалектна основа словозміни в українській літературній мові / І. Г. Матвіяс // Мовознавство. – 2006. – № 5. – С. 52–65.
3. Прокопчук Л. В. Українська діалектологія: навч.-метод. посібник / Л. В. Прокопчук. – 3-є вид., доповн., переробл. – Вінниця : «Планер», 2010. – С. 107–116.

б) додаткова:

1. Дзендзелівський Й. О. Міжмовна інтерференція й історія системи граматичних категорій / Й. О. Дзендзелівський // Мовознавство. – 1980. – № 2. – С. 42–48.
2. Матвіяс І. Г. Роль лінгвогеографічних даних у з'ясуванні генезису іменникових форм / І. Г. Матвіяс // Мовознавство. – 1973. – № 2. – С. 19–26.

1. Відмінності в реалізації категорії роду

В українських говорах, як і в літературній мові, розрізняють три родові класи: чоловічий, жіночий і середній. Відмінності в категорії роду іменників зводяться до хитання в роді окремих іменників.

Хитання в роді – це перехід іменників з одного роду в інший. Хитання в роді окремих іменників спостерігається здебільшого в

словах іншомовного походження, в абстрактних іменниках, зокрема віддієслівного походження, і в тих іменниках, у яких відсутнє розрізнення біологічного роду. Відмінності в категорії роду іменників є наслідком перерозподілу типів відмінювання за родовим принципом або ж спричинено діянням граматичної аналогії. При переході іменників з одного роду в інший рід, очевидно, значна роль належить граматичній аналогії, хоч можуть впливати й інші чинники²¹.

Відмінності в реалізації категорій роду й числа

<i>рід у літературній мові</i>	<i>рід у діалектній мові</i>
Ж.Р.	Ч.Р.
<i>миша</i>	<i>миш</i>
<i>межа</i>	<i>м'іж</i>
<i>олія</i>	<i>гол'ій, вулій</i>
<i>синиця</i>	<i>се'н'ук</i>
<i>блоха</i>	<i>'блех</i>
Ч.Р.	Ж.Р.
<i>жайворонок</i>	<i>'жайворонка</i>
<i>пуп'янок</i>	<i>'пуп'янка</i>
<i>суп</i>	<i>'зупа</i>
<i>літр</i>	<i>'літра</i>
Ж.Р.	С.Р.
<i>пудра</i>	<i>'пудро</i>
<i>брова</i>	<i>'брово</i>
<i>велика премія</i>	<i>велике 'прем'я</i>
<i>рама</i>	<i>'рамо</i>
<i>стерня</i>	<i>'стерно</i>
Ч.Р.	С.Р.
<i>шов</i>	<i>шво</i>
<i>слід</i>	<i>с'лідо</i>
<i>дід</i>	<i>'д'ідо</i>

²¹ Бевзенко С. П. Українська діалектологія / С. П. Бевзенко.— К. : Вищ. школа, 1980. — С. 92.

2. Категорія числа в українських діалектах.

В усіх діалектах розрізняють дві числові форми – однину й множину. Проте в окремих діалектах збереглися форми двоїни.

Двоїна – це граматична категорія числа, уживана для позначення двох осіб або парних предметів.

Двоїна була відома ще в індоєвропейській прамові, від якої успадкована спільнослов'янською, а від неї всіма слов'янськими; тепер зберігається лише в окремих діалектах. Категорія двоїни в давньоруській мові почала занепадати ще на ранньому етапі її розвитку (з XIII ст.), витісняючись множиною. Залишки форм двоїни зберігаються в орудному відмінку: *зу'бома, язы'кома, т'і'лома, жар'мома* (південно-західне наріччя); *две'р'ема, гро'ш'ема, о'ч'ема* (східнокарпатські говори); *ми'шима, во'шима, гро'шима* (поліські говори).

Залишки двоїни мають місце в числівниково-іменникових словосполученнях з числівниками *два, дві, обидві* і за аналогією *три, чотири*. Найчастіше це явище спостерігається в південно-західних і поліських діалектах: *дві ру'ц'і, три ве"р'б'і, ш'тири ко'ров'і, дві с'лов'і, три 'дец'і, дві верст'іе, три п'ід'вод'і*.

Для двоїни характерні були спільні форми для знахідного й кличного, родового й місцевого, давального й орудного відмінків.

3. Особливості відмінкових парадигм іменників

Особливості відмінювання іменників у діалектах зводяться до основних таких типів:

- нерозрізнення закінчень іменників твердої та м'якої груп: *'кашо'ю, 'вол'о'ю, 'хлопц'ові, на 'м'іс'ац'ов'і*. Найчастіше це спостерігається в південно-західних, рідше південно-східних діалектах;

- особливості відмінювання іменників I відміни жіночого і чоловічого роду з флексією **-а**: у наз. відм. однини майже у всіх говорах іменники мають закінчення **-а**, крім галицько-буковинських говорів, у яких після м'яких і шиплячих приголосних іменники мають закінчення **-е, -е^н, -и^е, -и, -і**: *пущ'ин'е, ду'ш'е, ду'ш'і*; у род. відм. зазвичай виступає флексія **-и**, проте в окремих південно-західних

говірках трапляються **-і, -е, -е^н**: *ду вер'б'і, рук'е, 'церкве^н*, а в північних діалектах після м'яких приголосних у ненаголошеній позиції маємо **-е**, а в наголошеній – **-іе**: *'вол'е, земл'іе* та ін.; у дав. – місц. відм. однини закінчення збігається з літературною мовою, однак у північних говорах у ненаголошеній позиції маємо **-е**, а в наголошеній – **-іе**: *'вол'е – на 'вол'е, земл'іе – на земл'іе* та ін., а також у степових говірках південно-східного наріччя немає другої палаталізації приголосних: *рук'і – на рук'і, но'гі – на но'гі* та ін., у карпатській і галицько-буковинській групі говорів замість **-і** зберігається давнє **-и**: *зем'ли – по зем'ли, до'лони – на до'лони*; у знах. відм. однини відмінностей між діалектами не спостерігається: іменники мають флексію **-у**; в ор. відм. однини простежується нерозрізнення закінчень іменників твердої і м'якої груп: *'кашойу, до'лон'ойу*, в окремих північних говорах унаслідок редукції **-у** маємо закінчення **-ой, -ей**: *рук'ой, зе^нмл'ой*, у карпатських і галицько-буковинських говорах південно-західного наріччя і волинсько-поліських говорах північного наріччя трапляються флексії **-оу, -еу**: *голо'воу, рук'оу, ду'шеу*; у південно-східних і південно-західних діалектах іменники – назви істот – у кл. відм. однини мають такі самі закінчення, як і в літературній мові, у деяких галицько-буковинських говорах нерідко вживаються zdeформовані, усічені форми: *Ма'рис', Ма'рі, Ми'ко* (замість *Ма'рис'у, Ма'р'ійе, Ми'коло*).

▪ особливості відмінювання іменників II відміни чоловічого роду: у формі давального й місцевого відмінків мають місце паралельні форми з флексіями **-ові, -еві, -у** переважно в іменниках – назвах істот, а в місц. відм. також ще й **-і**: *у 'луз'і, на 'берез'і, на пн'і* (південно-східне наріччя); у південно-західних діалектах закінчення **-ови, -еви** мають іменники – назви істот і назви неістот: *'сынови – на 'сынови, во'лови – на во'лови, п'неви – на п'неви*; в іменниках м'якої групи за аналогією до твердої маємо **-ови (-ові)** з пом'якшенням попереднім приголосним, замість **-еви (-еві)**: *хлопц'ов'і, м'іс'ац'ов'і, дн'ов'і*; в ор. відм. іменники II відміни в літературній мові і в більшості говорів закінчуються на **-ем**, проте в карпатських говорах і в подільських і східнополіських говірках, зрідка в усіх трьох

південно-східних, у середньополіському й західнополіському говорах та в решті південно-західних говорів уживається флексія **-ем** як наслідок впливу твердої групи²²: *ко'н'ом, дошч'ом, 'гайом*; ненаголошене закінчення **-ам** у північних східнополіських говірках становить фонетичний варіант флексій **-ем, -ом**: *'гайам, 'пал'ц'ам*; у південно-західному діалекті й західнополіських говірках в іменниках твердої групи в місц. відм. маємо флексію **-ови**, а м'якої **-і**, поширеною є також флексія **-у**: *на 'дубови, на кони, на возни, у 'концу, у м'іс'ацу*; у поліських діалектах переважає **-у**, а також є **-іє-**: *на коніє*; у кличному відмінку в південно-східному й південно-західному наріччі поширені форми з флексіями **-е, -у**: *брате, сину*; мають місце zdeформовані форми (як правило в поліському діалекті, у східнокарпатських): *бра! (брате), хло! (хлопче)*.

▪ при відмінюванні іменників середнього роду II відміни спостерігаються такі особливості: у наз. відм. однини в південно-східних і в південно-західних говорах вони закінчуються на **-а**: *ве'с'іл:'а, ка'м'ін:'а, ш'час'т'а*, у північних говорах та в південних волинських говірках південно-західного наріччя мають флексію **-е**: *ве'с'іл:'е, ка'м'ін:'е, ш'час'т'е*. Наявні в південно-західних говорах форми цих іменників з флексійними [e], [и], [і] становлять фонетичні варіанти форм на **-а**; в ор. відм. такі іменники в більшості говорів закінчуються на **-ем** (*'полем, 'серцем*), проте в подільських і надсянських говірках, у частині карпатських говорів та в частині наддністрянських, буковинських і західнополіських говірок мають флексію **-ом**: *'пол'ом, 'серц'ом*;

▪ особливості відмінювання іменників III відміни спостерігаються в таких формах: у північних середньополіських та в східнополіських говірках, у південно-східних та у волинському й подільському південно-західних говорах мають закінчення **-і**, а в південно-східних, середньополіських та в східнополіських говірках та у волинському й подільському південно-західних говорах також закінчення **-и**: *'соли, 'т'іни, л'убови*; в ор. відм. в північних і в

²² Матвіяс І. Г. Діалектна основа словозміни в українській літературній мові / І. Г. Матвіяс // Мовознавство. – 2006. – № 5. – С. 54–55.

південно-східних говорах мають закінчення **-у** з подовженням приголосних основи перед ним: *с'іл':у, н 'іч'у*, у волинському й подільському південно-західних говорах, зрідка в північних і в південно-східних говорах мають закінчення **-ейу**: *'солейу, 'тінейу*, у волинських, подільських, а також у середньополіських та в степових говірках – на **-ойу**: *'сол'ойу, 'тін'ойу*, галицько-буковинській і частково в карпатській групах говорів ці іменники мають закінчення **-оў, -еў**: *'сол'оў, 'тін'оў, 'солеў, 'тінеў*, у лемківських послідовно, а в західних і східних наддністрянських і в західних подільських відносно часто – **-ом**: *'сол'ом, 'тін'ом, 'ночом*²³;

▪ особливості відмінювання іменників IV відміни зумовлені граматичною аналогією іменників з різними типами колишніх основ²⁴: у літературній мові та в говорах іменники сер. роду колишніх **n**-основ у род. відм. одн. зазвичай мають закінчення **-а** з приголосним [й] перед ним: *'вим'я, 'сім'я, 'тім'я*. У північних говорах ці форми фіксуються також із флексією **-е**: *'виміе, 'сіміе, 'тіміе*. В окремих говорах замість [й] вживається [н]: *'вимн'я, 'сімн'я, 'тімн'я*. Паралельні нормативні суфіксальні форми цих іменників на **-ені** зрідка трапляються в північних і в південно-східних говорах, у південно-західних вони мають закінчення **-ени**: *'вимені, 'сімені, 'тімені, 'вимени, 'сімени, 'тімени*;

▪ різне оформлення в говорах відмінкових форм іменників у множині: називний відмінок майже не відрізняється від форм літературної мови, від множинних іменників *люди, гуси, діти*, від деяких іменників (*свиня*) й іменників II відміни м'якої групи (*гість*) у північних і в південно-східних говорах мають закінчення **-ей, у** південно-західних говорах і в частині західнополіських говірок їм відповідають форми на **-ий**: *лю'дей, гу'сей, ді'тей, сви'ней, 'гостей, 'людий, гу'сий, ді'тий, сви'ний, 'гостий*. Від іменника *гість* в південно-західних говорах уживається також форма *'гост'іў*, а в лемківських – *'гост'ох*. У дав. відм. мн. з твердими приголосними

²³ Матвіяс І. Г. Діалектна основа словозміни в українській літературній мові / І. Г. Матвіяс // Мовознавство. – 2006. – № 5. – С. 54.

²⁴ Там само. – С. 55.

основи середньополіських, східнополіських та карпатських говірок іменники чол. роду закінчуються на **-ом** замість **-ам**: *бра'том, си'ном, во'лом*. Іменники з м'якими основи в південно-східних говорах, особливо в слобожанському, мають закінчення **-ім** (*'кон'ім, 'гост'ім*), у північних східнополіських і в гуцульських та покутсько-буковинських говірках уживаються форми із закінченням **-ем**: *'кон'ем, 'гост'ем*, західнополіських говірок та в південно-західних говорах, за винятком волинського, виступають форми із флексією **-ом**: *'кон'ом, 'гост'ом* з можливими фонетичними варіантами [o], [i], [y]. В ор. відм. мн., крім флексій **-ми, -ами**, у галицько-буковинській групі південно-західних говорів трапляються флексії **-има, -ема, -іма**: *гос'тима, гос'т'ема, гос'т'іма*. У місц. відм. мн. іменники з м'якими основи в південно-східних говорах, особливо в слобожанському, мають закінчення **-іх** (*на 'кон'іх, на г'руд'іх, у 'с'ін'іх*), північних і в південно-західних говорах, за винятком волинського, – **-ох** (*на 'кон'ох, на г'руд'ох, у 'с'ін'ох*), у середньополіських та в східнополіських говірках та в південно-західних говорах – також **-ех** (*на 'кон'ех, на г'руд'ех, у 'с'ін'ех*).

Варіанти іменникових форм в українській мові і в говорах зумовлені складним історичним процесом переходу від колишніх типів відмінювання за основами до відмін за граматичними родами²⁵.

Лекція 5. Морфологічні явища в українських говірках.

Прикметник. Числівник. Займенник

1. Специфіка творення форм ступенів порівняння прикметників.
2. Числівник в українських говорах.
3. Діалектні відмінності в займенникових формах.

Література

а) основна:

1. Бевзенко С. П. Українська діалектологія / С. П. Бевзенко. –

---

²⁵ Матвіяс І. Г. Діалектна основа словозміни в українській літературній мові / І. Г. Матвіяс // Мовознавство. – 2006. – № 5. – С. – 59.

К. : Вищ. школа, 1980. – С. 107–126.

2. Прокопчук Л. В. Українська діалектологія: навч.-метод. посібник / Л. В. Прокопчук. – 3-є вид., доповн., переробл. – Вінниця : «Планер», 2010. – С. 117–120.

б) додаткова:

1. Дзендзелівський Й. О. Міжмовна інтерференція й історія системи граматичних категорій / Й. О. Дзендзелівський // Мовознавство. – 1980. – № 2. – С. 42–48.

2. Козачук Г. О. Особливості вивчення займенника в діалектних умовах / Г. О. Козачук // УМЛШ. – 1974. – № 1. – С. 59–61.

1. Специфіка творення форм ступенів порівняння

Ступінь порівняння прикметника – граматична категорія, функціонування якої ґрунтується на протиставленні форм за вираженням ними ступені вияву якісної ознаки.

Вищий ступінь порівняння прикметників твориться, як і в літературній мові, за допомогою суфіксів **-ш-**, **-іш-**, які можуть набирати різного вигляду внаслідок різних фонетичних перетворень:

↗ **-ч-** : *молодчий, солодчий, швидчий* (подільські, південнокиївські говірки);

→ **-дж-** : *молоджий, солоджий, худжий* (середньозакарпатські говірки);

⌋ **-ж-** : *моложий, соложий, хужий*.

Кінцеві основ **г**, **к** перед суфіксом **-ш-** не зазнають змін: *дорогший, тугший, широкший* (південноволинські, наддністрянські говори);

↗ **ішч**: *добрішчий, теплішчий* (у багатьох південих говорах);

— **іш**, **ійш**: *мулудійший, солодійший* (галицько-буковинські, наддніпрянські, західноволинські говірки);

↘ **іейш**, **ейш**, **ійш**: *добріейши, миліейши, гладчейши* (поліське наріччя).

Описові форми вищого ступеня творяться за допомогою часток і прислівників.

Частка **май** додається до форми прикметника з суфіксом вищого ступеня порівняння або ж до звичайного прикметника: *май*

краш'ч'е"ї, май вічірніш'ч'е"ї (гуцульські говори); *май великий, май дорогий* (середньозакарпатські говірки);

Прислівник **вел'ми, 'барзо, моцко, гірше** додається до звичайного прикметника: *вел'ми добри, вел'ми далеки, 'барзо великий, гірше солодке* – північні, південно-західні діалекти.

Форми найвищого ступеня порівняння прикметників майже в усіх діалектах творяться за допомогою префікса-частки **най**, що модифікується, набираючи різного вигляду:

наў – наддністрянські говірки: *наўбіл'ший, наўл'пший*;

над – поліські говори: *надлучши, надмоложши*.

Аналітичні, описові форми найвищого ступеня порівняння творяться від форм вищого ступеня або від звичайних прикметників шляхом додавання слів **самий** і **фест**: *самий молодий, самий молодий, фест високий*.

2. Числівник в українських говорах

Числівники в українській діалектній мові мають багато фонетичних варіантів, що зумовлено різними причинами: 1) рефлексациєю давнього початкового **-je** та наявністю чи відсутністю лабіалізації *e* → *o*. Найбільше фонетичних варіантів в українських діалектах має числівник **один**: *один, одна, одно (одне)* (південно-східні, більшість північних діалектів); *один, од'он* (волинсько-поліські говори); *адин, аднаја, адноје јіден, јідна* (північні акаючі говірки); *оден, один; уден, једен* – південно-західні говори.

2) асимілятивно-дисимілятивними змінами звуків: *штири, штирі, штыри* (південно-західні діалекти), *одинац'ат', адинацят'* (північні діалекти); *одинац':ат'* (південно-східні діалекти); 3) рефлексациєю давнього *ę*: *дес'ет', девет', одинацет', двацит', двац'ит'* (північні, південно-західні діалекти); 4) субституцією (заміною одних звуків іншими): *ш'іс'к'* (карпатські говори); 5) впливом інших мов, зокрема російської: *'вос'ем, д'ес'ет', вос'емнац':ат'* (північні); 6) особливістю утворення числівників – назв сотень: у південно-західних діалектах назви сотень утворюються сполученням простого числівника і числівника *сто* у формі називного відмінка: *дв'іста, дв'істо, штиристо, п'јет'сто*.

Відмінності в словозміні числівників переважно зводяться до особливостей вираження числівників або фонетичних змін, характерних для певного говору.

Назви сотень рідко відмінюються в ряді південно-західних діалектів. При відмінюванні таких числівників змін зазнає лише друга частина: *двас'том, двас'тох* (від 'двасто), *дв'іс'том, дв'іс'т'ох* (від 'двіста).

Порядкові числівники відмінюються так, як прикметники.

3. Діалектні відмінності в займенникових формах

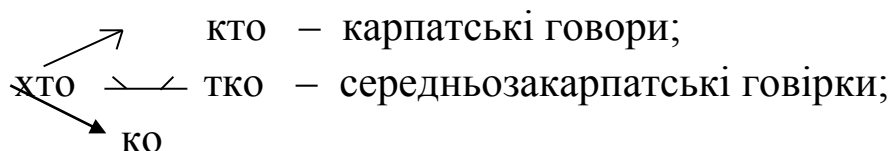
При відмінюванні *особових займенників* найбільше відмінностей спостерігається у формах дав. і місц. відм., зн. і ор. відм.

У дав. і місц. відм. займенники *мені, тобі, собі* виступають у різних фонетичних варіантах: *ме^н'і, мин'і, мін'і, то^убі, ту^обі, тубі* (південно-східне наріччя), *мен'іе, мн'іе, мн'е, мн'і, мин'і, тобіе, тоб'е, тебі, собіе, соб'е* (північне наріччя). Форми зн. відм. збігаються з формами род. відм.: *ме'не, ме^нне, тебе, те^нбе, себе, се^нбе* та ін. У південно-західних діалектах наявні архаїчні форми: *мн'а, н'а, н'е, мја, мі*.

В ор. відм. трапляються такі форми: *мноу, тобою* (південно-східні і північні діалекти); *мноу, тобою, ном, тобом* (південно-західне наріччя).

Займенник *він* виступає також у різних варіантах: з приставним [в] – в усіх діалектах, крім карпатських говорів, де у формах ж. і с. р. немає [в]: *она, оно, оні*. Лише для південно-західних говорів характерне невживання приставного [н]: *јего, јему, у јејі*.

Питальні *хто, що*:

Що виступає в таких формах: *шчо, шо, ш'о, ч'о, што* – в усіх українських діалектах.

У південно-західних і північних діалектах вживаються такі варіанти займенників *кому, чому*: *на кім, у чім, ком, чом, на куом, на чуом*.

У більшості південно-західних говірок поширені редупліковані форми вказівних займенників.

Редуплікація (лат. *reduplicatio* – подвоєння) – це повне або часткове повторення кореня, основи або всього слова без зміни або з деякою зміною їхнього звукового складу як спосіб творення нових слів.

Редупліковані форми вказівних займенників підкреслюють лексичне значення слова: *то'та, то'ті, се'с'а, с'і'с'а, сесе; тамтој, тем'та, там'те, тем'т'і*.

У північних говорах трапляються такі утворення, як *'гетаја, 'гетаје, 'гетојі*, які в жіночому і середньому роді можуть мати стягнені форми: *'гета, 'јета, 'ета, 'гето, 'јето*.

Лекція 6. Морфологічні явища в українських говірках.

Дієслово. Дієприкметник. Дієприслівник

1. Дієслово в українській діалектній мові.
2. Особливості вживання дієприкметника в діалектній мові.
3. Дієприслівник в українських діалектах.

Література

а) основна:

1. Бевзенко С. П. Українська діалектологія / С. П. Бевзенко. – К. : Вищ. школа, 1980. – С. 91–107.

2. Прокопчук Л. В. Українська діалектологія: навчально-методичний посібник / Л. В. Прокопчук. – 3-є вид., доповн., переробл. – Вінниця: «Планер», 2010. – С. 121–130.

б) додаткова:

1. Українська діалектна морфологія / АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні / ред. Ф. Т. Жилко. – К. : Наук. думка, 1969. – 200 с.

1. Дієслово в українській діалектній мові

У формах інфінітива спостерігається низка відмінностей, які

проявляються в збереженні архаїчних форм та у виникненні певних інновацій. У південно-східному діалекті побутують інфінітивні форми на *-ти* і *т'*: *хо'дити* і *хо'дит'*. У північних діалектах такі форми :

- *т'* чи *т*: *хо'дит'*, *ха'дит*, *ро'бит*, *ра'бит*;
- *ти* (якщо основа на приголосну): *текти*, *бієгти*, *плести*;
- *т'і*: *дут'і*, *гнат'і*, *хад'ім'і*;
- *чи*: *пе'чи*, *л'агчи*, *стригчи*.

Найбільш розгалужена система інфінітивних форм на місці етимологічного звукосполучення – *g't'*: [ч'], [жч], [ш'ч'], [жт], [ш'т'], [чт], [гч], [хч], [шт] тощо: *помо'чи*, *стри^ежчи*, *стрихти*, *помошчи*, *стришчі*, *помохчи* та ін.

У вживанні зворотніх дієслів у південно-східних і поліських діалектах, а також у значній частині подільсько-волинських говорів відмінностей між літературною мовою і діалектами немає: *митися*, *грітися*.

У *галицько-буковинських і карпатських говорах* трапляються такі відмінності:

- постфікс *с'я* не зливається з дієсловом, а може вживатися як у препозиції, так і постпозиції: *почуло ми с'а* – мені почулося; *то му с'а не ў'гаје* – то йому не вдається;
- ніколи не скорочуючись до *с'*, набуває різного фонетичного оформлення: *с'а*, *с'е*, *с'і*, *са*;
- при вживанні двох дієслів із *с'а* постфікс може і не повторюватись: *мий с'і*, *мий*, *бу ўже 'пізно*.

Особливості дієвідмінювання в діалектному мовленні спричинені як фонетичними процесами, так і різними аналогіями.

У дієсловах *I відміни* спостерігається порівняно небагато відмінностей. У дієсловах *I ос. одн.* під впливом атематичних дієслів в окремих карпатських говорах трапляється закінчення *-м*: *знам*, *мам*, *думам*, *рубам*, *слухам*, а в закарпатських і бойківських говорах – *у (j)* перед *у* опускається або чергується з [в] –): *дау*, *знау*, *мау*; *даву*, *знаву*, *маву*.

Кінцеві [г],[к] дієслівних основ у північних говірках не

чергуються (немає II перехідної палаталізації): *запрегу, пеку, берегу, могу*.

У II ос. одн. спостерігаються відмінності лише щодо окремого різновиду I дієвідміни в карпатських і надсянських говірках: *знаш, думаш, слухаш, рубаш* (маємо стягнені форми). Форми *знајш, питајш, слухајш* трапляються в південних діалектах або внаслідок фонетичного звуження [e] після [j], або за аналогією до дієслів форм II дієвідміни типу *кројш, дојш*.

Усічені, чи стягнені, безфлексійні форми дієслів широко представлені в південно-східних діалектах: *гул'а, гука, коха, плива, циба*.

У дієсловах II дієвідміни у формі I ос. одн. відбувається чергування приголосних основ, як і в літературній мові: *д/дж – ходжу; т/ч – кричу; з/ж – лажу; с/ш – ношу*. У переважній більшості південно-східних діалектів, в південно-східній частині подільських говірок, в буковинських, частково в гуцульських говірках чергування не відбувається: *ход'у, нос'у, воз'у* (найбільшою мірою це стосується діалектів новішої формації). При дієвідмінюванні замість фонемосполук [бл], [пл], [вл], [мл] трапляються двофонемні сполуки [бј], [пј], [вј], [мј]: *робју, л'убју, купју, терпју* (галицько-буковинські говори).

У дієсловах у формі II особи однини відмінностей не спостерігається.

У III ос. дієслова зберігають флексійне **-т'** або **-т**: *ходить', носит', водит'*, (південно-східні діалекти і більшість північних); *ходить, носит, просит, водит* (здебільшого в південно-західних діалектах, в окремих середньополіських говірках).

У частині південно-західних діалектів, у південнополіських паралельно вживають форми III ос. одн. з опущеним флексивним **-т**: *'ходи, 'носи, 'проси, 'роби*, але: *сидит, кричит, біжит* (*ходе, носе, робе, воде, лазе* – в українських говорах нової формації).

У дієсловах усіх дієвідмін у формі I ос. множини трапляється особове закінчення **-мо** під наголосом, яке скорочується в **-м** без наголосу: *робим, несем, ходим*. У карпатських говорах існують форми

на **-ме, -мы**: *ходиме, робиме, пишеме, мамы, знамы, їмы*. У дієсловах у формі II особи відмінностей не відзначається²⁶. У III ос. – в усіх українських діалектах **-т'** або **-т** – м'якість зберігається в південно-східних, північних, а втрачається в південно-західних діалектах. У покутсько-буковинських та гуцульських говорах діє закон граматичної аналогії: *ход'е, нос'е, вод'е, гон'е, сид'е*. У галицько-буковинських говорах трапляються закінчення **-ет, -іт, -ит**: *ход'ет, ход'іт, ход'ит*; **-ет'** (у ненаголошеній позиції в північних говорах): *спл'ет', јед'ет', сид'ет', бежет'*.

За аналогією до I дієвідміни маємо не **-ат'**, а **-ут'** у південно-східних говорах: *ход'ут', воз'ут', нос'ут'*.

Архаїчна група дієслів

При відмінюванні дієслів архаїчної групи спостерігаються такі відмінності: дієслова *дати, їсти*, і форми на **-вісти** у II ос. одн. мають форми *даси, јиси, відповіси* (південно-східні діалекти), *дасиш, јисиш, відповісиш* здебільшого в північних, у подільських і наддністрянських говірках (за аналогією до дієслів II відміни).

јиш, даш, повіш }
јиш', даш', повіш' } покутсько-буковинські, карпатські, частина наддністрянських та надсянські говірки;

јис', дас', јис^ш, дас^ш, повіс', повіс^ш – у більшості наддністрянських говірок.

Такі дієслова у формі III ос. одн. мають закінчення: **-т'**: *дас'т', дас'ц', јис'т', јис'ц', јіес'т'* (в усіх говорах); **-т** : *јіст, даст* (східнокарпатські говірки); з опущеним т: *дас', јис', по'віс'* (закарпатські говірки).

У говорах української мови розрізняють чотири форми майбутнього часу: проста форма доконаного виду; складна (синтетична) форма; складена (аналітична); давня складена (аналітична), в основі якої лежить дієслово минулого часу у поєднанні з особовими формами допоміжного дієслова.

Оскільки прості форми майбутнього часу доконаного виду відрізняються від форм теперішнього часу лише префіксами, то і

²⁶ Бевзенко С. П. Українська діалектологія / С. П. Бевзенко. – К. : Вищ. школа, 1980. – С. 136.

відмінності мають такі, як і форми теперішнього часу: *зро'бжу, напи'шу*.

Форми майбутнього часу *недоконаного* виду в українських діалектах бувають двох різновидів: складна (синтетична) і складена (аналітична).

Складна форма історично утворена від сполучення інфінітива із zdeформованими особовими формами допоміжного дієслова *му, мем, ме*, що стали афіксами. У південно-східних і північних говорах зазначені афікси усталилися в постпозиції до інфінітива, а в покутсько-буковинському, гуцульському(східнокарпатському) і спорадично в деяких інших говорах південно-західного наріччя можуть виступати як у препозиції, так і в постпозиції, не зливаючись із дієсловом в одне слово: *му чи'тати, мем пи'сати*.

У південно-східних діалектах, у більшості північних (середньополіських і західнополіських говірках) в паралельному вжитку як аналітична форма, так і синтетична форма: *буду ходити і ходитиму*.

Аналітичні форми найширше представлені в південно-західних діалектах, а також у східнополіських говірках:

– буду + інфінітив (найпоширеніша): *буду пи'сати, буду з'рати*;

– буду + форма дієслова минулого часу дієприкметникового походження (наддністрянський говір і надсянські говірки): *буду пиў і жіў ; будеш с'ї жениў, будите^u с^{uu}півали*.

Щодо форм умовного способу, то в більшості українських діалектів (південно-східних, північних) такі форми нічим не відрізняються від відповідних форм літературної мови.

Відмінності трапляються в південно-західному діалекті²⁷:

▪ частка **би**, що не скорочується в **б**, приєднує до себе особові енклітики в 1-й і 2-й ос. од. і мн., набираючи вигляду: **бим** (I ос. од.), **бис'** (II ос. од.), **бис'мо, бис'ме, бис'ми** (I ос. мн.), **бис'те** (II ос. мн.).

▪ у гуцульських (східнокарпатських) говірках в I ос. од. широко вживається частка **бих, бе^uх**: *носеў бе^uх, несла бе^uх* (у паралельному

²⁷ Бевзенко С. П. Українська діалектологія / С. П. Бевзенко. – К.: Вища школа, 1980. – С. 142–143.

вжитку ця частка в покутсько-буковинських та закарпатських говірках).

▪ **бути** в минулому часі + звичайна форма умовного способу: то *би-м буў зробиў*, *буў би викинуў*.

Найбільше відмінностей в галицько-буковинських та карпатських говорах трапляється у формах *наказового способу*. У дієсловах *II ос. од.* закінчення **-и, й** та м'який чи твердий приголосний основи: *веди, с'ідай, ляж, стан'*; у деяких північних говірках мають місце стягнені чи усічені форми: *ни, попи, би, поми*; у наддністрянських говірках у дієсловах з префіксами **ви-, за-, при-** та ін., з основою на приголосний, у зв'язку з перенесенням наголосу на особове закінчення **-и** в *II ос. одн.* воно зберігається: *вину'си, заху'ди*; у карпатській групі говорів, у надсянських говірках у зв'язку з усуненням наголосу із флексій поширилися форми *II ос. одн.* з утраченим особовим закінченням **-и**: *бер', бир'* (бери), *воз'* (возьми), *принис'* (принеси);

Дієслова наказового способу у формі *I ос. мн.* закінчуються на **-ім, -імо, -мо**: *ход'ім, бер'ім, даймо, л'агаймо*; у південнокиївських, північних, східноволинських – **-'ом**: *ход'ом*; у карпатських і надсянських говорах трапляються форми на **-іме, ме** (замість імо, мо): *с'ад'ме, стан'ме, воз'м'іме, бир'ме*.

У *II ос. мн.* вживаються закінчення **-іт' (іт) -те**, зрідка **-іте** як паралельна флексія до *іт'(іт)*: *нес'іт', бер'іт'* (південно-східні), *нес'іт, бер'іт* (південно-західні).

Аналітичні форми, зазвичай, творяться за допомогою часток *хай, нехай*; у південно-західних трапляються їхні фонетичні різновиди – *най, нех, ней*.

2. Особливості вживання дієприкметника в діалектній мові

Активні дієприкметники в українській літературній мові та більшості говорів майже не вживаються. Зрідка трапляються активні дієприкметники теперішнього часу на **-чий, -ча, -чоје, -че, -шчи** у карпатських говірках: *с'п'і'вачий птах, рос'тучоје 'дере"во, кып'л'ача во'да, св'і'т'ача 'мушка*. Ще рідше вживається в говорах (і теж у карпатських) пасивний дієприкметник теперішнього часу на **-мий, -**

ма, -моје, -ме: *'види^емиї, поз'најемї, 'в'ідомиї*. У багатьох говорах від дієслів II дієвідміни утворюють дієприкметники за зразком дієприкметників з дієслів I дієвідміни: *ле^у'жучий, си^е'д'учий, гл'а'дучий*. За аналогією до дієприкметників типу *на'писаний*, серед дієприкметників, утворених від інфінітивної основи на **-и-, -оло-, -ну-** та приголосний звук, спостерігаються варіанти з суфіксами **-ен-** і **-ан-** (*на'сели^ений, при^е'неси^ений, 'замкне^уний* і *на'сел'аний, при^е'нес'аний, 'замкн'аний*). Унаслідок того, що шиплячі перед суфіксом **-ан, -иї** заступились етимологічними зубними (вирівнювання консонантизму основ споріднених слів), виникають форми на зразок *за'гат'ана, по'сад'ана, за'м'іс'аний, з'мел'ано, за'мет'ано*. Губні приголосні звуки перед суфіксом у говорах часто зберігають чергування за аналогією до форм дієслова 3-ої ос.м.: *з'роб'яний, з'л'ін'яний, пог'рафл'аний, з'лоўл'аний, по'ломл'аний* ← *з'роб'ят, з'л'ін'ят, пог'рафл'ат', з'лоўл'ат', по'ломл'ат'*.

3. Дієприслівники в українських діалектах

Дієприслівники походять від активних дієприкметників теперішнього й минулого часу. У давньоруській мові були лише зародки цієї форми. Придієслівне вживання коротких активних дієприкметників вело до втрати узгодження з підметом і здатності змінюватися. Давні форми дієприслівників теперішнього часу на **-а, -я**, що сягають давніх нечленних форм називного відмінка однини чоловічого роду активних дієприкметників теперішнього часу з давнім закінченням **-е** на зразок *'ход'а, гл'ад'а, с'тоја*, трапляються і досі в окремих закарпатських, північних і південно-східних говірках. У тих північних говорах, де в ненаголошеній позиції виступає [e] відповідно до давнього [ę], дієприслівники теперішнього часу утворюються за допомогою суфікса **-ечи**: *'носечи, 'ходечи, 'робечи*. В окремих карпатських, надсянських, наддністрянських говірках дієприслівники досить часто виступають у прислівниковій функції: *читау 'сид'ічи, робит п'лачуци*.

Лекція 7. Синтаксис простого речення української діалектної мови

1. Типи відмінностей у синтаксисі української діалектної мови.
2. Діалектні відмінності в словосполученні.
3. Відмінності в структурі простого речення.

Література

а) основна:

1. Бевзенко С. П. Українська діалектологія / С. П. Бевзенко. – К. : Вищ. школа, 1979. – С. 151–169.
2. Бевзенко С. П. Про діалектні відмінності української мови на синтаксичному рівні / С. П. Бевзенко // Мовознавство. – 1976. – № 4. – С. 46–49.
3. Бевзенко С. П. До характеристики діалектних відмінностей у словосполученні / С. П. Бевзенко // Мовознавство. – 1978. – № 6. – С. 40–45.

б) додаткова:

1. Герман К. Ф. Взаємодія українського літературного і діалектного мовлення в синтаксисі / К. Ф. Герман // Українська літературна мова в її взаємодії з територіальними діалектами. – К. : Наук. думка, 1977. – С. 166–179.
2. Матвіяс І. Г. Лінгвогеографічне дослідження українського діалектного синтаксису / І. Г. Матвіяс // Мовознавство. – 1977. – № 2. – С. 20–25.
3. Матвіяс І. Г. Діалектна основа синтаксису в українській літературній мові / І. Г. Матвіяс // Мовознавство – 2007. – № 1. – С. 38–46.
4. Матвіяс І. Г. Особливості словосполучень у західноукраїнському варіанті літературної мови / І. Г. Матвіяс // Українська мова. – 2006. – № 4. – С. 45–57.

1. Типи відмінностей у синтаксисі української діалектної мови

Порівняно з фонетикою й морфологією українська мова на синтаксичному рівні має значно менше діалектних відмінностей, які, проте, досить різноманітні щодо свого походження. З-поміж них, враховуючи генетичний принцип, розрізняють явища – архаїзми і явища – новотвори²⁸.

Наявність синтаксичних архаїзмів пояснюється збереженням у діалектах давніх синтаксичних конструкцій, виникнення яких сягає ще спільносхіднослов'янської або й праслов'янської епохи. Вони властиві переважно південно-західним діалектам, рідко трапляються в південно-східних, північних. Наприклад, конструкції давального відмінка з прийменником *к* і його фонетичними варіантами *ік, ку, г, гу, д, ід*, на які особливо багаті південно-західні діалекти, трапляються вони і в північних говірках: *к тобі, г вес'іл'у, ид двир'ам, ік дороз'і*.

Серед явищ – новотворів можна виділити два різновиди:

- явища, що виникли на власне діалектному ґрунті під впливом діалектів інших мов як своєрідні синтаксичні кальки. Наприклад, діалектні конструкції орудного знаряддя з прийменником *з (с)* замість безприйменникових конструкцій за аналогією до угорської чи німецької мов, з носіями яких населення Закарпаття перебувало в тривалих тісних контактах: *пишу с пиром* → *пишу пиром* (закарпатські говірки);

- явища, що виникли внаслідок запозичення окремих синтаксичних конструкцій чи елементів із суміжних діалектів сусідніх мов або внаслідок тривалих міжмовних контактів: *дакувати старого* – *д'акувати старому* (русизми); *л'а(л'е) гори, л'а(л'е) хати*, замість *біля гори, коло хати* (білорусизми).

З огляду на роль певного синтаксичного явища як розмежувальної ознаки між діалектами, розрізняють такі різновиди:

- діалектні явища, що трапляються в говірках і говорах одного

---

²⁸ Бевзенко С. П. Українська діалектологія / С. П. Бевзенко. – К. : Вищ. школа, 1980. – С. 153.

діалектного типу, що дозволяє легко визначити загальний діалектний тип цих говірок і говорів: підрядні часові зі сполучником *заки, заким*, підрядні умовні зі сполучником *коб, коби, кобис'* у південно-західних діалектах; конструкції з протиставним і єднальним сполучником *дак, дик* – у північних говорах;

- діалектні явища, що трапляються в говорах різного діалектного типу: архаїчні конструкції узгодження присудка в множині з підметом, вираженим іменником із збірним значенням: у полтавських говірках: *дітвора грајуц'ц'а*; у нижньонадністрянських: *народ походились ди'виц':а*; у прибузьких на Первомайщині: *молод'ож с'міјуц'а, рад'іјут*²⁹. Такі синтаксичні конструкції характеризують синтаксичну систему певної говірки, говору, діалекту, проте вони не можуть слугувати диференційною ознакою між діалектами, не можуть визначати загального характеру жодного з трьох наріч;

- діалектні явища, що не можуть визначити загального діалектного типу, оскільки поширені лише в окремих говорах і говірках (наприклад, *пушли вни трома* – західна частина закарпатських говірок) або ж мають несистемний характер, вживаючись переважно у фразеологічних словосполученнях.

2. Діалектні відмінності в словосполученні

Усі діалектні відмінності в структурі словосполучень стосуються співвідношення форм головної та залежної частин словосполучення й можуть бути зведені до таких основних типів³⁰:

- структури, у яких безприйменниковій конструкції одних діалектів відповідає безприйменникова конструкція в інших діалектах, а також в літературній мові;

- структури, у яких безприйменниковій конструкції одних діалектів відповідає прийменникова конструкція інших діалектів чи літературної мови;

- структури, у яких прийменниковій конструкції одних діалектів відповідає прийменникова конструкція як в інших діалектах, так і в

²⁹ Бевзенко С. П. Українська діалектологія / С. П. Бевзенко. – К.: Вища школа, 1980. – С. 155.

³⁰ Там само. – С. 156.

літературній мові.

Кожен з цих типів, своєю чергою, поділяється на окремі різновиди:

I тип – розрізнення в діалектах відмінкових форм імені, що входять до складу словосполучення: *ме'ні бо'лит голова* (південно-західні) і *ме'не бо'лит' голова* (південно-східні); *дві руки, дві дівки* – *дві ру'ц'і, чотири д'іуц'і* (поденно-західне наріччя). У всіх говорах фіксуються ненормативні форми *д'воіе рук, троіе д'івок*.

II тип:

- безприйменниковій діалектній конструкції відповідає прийменникова конструкція в інших діалектах: *ме'не болит' голо'ва* (південно-західні) – *у 'мене бо'лит' голо'ва* (південно-східні). У карпатських говорах уживають конструкції давального відмінка з прийменниками **ід, д, г, ко, ку**: *ід'н'ому, д'соб'і, г то'б'і, ко мн'і, ку т'вому отцеві*. Конструкції давального відмінка з прийменниками **к, ік** поширені також у говорах північного наріччя: *к во'ротам, ік дорозі*.

- прийменниковій конструкції одних діалектів відповідає безприйменникова конструкція інших діалектів: *пишу с пиром, різати з ножом* (карпатські говори) – *пишу пиром, різати ножем* (інші діалекти); *жу'ритис'я за 'сина і жу'ритис'а за 'сином* (середньополіські і східнополіські говори) – *жу'ритися сином* (в літературній мові); *він старший на рік, це на кілометр дальше* (літературна мова) – *він 'годом 'старше, це кіло'метром 'дальше* (південно-східні говори).

III тип:

- прийменникові конструкції з тим самим прийменником, але іменники в різних відмінкових формах: *о 'дес'ат' годин* (закарпатський говір) – *о дес'ат'ій годин'і* (південно-східні говори);

- рівнозначні прийменникові конструкції, у яких іменник виступає в одній і тій самій відмінковій формі, але з різними прийменниками: *п'ішоў за во'доју, п'ішоў за гри'ба'ми, п'ідемо на яблука, іду на зайц'і* (карпатські говір) – *пішов по гри'би, пушоў по 'воду* (південно-східне наріччя і літературна мова);

• рівнозначні прийменникові конструкції, у яких у різних діалектах виступають різні прийменники і різні відмінкові форми: *відро для води, глек на молоко* (літературна мова, південно-східні і північні говори), *вода до купання* (волинські, наддністрянські, закарпатські говори південно-західного наріччя) – *окул'яри до читан: 'я, ўл'із проз в'ік'но* (південноволинські говірки); *ўл'із без (брез) в'ік'но* (наддністрянський говір); *ўліз 'чере"з в'ікно* (більшість говорів і літературна мова); *л'а ш'коли, к'іл'а по'рога* (північні говори), *біля школи, біля порогу* (більшість говорів і літературна мова). *Думати про тебе* (південно-східне, північне, літературна мова) – *думайу за 'тебе, згадує о ме'н'і* (південно-західні говори).

3. Відмінності в структурі простого речення

Діалектні відмінності в структурі простого речення нечисленні і зводяться до:

- деяких особливостей у вираженні головних членів речення;
- окремих особливостей у структурі деяких різновидів речень.

Варто зауважити, що у вираженні підмета не спостерігається особливих розходжень між окремими діалектами, крім відмінностей, зумовлених морфологічними діалектними особливостями³¹.

Рідко вживаються займенники у функції підмета, а натомість означено-особові, узагальнено-особові речення.

Частотним для південно-західного діалекту є вживання складеного підмета з кількісним значенням: *пішло нас двох; је нас штирох братіу*. Зрідка трапляються такі структури в північних говорах.

Щодо присудка, то треба відзначити широке вживання особових речень з присудками *мати, не мати*: *мају дрібні діти; ни мају грош'і*; а також збереження предикативної зв'язки *бути* у формі теперішнього часу: *пес не је злий; говечк'і је фажніјі; не је окулярі; а ў мене не је ц'іна*, що слугує диференційною ознакою південно-західного діалекту.

У літературній мові та в говорах при підметі, вираженому

³¹ Бевзенко С. П. Українська діалектологія / С. П. Бевзенко. – К. : Вищ. школа, 1980. – С. 166.

іменником зі збірним значенням, присудок вживається в однині, проте в північних і південно-східних говорах паралельно виступає архаїчна конструкція з присудком у множині: *На'род з'ійш'лися; Д'ітвора 'ход'ат*³².

У подільських і наддністрянських говірках південно-західного наріччя значно поширена пошанна множинна типу *'Мати ка'зали, 'бат'ко при'їхали*. Такі конструкції засвідчені і в літературній мові, проте вони належать до її периферійних особливостей.

У карпатських говорах південно-західного наріччя вживають конструкції з формами **їе, сут'** (замість **немає, є**, як у літературній мові і в більшості діалектів): *У'мене не їе 'ц'іна; Во'ни не сут' ту*³³.

У східнополіських (лівобережнополіських) говірках північного наріччя, зрідка в закарпатському говорі південно-західного наріччя трапляються архаїчні конструкції з предикативними дієприслівниками (теперішнього і минулого часу): *јон побачиў мене йдучи; вун набач'іў мене йшоўш'і*.

У південно-східному й у південно-західному наріччях у конструкціях з предикативними словами *треба, видно, чути* об'єкт виступає у формі знахідного відмінка, у говорах північного наріччя поширені словосполучення з об'єктом у формі називного відмінка: *Йо'му 'ж'інка т'реба; За го'роју 'видно 'хата; Из 'саду 'чути 'п'існ'а*³⁴.

Відмінності між українськими діалектами спостерігаються в організації речень, ускладнених однорідними членами, що проявляється у вживанні окремих сурядних сполучників. Так, у поліських діалектах у ролі єднальних сполучників вживають **да, да й, дий, дей**: *јіх вјажут' да несут'; Осталис' рожки да ножки; С'іла на калин'і да й стала куват'*.

Існує відчутна різниця в оформленні еквівалентів стверджувальних і заперечних речень:

- стверджувальні речення: *да, так, еге* – південно-східні і

³² Матвіяс І. Г. Діалектна основа синтаксису в українській літературній мові / І. Г. Матвіяс // Мовознавство. – 2007. – № 1. – С. 44.

³³ Там само. – С. 44.

³⁴ Там само. – С. 44.

поліські діалекти; *так, жо, айно* – південно-західні.

• заперечні речення: *н'і, н'іе, н'іет* (південно-східні і поліські), *н'і, н'іт, н'е* (південно-західні).

Лекція 8. Синтаксис складного речення української діалектної мови

1. Діалектні відмінності в оформленні складносурядного речення.

2. Відмінності в структурі складнопідрядного речення.

Література

а) основна:

1. Бевзенко С. П. Українська діалектологія / С. П. Бевзенко. – К. : Вищ. школа, 1979. – С. 151–169.

2. Бевзенко С. П. Про діалектні відмінності української мови на синтаксичному рівні / С. П. Бевзенко // Мовознавство. – 1976. – № 4. – С. 46–49.

б) додаткова:

1. Герман К. Ф. Взаємодія українського літературного і діалектного мовлення в синтаксисі / К. Ф. Герман // Українська літературна мова в її взаємодії з територіальними діалектами. – К. : Наук. думка, 1977. – С. 166–179.

2. Матвіяс І. Г. Лінгвогеографічне дослідження українського діалектного синтаксису / І. Г. Матвіяс // Мовознавство. – 1977. – № 2. – С. 20–25.

3. Матвіяс І. Г. Діалектна основа синтаксису в українській літературній мові / І. Г. Матвіяс // Мовознавство – 2007. – №1. – С. 38–46.

1. Діалектні відмінності в оформленні складносурядного речення

Відмінності між українськими діалектами в структурі складного речення здебільшого зводяться до вживання діалектних сполучників, сполучних слів або ж до своєрідного використання окремих

сполучників, властивих літературній мові.

Протиставні відношення в складносурядних реченнях увиразнюються за допомогою сполучників: *ай, ай'бо, ай'но*: *Не н:ес' жармарок, ай за два, за три н:ы; ја бы вам поміх, ай'бо ни мају часу* (карпатські говори, південно-західне наріччя); *іно*: *Ни 'проси го, 'іно дай по 'писку* (наддністрянські, надсянські, бойківські говори південно-західного наріччя). У південно-східному наріччі протиставні відношення передаються за допомогою сполучників *а, та*: *Їа все зна'йу, а то'б'і не ска'жу; Їа са'ма зро'била б, та 'мати не да'ла*. У говорах трьох нарічч таких відношення увиразнюють сполучники *но, ну*: *Во'ни йо'го шу'кали, но н'іх'то не ви'даў; Їа од'сунуў д'вер'і, но во'ни не одчи'н'алис'.* У західних наддністрянських говірках у реченнях з таким значенням може вживатися сполучник *но* в поєднанні з *'але*: *На'пеўни п'рийдю, но 'але не 'нин'і*.

У бойківських говірках південно-західного наріччя вживається сполучник *ба* для передачі єднальних і протиставних відношень: *Ходит як оса, ба й битиси л'юбит; Про ж'інку не" дбаў, ба нев'іт не" вертаўси додому*, а в східнополіських говірках північного наріччя – *дак, дик*: *Трохи підпоралас, дак удвох погладили, Їак уг'ледет те'бе воўк, дик і зйіст'.* У східнополіських говорах часто використовують сполучник *ну (но)* із зіставно-протиставними відношеннями: *Про ўсе це знайе моја сестра, но ти таки ше раз розкажи јіјі; Їа 'д'сунуў д'вер'і, ну во'ни ни'д'чин'ат'.* Сполучник *ну (но)* з зіставно-протиставними відношеннями виступає також і в волинсько-подільських і наддністрянських говорах південно-західного наріччя: *Не потре'буйу 'жаднойі плат'н'і, но йед'ну нага'виц'у пше'ниц'і*³⁵.

Єднальні відношення передають такі сполучники: *та, та й* – південно-східні, південно-західні діалекти; *да, да й* – поліські: *Упала бомба та й убито пјат' души; Дошч пройшов, да й земл'а суха*.

У реченнях з єднальними відношеннями спостерігається «нанизування» одних речень на інші або компонентів складносурядного речення. Таке «нанизування» найчастіше відбувається за допомогою сполучника *і*, а також сполучників *а, або*,

³⁵ Бевзенко С. П. Українська діалектологія / С. П. Бевзенко. – К. : Вища школа, 1980. – С. 171.

айно: Там були монахи, ото'д'і во'ни з'валис'а че"нц'і, і во'ни не" підчи'нилис' Катє'рин'і, і во'на йїх розстр'іл'ала; йїх було 'сорок йак'раз, і од 'того 'часу 'наше се"ло і наз'вали Со'рочинц'і (полтавські говірки); Йа п'іс'ма пи'сала, а ўни ўз'али і наг'нали йї, а ўна була 'дужи файна (буковинський говір)³⁶

2. Відмінності в структурі складнопідрядного речення

Щодо складнопідрядних речень, то найвиразніші протиставлення спостерігаються між українськими діалектами в організації підрядних з'ясувальних, означальних і окремих обставинних.

Підрядні з'ясувальні речення в південно-східних і північних діалектах, як і в літературній мові, найчастіше поєднуються з головними за допомогою сполучників *шчо (шо), штоб (шоб), шчоби*; сполучники *же (жи), ож (ош), аби, би, жеб, жеби (жиби), ожби, оби (уби, ўби), коб (коби)* вживаються в південно-західних діалектах: *Во'на п'росит', шчоб 'бат'ко 'хату йїм даў; А 'баба в'ішчовала, ож о'то ни'добре 'буде; Коза наказала д'їт'ам, ожби сид'їли дома.*

Сполучники *же (жи), ож (ош)* характеризуються полісемантичністю: у південно-західних діалектах вони використовуються і в складнопідрядних реченнях з підрядними означальними: *Той гулу'ва, жи д'іс'таў пуфа'лу; Той, жи 'в'і Л'вов'і 'мешкайї, той майї 'добри.*

У південно-західних і в деяких південно-східних говорах підрядні означальні речення приєднуються за допомогою сполучника *де*: *Приходить той, де майє наказувати; Це та ко'н'ака, де Мат'в'їй йїздит; у південно-західних діалектах такі підрядні речення приєднуються також і за допомогою сполучників *шо, же, жи, ож*: *'Д'їучина, шо па'се 'гуси; Іде тот легін', ож 'вид'їў нас.* Широко вживається сполучник *котрий (котра, котре)* в південно-західних діалектах, зрідка в південно-східних: *Росте верба над водоў, котру ја садила; Кут'ра 'хочи ру'бити, ту та д'їўка су'бі фсе ру'боту найде; По'дайно мн'і від'ро, кот'ре 'бат'ко с по'лови споро'ж'ниў.**

³⁶ Бевзенко С. П. Українська діалектологія / С. П. Бевзенко. – К.: Вища школа, 1980. – С. 170–171.

Відмінності спостерігаються і в оформленні складнопідрядних речень з підрядними часу: якщо в південно-східному наріччі звичайно виступають сполучні слова *доки, поки*, то в північних діалектах нерідко використовуються сполучники *покул' (покил', пакул')*, *докул' (докул'а)*; а в південно-західних – *'заким, 'закл'а, 'докл'а, 'покл'а, кой* та ін.: *Жд'ом, пакул' 'бат'ка п'рийде; 'Заким во'ни с'а з'рухали, він 'мимо ўт'ік; Зак с'і л'уди ро'збі'гали, то йуш ўс''о зго'ріло.*

Підрядні речення умови в південно-західному наріччі приєднуються за допомогою сполучників *ко'би (коб), кед' (кед), кед'бы, кеби, би, кой, нако'ли*: *Кыбы не д'іти, ја бы-м пушла; Коби мен'і така душа найшлас'а, шчоби порадила жін'ці, шчоби не слабувала, то бим уже не жалував дати сто рубл'іў.*

Відмінності спостерігаються і в оформленні підрядних мети: у південно-східних і північних діалектах підрядні мети приєднуються до головного речення за допомогою сполучників *шчоб, аби* у південно-західному наріччі функціонують сполучники *оби (уби, ўби), коб, ко'би, же'би (жиби), би*: *'Земл'у т'реба обробл'ати, шчоб ро'дила р'асно; Луч:е ж мен'і ср'ібло-злото з двора позбу'вати, аби мен'і 'мого милого хоч раз повидати; Тре зн'ати сурочку, жиби ни змокла.*

Підрядні порівняльні речення в карпатських говорах і в значній частині галицько-буковинських говорів приєднуються за допомогою сполучників *ги (ге, гі), гей (гий), гиби (геби, гіби), чейби (чайби)*: *Остра буде, ги отиц'ју; Ган'а говорить, гіби набрала води ў рот. У буковинських говірках, особливо в тих, які межують з гуцульськими (східнокарпатськими), досить часто використовується сполучник *акик (ак'ік)*: *Така файна д'іўчина, ак'ік би намал'ована; Чого сидиш, ак'ік к'іло без душ'і.**

У закарпатських говірках південно-західного наріччя підрядні речення причини приєднуються за допомогою сполучників *зато (заўто), зач'им, зашч'о (зашто), тад'*: *Не йди думу, тад' у нас можеш переспати; Мішо достаў двойку, за'то бо не^н знаў нич.*

Отже, своїми особливостями на синтаксичному рівні з-поміж

інших діалектів найвиразніше виділяється південно-західний, що має чимало своєрідного як в організації словосполучень, так і в організації речень.

ПРАКТИЧНИЙ БЛОК

Практичне заняття 1. Фонетичні особливості діалектної мови

1. Загальна характеристика наголошеного й ненаголошеного вокалізму основного масиву:

- а) південно-східних діалектів;
- б) південно-західних діалектів;
- в) карпатської групи говорів;
- г) поліських діалектів.

2. Явище афери, вставні /о/, /е/, гіперичні явища в діалектній мові.

3. Класифікація приголосних фонем та їхня звукова реалізація в діалектній мові.

4. Явище асиміляції, протези, метатези в різних українських говорах.

5. Кореляції твердості, глухості в українських діалектах.

Додаткова література:

1. Матвіяс І. Г. Діалектна основа вокалізму в українській літературній мові / І. Г. Матвіяс // Мовознавство. – 2004. – № 4. – С. 15–24.

2. Матвіяс І. Г. Діалектна основа консонантизму в українській літературній мові / І. Г. Матвіяс // Мовознавство. – 2005. – № 2. – С. 32–40.

3. Прокопова Л. І. Виправлення діалектних фонетичних відхилень / Л. І. Прокопова, Н. І. Тоцька // УМЛШ. – 1968. – № 8. – С. 56–65.

Запитання для самоконтролю

1. До яких основних діалектних систем зведена різноманітність вокалізму українських діалектів?
2. У чому полягають особливості наголошеного й ненаголошеного вокалізму південно-східних, південно-західних і північних діалектів?
3. Які найхарактерніші ознаки системи вокалізму карпатської групи говорів?
4. У чому полягає явище гіперизму? Які різновиди гіперичних явищ спостерігаються в українських діалектах?
5. Що таке афереза? Наведіть приклади.
6. Які відмінності спостерігаються між українськими діалектами у вставних голосних при збігу приголосних у кінці слів?
7. Які мікроструктури консонантизму губних виявляються в різних діалектах?
8. У яких варіантах реалізуються передньоязикові приголосні?
9. Як реалізуються в різних українських діалектах задньоязикові та фарингальна фонема |г|?
10. Як відбиваються різні асимілятивні процеси в українських говорах?
11. Що таке протеза? Наведіть приклади.
12. У чому полягає явище метатези?

Завдання

1. Прокоментувати, як реалізується в різних українських діалектах фонема |i|. *'Інишій, ір'жати, Іл'ко, инишій, инколи, 'сієно, 'р'ієчка, о'бид, 'тило, ди'ра, пе'сок, де'ра, ме'шок, 'беседа, сено'кос, де'док, бе'да, ти'хо, ги'чка, хл'юў, с'пү'вати, вул, кун', түтка, спүк, выл, хвыст, ст'рел'нути, крепкий.*
2. Прокоментувати вияви фонем |и| в говірках. *Сос'нена, 'пешут, йа'лена, 'прейде, жінке", жи^е'ве, ме["]'не, жи["]'вот, 'ми'ша, пиш'ли, ши^е'рокий, жи^е'т:а, жыто, ночы.*
3. Прокоментувати вияви фонем |е| в говірках.

Типêр',читвêр',цêр'ква, лиêчу, виêсил':а, м'ин'и, жман'а, жнац', цагла, дев'ьет', семи'й, чeтыри, ўчeра, jêго, сиêло, миêн'и, ниêсу, жe'на.

4. З'ясувати, яких змін зазнає в різних позиціях фонема |а| в українських діалектах.

П'ат', 'девет', 'ходечи, 'жабечи, бошк'и, кортопл'а, сто'руха, зоўтра, споў, моў, с'ка^оўка, ўз'еў, т'ежко, кри'чиў, йејце, је'зик, је'кий.

5. Схарактеризувати фонетичні явища в системі приголосних поданих текстів.

Як вовну обробляли

'вечка 'ходить вес'ной // ми 'вечку бере'мо 'ловимо / веде'мо у 'ричку / на 'вец':і 'воўну в 'риц': і гоб'ми'йем / об'ми'йемо 'вечку // 'вечка до полд'н'а похо'ди'ла // 'вечка п'сохла / ми' йе'йі гоб'ризал'і // 'посл'а 'туйу 'воўну просу'ш'іл' / 'посл'а йі та'ко рост'аг'л'і / 'посл'а понес'л'і йе'йі у 'тойе / де 'чешут / у че'сарн'у // 'туйу 'воўну поче'сал'і / помо'тал'і у куде'л'і^е // та'ка че'сарн'а і рошче'саласа во'на хоро'ше // 'посл'а помо'тал'і йе'йі у куде'л' і^е / 'посл'а поп'рал'і / 'посл'а не'семо так на стау п'ражу / п'ражу уже з п'радї'ва // 'туйу 'воўну у клуб'к и' // пото'му пот'кал'і несе'мо ў ва'л'ушу // і поне'семо у ва'л'ушу і там та'ке йа'кес' 'ходить' // і ту'дї' ў 'кинем // то во'но 'ходить 'судк'і там // і 'судк'і по'ходить' і то ві'т'а'гайем і та'ка с'в'ітка // о'то та'ка с'в'ітка // (а шили як?) а то уже та'к'і буў чоло'ві'к іш чу'жого се'ла // то вин назива'йец':а кра'вец' // то уже йак то'го чоло'вика / а то не ўсі 'л'уди' 'шійут йо'го // ў 'нашому се'л'і зу'сім не було крау'ца // то при'ходить' іш чу'жого се'ла ўже зи'мойу 'ходить' та'кий чоло'ві'к // ми йо'го заз'вем // вин йе'йі по'мирайе 'пориже / по'шиє // 'гето уже 'ето крес'т'ане // то'то ўже та'ке са'м'і напра'дем прок'расимо / по'сучимо та'к'і шнур'к'і / то'то шну'рок / а то штапо'ван':е то'йе шо к'раснен'к'ім і с'в'ітка // (Записано в с. Немовичі Сарненського району Рівненської області. Говори української мови. Збірник текстів. – К., 1997. – С. 68–69).

6. Користуючись картами №№ 116, 117 другого тому Атласу української мови, охарактеризувати опозицію |р|~|р'| у різних говірках.

Аудиторна робота

- Характеристика виявів голосних і приголосних фонем у діалектній мові.
- Спостереження поширення явищ вокалізму й консонантизму на лінгвістичних картах.

Практичне заняття 2. Українська діалектна лексика

1. Особливості діалектної лексики.
2. Класифікація діалектної лексики.
3. Діалектна лексика з погляду її походження.

Додаткова література:

1. Аркушин Г. Діалектні okazіоналізми: як вони виникають, де і скільки живуть / Г. Аркушин // Урок української. – 2000. – № 5, 6. – С. 18–21.
2. Бевзенко С. П. Актуальність вивчення української діалектної фразеології / С. П. Бевзенко // Мовознавство. – 1974. – № 2. – С. 15–19.
3. Гриценко П. Ю. Дослідження лексики українських говорів / П. Ю. Гриценко // Мовознавство. – 1984. – № 5. – С. 22–30.
4. Доленко М. Т. Із спостережень над діалектною фразеологією Поділля / М. Т. Доленко // Українське мовознавство. – 1975. – № 3. – С. 102–107.
5. Євтушок О. М. До опрацювання діалектної лексики в школі / О. М. Євтушок // УМЛШ. – 1986. – № 3. – С. 43–47.
6. Євтушок О. М. Про стан і деякі аспекти вивчення діалектної лексики / О. М. Євтушок // УМЛШ. – 1992. – № 2. – С. 3–5.
7. Матвіяс І. Г. Взаємодія діалектної лексики з лексикою української літературної мови / І. Г. Матвіяс // Мовознавство. – 1985. – № 2. – С. 37–44.
8. Матвіяс І. Г. Особливості лексики і фразеології в західноукраїнському варіанті літературної мови / І. Г. Матвіяс // Українська мова. – 2012. – № 1. – С. 67–79.

9. Прадід Ю. Ф. Із спостережень над українською діалектною фразеологією / Ю. Ф. Прадід // Мовознавство. – 1992. – № 5. – С. 44–46.

Запитання і завдання для самоконтролю

1. Які є типи діалектних протиставлень у лексиці?
2. Які типи діалектної лексики з погляду її походження виокремлюють?
3. Які загальні риси лексики українських говорів?
4. У чому полягають особливості традиційної лексики говорів?
5. Схарактеризуйте діалектні відмінності у фразеології.
6. Назвіть основні шляхи виникнення діалектних фразеологізмів.
7. Як може змінюватися структура фразеологізму на певному діалектному ґрунті? Наведіть приклади.

Завдання

1. З'ясуйте, які значення поданих лексем є діалектними, а які – літературними, зверніть увагу на їхнє наголошування: *жичити* – «висловлювати комусь побажання чогось», «бажати»; *відказ* – «відмовлення», «відповідь»; *галас* – «крик», «огром», «калабалик»; *гнів* – «пересердя», «злість»; *даремно* – «марно», «безуспішно»здарма; *заздалегідь* – «завчасно», «завгодя»; *вуйко* – «дядько по матері», «літній чоловік», «ведмідь»; *квакати* – «кумкати», «рехкати»; *ляц* – «прісноводна риба», чабак; *майно* – «пожиток», «статки», «худобина»; *фіра* – «віз із запряжкою коней», «фірманка», «хура».

2. З'ясуйте за словниками значення поданих діалектизмів, проставте наголоси: *бервено, бушля, вимін, вовниця, возвіз, воріття, воробець, заспіль, засушка, затіснений, вулій, зябля, їдження, кайстра, кервавити, гендя, колька, гижя, ракотиця, зизий*.

3. Запишіть 15 лексичних діалектизмів (або діалектних фразеологізмів), які вживають у мовленні літні люди вашого населеного пункту, подайте їхнє пояснення зі слів мовців.

4. Запишіть розповіді старожилів вашого села про одне з осінніх, зимових, весняних чи літніх свят або про якийсь обряд

(заручини, весілля тощо). Які фразеологізми, пов'язані з цими святами, обрядами побутують у вашому селі? Зафіксуйте й проаналізуйте лексичні та фразеологічні діалектизми, наявні в текстах.

5. Опрацюйте передмову до поданих діалектних словників. Випишіть з них по 15 слів, укажіть, до якого типу діалектизмів вони належать чи вживаються в літературній мові.

• Брилінський Д. Словник подільських говірок / Д. Брилінський. – Хмельницький, 1991. – 116 с.

• Ващенко В. С. Словник полтавських говорів / В. С. Ващенко. – Харків, 1960. Вип.1. – 538 с.

• Лисенко П. С. Словник поліських говорів / П. С. Лисенко. – К., 1974. – 260 с.

Практичне заняття 3. Морфологічні явища в українських говірках. Іменник. Прикметник. Числівник. Займенник

1. Відмінності в реалізації категорій роду і числа іменників.
2. Особливості відмінкових парадигм іменників.
3. Специфіка творення форм ступенів порівняння.
4. Загальна характеристика фонетичного оформлення, морфологічної будови та словозміни числівників у говорах української мови.
5. Діалектні відмінності в займенникових формах.

Додаткова література

1. Дзендзелівський Й. О. Міжмовна інтерференція й історія системи граматичних категорій / Й. О. Дзендзелівський // Мовознавство. – 1980. – № 2. – С. 42–48.

2. Козачук Г. О. Особливості вивчення займенника в діалектних умовах / Г. О. Козачук // УМЛШ. – 1974. – № 1. – С. 59–61.

3. Матвіяс І. Г. Роль лінгвогеографічних даних у з'ясуванні генезису іменникових форм / І. Г. Матвіяс // Мовознавство. – 1973. – № 2. – С. 19–26.

Запитання для самоконтролю

1. Які відмінності спостерігаються між українськими діалектами в категорії роду іменників?
2. Які особливості спостерігаються між українськими діалектами у відмінюванні іменників I відміни?
3. У чому виявляються особливості відмінювання іменників II відміни?
4. Які відмінкові форми іменників III та IV відмін поширені в різних українських діалектах?
5. Які відмінності між українськими діалектами спостерігаються в ступенюванні прикметників?
6. Як розрізняються тверді і м'які основи прикметників у різних діалектах?
7. У чому полягають особливості відмінювання прикметників у різних говорах?
8. Які особливості спостерігаються в українських діалектах при відмінюванні й фонетичному оформленні числівників?
9. Назвіть видозміни форм займенників у різних говорах.

Завдання

1. Прокоментуйте відмінності між українськими діалектами в категорії роду іменників.

Гу'л'ій, ву'л'ій (олія), б'рово (брова), зубна біл', барабій, барабіл', шарла'тин (скарлатина), протеза (протез), г'рипа, дроз'да, орла.

2. З'ясуйте, які відмінності між українськими діалектами спостерігаються в іменникових формах давального й місцевого відмінків однини. Прокоментувати подані приклади:

1) *дин'і – ґ'дин'і, з е"м'л'і – на з е"м'л'і, п'тиц'і – на п'тиц'і (I відміна); 'д'ідов'і – на 'д'ідов'і, ко'нев'і – на ко'нев'і, на ко'н'і, на 'берегу, на 'берез'і (II відміна); 'соли, 'в'іс'т'і, 'в'іс'ц'і, 'радост'і, 'радос'ц'і, ґ'мате"р'і, на пе"ч'і (III відміна); п'лемен'і, те"л'ат'і, жаг'н'ат'і, ґ'п'лемн'і, п'лемжі, на те"л'і, на ло'ш'і, п'лемју, п'лемн'у, п'лемнев'і, жаг'н'ов'і, поро'с'ов'і, поро'с'ат'ов'і (IV відміна) (південно-східне наріччя);*

2) з *е"мли, на ду'лони, ь 'церкви, ь к'ер'ниці* (I відміна); *'д'ідови, кува'л'ови, ко'н'ови, на с'т'іл'ц'ови, на ко'ни, ь яч'мени* (II відміна); *'радости, 'радос'ц'і, ь 'мате"ри, на пе"чи, 'памн'ети* (III відміна); *на 'т'імн'ови, п'лемн'ови, ь п'лемју, ь п'лемн'у, п'лемен'у, ь п'лемјов'і* (IV відміна) (південно-західні діалекти);

3) *во'д'іє, сте"р'н'іє, ко'рове, 'чайц'є, на ст е"р'н'іє, на ко'рове, на 'чайц'є* (I відміна); *'бат'ку, во'лу, ь кон'іє, на кова'л'іє, на сто'л'іє* (II відміна); *'імен'і, п'лемен'і, ь п'лемју, п'лемн'у, те"л'у, јаг'н'у, на те"л'у, поро'с'у* (IV відміна) (північні говори).

3. Визначте, які відмінності між українськими діалектами спостерігаються у формах орудного відмінка однини. Прокоментувати подані приклади:

1) *зе"м'леју, до'лон е"ју, к'ручеју, к'ручоју* (I відміна); *жи"т':ам, 'з'іл':ам, в е"с'іл':ам* (II відміна); *'с'іл':у, 'т'ін':у, л'у'боўју, 'мат'ірју* (III відміна); *'іменем, п'леменем, 'імјам, п'лемјам* (IV відміна) (південно-східні діалекти);

2) *зе"м'л'оў, до'лон'оў, сви"н'оў* (I відміна); *над во'дом, з'рибом, зе"м'л'ом, в'і'с'іл'ем, 'п'ірјем, 'шчес'ц'ім (щастям)* (II відміна); *'сол'оў, 'с'іл'ом, 'т'ін'оў, 'т'ін'ом, к'роўл'оў, 'матереў* (III відміна); *'мн'ем, п'лемн'ем, ти'л'ем, ти'л'им, лу'ш'ем, гу'с'ат'ом* (IV відміна) (південно-західні діалекти);

3) *зе"м'леју, зе"м'леї, до'лоне"ју, до'лоне"ї, г'рушої* (I відміна); *на'с'іен':ем, з'буож':ем, жи"т':ем* (II відміна); *'сил':у, 'солеју, 'т'ін'оју, 'мазеју, к'роўлеју* (III відміна); *'імјем, п'лемн'ем, п'лемјем, јаг'н'ем, гу'с'ат'ом, ло'шом* (IV відміна) (північні діалекти).

4. Прокоментуйте подані форми вищого та найвищого ступенів порівняння прикметників.

Со'лодчий, ко'роч:ий, доб'рішчий, б'лижший, 'ниш:ий, му'лотший, мулу'д'ійший, солод'к'іший, к'расша, ши'рочейши, г'ладши – глад'чейши, доб'р'іейши, над'б'ілиши, наддоб'р'ійши, маї' добрий, 'вел'ми 'файний, 'моцко злий, фест 'доугий, 'сам'і наї'луч':і.

5. Прокоментуйте форми займенників

Ме"н'і, м'і'н'і, мн'і, то"б'і (дав, одн.), *за 'н'ого, до 'јого* (род.

одн.), з *'неју*, з *'јеју*, з *ним*, з *јім* (орудн. одн.); *на н'ї*, *на н'і* (місц. одн.); *вуон*, *вуин*, *вуен*, *вуін*, *вун*, *вўн*, *вин*, *во'на*, *ва'на*, *во'но*, *ва'но*, *ва'ни*, *во'н'ї*^н (наз. відм.), *до 'јого*, *к јі'му* (дав. одн.), з *јім* (орудн. одн.), *на јуої*, *на јо'му* (місц. одн.), *сеї*, *'с'аја*, *'сеје* (*'с'оје*), *'тије*, *'тији*, *'гетої*, *'гетаја*, *там'тої*, *там'та*, *там'те*, *там'т'і*; *м'ї*, *м'і* (наз. відм.), *'мого*, *'мо'јого*, *'моји*, *'меји*, (род. відм.), *'мому*, *мо'јому*, *мо'јему*, *'моји*, *мо'јуї* (дав. відм.), *мо'јеју*, *му'јім*, *мо'јоў*, *мо'јеў*, *моў*, *мо'јом*, *'меју* (орудн. відм.).

6. Прокоментуйте подані нижче варіанти числівників.

О'дин, *о'ден*, *у'ден*, *'једен*, *'једин*, *'јидин*, *'јідан*, *је'ден*, *ји'ден*, *о'д'он*, *о'д'ін*, *а'д'ін*, *а'дин*; *чо'тире^н*, *чи'тыри*, *че'тириї*, *ш'тириї*; *оди'нац'ат'*, *о'динац':ат'*, *а'динацет'*, *пет'нацид'*, *штур'нац'ет'*, *шес'наце^ат'*, *т'риц'ит'*, *че'тырдес'ат*, *деўјат'де'с'ат*; *д'в'іста*, *д'васто*, *д'васту*, *д'в'істо*, *д'в'іс'т'і*, *д'в'іс'ц'і*, *'вус'амсто*, *'вус'імсту*, *'вўс'умстуў*.

Практичне заняття 4. Морфологічні явища в українських говірках. Дієслово. Дієприкметник. Дієприслівник

1. Дієслово в українській діалектній мові.
2. Відмінності між українськими діалектами в інфінітивних формах.
3. Особливості дієвідмінювання в українській діалектній мові.
4. Специфіка вираження способових форм дієслів.
5. Особливості вживання дієприкметникових форм в українських діалектах.
6. Дієприслівник в українській діалектній мові.

Додаткова література

1. Дзендзелівський Й. О. Міжмовна інтерференція й історія системи граматичних категорій / Й. О. Дзендзелівський // Мовознавство. – 1980. – № 2. – С. 42–48.
2. Козачук Г. О. Особливості вивчення займенника в діалектних умовах / Г. О. Козачук // УМЛШ. – 1974. – № 1. – С. 59–61.
3. Матвіяс І. Г. Роль лінгвогеографічних даних у з'ясуванні

генезису іменникових форм / І. Г. Матвіяс // Мовознавство. – 1973. – № 2. – С. 19–26.

Запитання для самоконтролю

1. Які відмінності спостерігаються між українськими діалектами в інфінітивних формах?
2. Які відмінності між українськими діалектами спостерігаються при дієвідмінюванні?
3. Які особливості спостерігаються в південно-західних говорах у способах вираження форм минулого і давноминулого часу?
4. Які відмінності між українськими діалектами у творенні способових форм?
5. Які відмінності між українськими діалектами спостерігаються в дієприкметникових формах?
6. У чому полягає особливість використання дієприслівникових форм?

Завдання

1. За картою № 245 Атласу української мови (II т.) з'ясуйте поширення форм дієслів минулого часу.
2. Визначте належність поданих текстів до певного українського наріччя та говору на підставі аналізу дієслівних форм.

Про лося

Тиⁱпер йа вам роска'жу за 'лос'а // ў 'Пи^инс'кому ра'йон'і / ниⁱда'леко нас / у сиⁱл'і / з'начиⁱт' / дес' із 'л'ісу 'вийшоў лос' із с'вейу ло'сихойу // іш'ли во'ни / йш'ли / дойш'ли во'ни до с'танц'і'ї // а там 'возл'і с'танц'і'ї була 'йемка / із смо'лойу // з'начиⁱт' / та ло'си^иха воз'м'и ж попа'ди ў 'туйу 'йемку // ў'пала та ло'сиха ў 'йемку і 'вилиⁱсти ниⁱ 'може // той лос' криⁱ'чит' / хто зна що в'ін там 'роб'іт' // 'ц'ілу ніч в'ін там ви^и'ў / криⁱ'чаў / сп'і'ваў / хто з'нає йа^e'кими голо'сами // 'л'уди 'чули но ж ниⁱ з'нали чо'го в'ін / шо в'ін там 'роб'іт' // от уў'рано / йа^eк роз'видни'ло / їдут' 'л'уди на ро'боту / той лос' криⁱ'чит' // криⁱ'чит' / криⁱ'чит' той лос' // до'ход'ат' 'тійі 'л'уди / йа^eк в'ін по'бачи'ў / шо їдут' до йо'го муш'чини ро'боч'і'ї / в'ін заб'раўса /

по'шоў у л'іс // по'шоў в'ін у л'іс // до'ход'ат' 'тийі 'л'уди ту'да /
'диўл'аца во'ни / там ло'сixa ли'жит' у 'йамци / ў смо'л'і / ну йі'йі
во'ни ні^і 'виратували // о // тої лос' / з'начи'т' // хо'диў 'ціли'ї 'м'іс'ац
до 'тойі 'йемки // там п'лакаў / кри'чеў / ви^бў ні^і сво'йім 'голосом /
х'тозна шо в'ін ро'би^бў / но в'ін ло'сixa ўже ж ні^і ўрату'ваў / во'на
ўже ні'жи'вайа / а 'посл'і 'м'іс'аца в'ін обш'че з'рї"кса о'т:ого 'м'іста
і по'шоў х'то з'найе ку'да / і б'іл'ш йо'го ні'х'то ні^і 'бачи'ў / і ні^і чуў
там у'же на 'тому 'м'іст'і // (Записано у с. Кутин Зарічненського
району Рівненської обл. Говори української мови. Збірник текстів. –
К., 1977. – С.55 –56).

Про ткання на вечорницях

Но пак мы пр'алы вс'о / кібы мы были мы ни^е пр'алы та при
воїн'і вс'і гól'і біл'ис'ме были ў хыжи / от и сто сто ручнік бо^бў и
плát':а с'а шыло вс'о вс'о // у нас и шчé ї типір је крósна је мы / и се
ја вс'о ткáла рука́ми / н у шо ту^обі / покріўц'і тото рука́ми ткáли //
ја типір ј а не" дўже л'ўбл'у сесе т о іску́ствен:оје // ја маї л'ўбл'у
то што ја су^обі наткáла / тотó ја знау шо то уд тóго нóгы не
бол'ат' / а бóли и од тóго бол'ат' оні бóли старі (Записано 2006 р.
від Марії Романець, 1933 р. н. у с. Імстичево Іршавського р-ну
Закарпатської обл.).

Словник

пак (слов.) – потім, тоді;
кіби – якби;
хижа – хата;
кросна – ручний ткацький верстат;
покрівці – килими;
май – більше;
знау – знаю;
уд – від;

Скільки кімнат було в хаті?

'йак 'ск'ік о | за'ходиш д о 'хати і 'йе 'п'іч | 'групка | 'групка
сто'йт цей'го 'п'іл | ни^е 'л'ішко а 'п'іл | а 'п'іл це 'доски ло'маки
йа'к'іс" // туто 'стопчик і туто 'стопчик 'коло 'групки о | і йі'ден
'теї 'коло 'цей і 'коло сті'ни і кла'дуц'а та'кі ло'маки а н а 'т'і ло'маки

кла'дуц'а 'доски і ни^е приби'вайец'а н'і'чо 'т'іки по'клаў по'клаў по'клаў
'доски і 'вс'о | це таке 'було 'л'ішко || н'і'хто и^е 'маў н'і'яакого 'погр'іба
/ ни^е 'було 'погр'іба а ко'мора була / 'там були 'д'ішки з гойр'ками
ка'пуста 'сало ў 'д'ішці була 'боін'а була 'д'ішка та'ка вкла'дали
ту'ди 'сало і во'но закла'далос'а ло'макойу та'койу і 'гет' мо'гло й
зами'катис'а на за'мок це 'боін'а була та'ка / 'яа 'яак 'приіду до
ко'мори а 'яа 'дужи л'убила 'шкурку / гоб'ір'в у

'мама приі'шли / оце 'вже була в ко'мор'і | бо 'вже 'шкурка
го'бдерта || (Записано 2006 р. від Олійник Анастасії Юхремівні 1921
р.н., освіта – 4 класи, у с. Павлівка, Калиновського району Вінницької
області).

3. Прокоментуйте подані нижче форми дієприкметників і дієприслівників, що трапляються в українських діалектах.

П'ід'вед'аній, прос'туд'аній, з'молутиї, на'билиї, с'п'і'вачий,
на'пилий, з'дыхлий, к'рашеноїе, х'рамл'учий; 'сид'а, с'тойа, 'лежич'і,
гл'а'дайучі, 'ход'ічи, прис'і'дайучи, 'сид'ічи.

4. Запишіть дієслівні форми, які трапляються у Вашій говірці, і прокоментуйте їх.

Аудиторна робота

- Аналіз морфологічних форм, їхніх типів та ареалів поширення.
- Визначення належності запропонованих для аналізу текстів до певного українського наріччя та говору на підставі морфологічних форм.

Практичне заняття 5. Синтаксичні особливості діалектної мови

1. Типи відмінностей у синтаксисі української діалектної мови.
2. Діалектні відмінності в словосполученні.
3. Відмінності в структурі простого речення.
4. Відмінності в структурі складного речення.

Додаткова література:

1. Бевзенко С.П. Про діалектні відмінності української мови на

синтаксичному рівні / С. П. Бевзенко // Мовознавство. – 1976. – № 4. – С. 46–49.

2. Бевзенко С.П. До характеристики діалектних відмінностей у словосполученні / С. П. Бевзенко // Мовознавство. – 1978. – № 6. – С. 40–45.

3. Герман К. Ф. Взаємодія українського літературного і діалектного мовлення в синтаксисі / К. Ф. Герман // Українська літературна мова в її взаємодії з територіальними діалектами. – К. : Наук. думка, 1977. – С. 166–179.

4. Матвіяс І. Г. Лінгвогеографічне дослідження українського діалектного синтаксису / І. Г. Матвіяс // Мовознавство. – 1977. – № 2. – С. 20–25.

5. Матвіяс І.Г. Діалектна основа синтаксису в українській літературній мові / І. Г. Матвіяс // Мовознавство – 2007. – № 1. – С. 38–46.

6. Матвіяс І. Г. Особливості словосполучень у західноукраїнському варіанті літературної мови / І. Г. Матвіяс // Українська мова. – 2006. – № 4. – С. 45–57.

Запитання для самоконтролю

1. Які особливості синтаксису спостерігаються в усіх українських діалектах?

2. Якого походження можуть бути діалектні синтаксичні архаїзми?

3. Охарактеризуйте діалектні синтаксичні інновації. Якого походження вони можуть бути?

4. Які відмінності спостерігаються в структурі синтаксичних словосполучень української діалектної й літературної мов?

5. Які відмінності між українськими діалектами спостерігаються в оформленні модальних типів речень?

6. Які відмінності між українськими діалектами спостерігаються у вираженні головних і другорядних членів речення?

7. До чого в основному зводяться відмінності між українськими діалектами в структурі складних речень?

8. У чому полягають особливості українських діалектів в організації складносурядних речень?

9. Які особливості українських діалектів спостерігаються в організації складнопідрядних речень?

Завдання

1. Прокоментуйте синтаксичні явища північних українських діалектів у поданих прикладах.

Па'су ка'рови, 'кон'і; 'в'ін'аў нуож / 'виін'аў но'жа; паш'ла па 'воду, за 'дохтарам; 'окала га'ри, 'л'ієсу; л'а (л'е) 'гари; пи'етајец':а про г'роши; спомі'нат' за д'ітеї; зане''дужала ў 'мене 'жинка; 'силају ко'лодєз' ка'пат'; к роздв'у 'шила; т Мос'тишчам; пл'уї ме'зи 'оч'і; і'де два х'лопц'і; пош'ло три чоло'в'ік'і; 'пос'л'а о'б'іда; ме''н'і 'баїдуже про 'ц'ују 'д'іўчи'єну; проз в'ік'но по'бачи'єла; 'кури ї на в е''с'іл':е не'' 'хочут', дак јіх ў'јажут' да не''сут'; сте''ре''жемо, 'покил' 'бат'ко ўс'тане.

2. Прокоментуйте синтаксичні явища південно-західних говорів у поданих прикладах.

Два ви'соких 'дуби / два ви'сок'і 'дуби; шос' заба'риўс'а наш х'лопче на 'пол'і; мо'ло'д'ож с'м'іјуц':а; з'іб'ралос'а јіх там уд'вох чи ўтрох і б'јуц'а; заб'раў 'д'іти; об'і'шоў 'роди'єч'і; а ви 'мајете 'воду? де сут' т'војі г'рабл'і? 'буду јо'го 'д'іт'ам 'мат'ір; ти'єп'ірка м'ї за бри'єга'д'іра ў кол'хоз'і; то је 'добре 'жити; в'ін ме''н'і ни је брат; мо'ја голо'ва гет' 'чисто забо'л'іла; наў'чиўс' в'ін г'рамот'і; 'п'ішоў за кар'топл'оју, по 'воду; п'і'демо на ма'лини; ја чуў за 'тебе, а за с'таршого н'і'чого не'' чуў; п'і'шоў у'читис'і за крау'ц'і; 'б'ігла ід 'н'ому; як пуды'шоў маї б'лис'ко ид б'р'іц':і; о н'ім не з'нала; не 'годні с'пати про б'лыхы; поп'лыў без 'воду; хоч би'є про с'вато но'ва сп'ід'ниц'а; 'п'іс'л'а го'б'іду; по о'б'ід'і; 'чоботи до 'носу; це т'і 'кон'і, шо 'ними ў'заўтра до 'Гуман'а по'јідут; р'і'л'а, де 'жито по'с'іјане; 'заким глад'киї с'худне, ху'диї з'дохне; уз'нали про 'него, же'' на с''в'іт'і 'го не''ма; во'на жи'би то ми'н'і 'була ска'зала; і'ду до ши'єтал'у, би 'дали ме''ні ш'пил'ку; по'чуло ми с'а, г'ї'бы кос' 'дуркаў; ка'жи, ди їдеш; ко'за нака'зала 'д'іт'ом, о'жбы си'д'іли

'дома.

3. Прокоментуйте синтаксичні конструкції південно-східних говорів у поданих прикладах.

Па'су 'кон'і, пог'нала 'в'іўц'і; пог'нали о'вец'; зане^н'дужала у 'мене 'ж'інка, зане^н'дужала мо'ја 'ж'інка; жу'ритис'а за 'сином; по 'мат'інц'і ту'жити; по гри'є'би; за во'доју; п'іш'ла у 'поле, п'іш'ла на 'поле; 'чере^н'з не^н'д'іл'у; 'мати за р'ік 'дочки не^н п'із'нала; 'коло 'л'ісу, 'б'іл'а 'л'ісу; по о'б'ід'і; 'п'іс'л'а дош'чу; по'б'іг до'рогоју, по до'роз'і; жо'го бре^н'га'диром пос'таве^нли, жо'го за бре^н'га'дира пос'таве^нли, жо'го на бри^є'га'дира пос'тави^єли; у'пала 'бомба та й у'било п'ят' душ; ја б то'б'і рад по'зичит', ну не^н'маје; це 'лотка та'ка, де п'ят' тон пи'єри'єве^н'зеш; ка'заў, шо о'нука 'сил'но сла'ба; слабу'ватий наш тої на'чал'ник, ко'торий 'робе; 'д'іўчи^єна, шчо па'се 'гуси, 'д'іўчи^єна, ја'ка па'се 'гуси, 'д'іўчи^єна, кот'ра па'се 'гуси.

4. Користуючись картою № 274 першого тому Атласу української мови, № 257 другого тому Атласу української мови, схарактеризуйте побудову словосполучень.

5. Прокоментуйте подані тексти.

Про вечорниці

ме'н'і йак було два'нацит' рик // ну йак ўже ми було два'нацит' год / йа с'тала хо'дит' до деў'чат до та'к'іх йак йа // ну ўже у пи'л'іпоўку / от у'же ў пи'л'іпоўку / то ўже по'радімоса / а ну спе'ч'ім кал'і'ту // йа'ка 'тайа кал'і'та // та'кий 'висит' ину'рочок поў 'хаті / спе'чем та'кого кор'жа / і та'к'і там на 'тому кор'жі дироч'к'і // і 'тейа кор'жа по'ч'іпимо на то'му во і нат'русимо на та'кому ину'рочку / і нат'русимо 'сажі ў 'міску / ў 'місочку / чере'почок // і ту 'сажу роско'лоті^нм / роско'лоті^нм / д'руга 'диўчина при'ходить / то ўже 'вона 'хоче йі'йі ўку'сіт' то йак во'на 'с'аде на / 'йіде 'йіде до кал'і'ти // йак во'на під'йіхала до кал'і'ти / зас'мі'йалас' / йак во'на зас'мі'йалас' / то ми 'тойу 'сажейу по йе'йі / по 'морді л'ап // ўже пуш'ла уми'вац'а // і так / ўже / і так хто ни под'йіде / йак не засме'йец'а у'куси'т / йак засме'йаўс ни'ма / ни ўку'си'ла // (Записано в с. Немовичі Сарненського району Рівненської обл. Говори української мови. Збірник текстів. – К., 1977. – С. 69).

Як циган перехитрив попа

и'шôў пўп на ва'даску / у'паў йо'му кле'баниц з голо'вы // 'цїтан присту'ниўс'а і зн'аў кле'бан / 'думат со'б'ї / от бу'де 'зароботок уд по'на // при'нўс попо'ви кле'бан // пўп го'ворит 'цїтанови г'рацїе // 'цїтан сп'раш'ївайе'с'а по'на што то за с'лово г'рацїе // 'кае то 'бўлше' с'тойїмости 'маїе йак йе'н:а п'їатка // 'цїтан 'думайе со'б'ї о'йой так 'добре / п'їатка пуст' бу'де п'їатка // 'цїтан / по'мало ўже'ниўс'а 'цїтан // поже'нилис'а / йе ў 'цїтана / по'родилас'а д'їтина // го'ворит 'цїтан / при'нўс кре'с'тити д'їтину до по'на // і зга'даўс'а за о'ту п'їатку / говорит пан приви'лин:ї // п'їатка с'а пла'тила по'пови за кре'с'тину д'їтини // 'цїтан 'каже туй 'маїе'ти // покре'с'тиў пўп д'їтину / го'ворит 'цїтан г'рацїе // го'ворит до по'на п'їатку со'б'ї зали'ш'їт а ди'с'атку 'дайти об'ратно про то што ми'н'ї т'реба на кре'с'тину иш'ї ос'тан':оїе // і так 'кончили с'воїе 'д'їло // (Записано в с. Довге Іршавського району Закарпатської обл. Говори української мови. Збірник текстів. – К., 1977. – С. 294).

Аудиторна робота

- Характеристика структури словосполучень і речень у діалектній мові.
- Спостереження поширення різних синтаксичних конструкцій на лінгвістичних картах.

САМОСТІЙНА РОБОТА

Тема1. Акцентологія

Довідкові матеріали

1. Антисуржик. Вчимося ввічливо поводитись і правильно говорити. За заг. ред. О. Сербенської. – Львів : Світ, 1994. – 150 с.
2. Пономарів О. Д. Культура слова. Мовностилістичні поради / О. Д. Пономарів. – К. : Либідь, 1999. – 190 с.
3. Сербенська О. А. Актуальне інтерв'ю з мовознавцем: 140 запитань і відповідей / О. А. Сербенська, М. Й. Волощак. – К. : Просвіта, 2001. – С. 27–66, 156–157.

4. Шляхова В. В. Удосконалення орфоепічних навичок школярів / В. В. Шляхова // УМЛШ. – 1991. – № 12. – С. 16–18.

Запитання для самоконтролю

1. Які особливості наголошування слів у південно-західних діалектах?

2. У чому полягають відмінності північних діалектів від літературної мови в наголошуванні слів?

3. Які особливості в наголошуванні іменників спостерігаються в українських діалектах?

4. У чому полягають особливості в наголошуванні займенників і числівників в українських діалектах?

5. При наголошуванні яких дієслівних форм у діалектах трапляються відмінності від літературної мови.

6. Що таке рецесія? Наведіть приклади.

7. Які особливості в наголошуванні слів спостерігаються у говірці Вашого населеного пункту?

Завдання

1. Схарактеризуйте особливості в наголошуванні форм слів, що спостерігаються в говірці Вашого населеного пункту.

2. Укладіть словник (не менше, ніж 30 слів), з лексем, у наголошенні яких спостерігаються відмінності від літературної мови.

Тема 2. Словотвір

Довідкові матеріали

1. Аркушин Г. Д. Діалектні okazіоналізми: як вони виникають, де і скільки живуть / Г. Д. Аркушин // Урок української мови. – 2000. – № 5, 6. – С. 18–21.

2. Бевзенко С. П. До характеристики відмінностей у словотворі української діалектної мови / С. П. Бевзенко // Мовознавство. – 1975. – № 3. – С. 68–73.

3. Возний Т. М. Взаємодія української літературної мови і

територіальних діалектів у дієслівному словотворі / Т. М. Возний // Українська літературна мова в її взаємодії з територіальними діалектами. – К. : Наук. думка, 1977. – С. 108–121.

4. Закревська Я. В. Діалектний словотвір в ареальному аспекті / Я. В. Закревська // Праці XIII республіканської діалектологічної наради. – К. : Наук. думка, 1970. – С. 151–161.

5. Ковалик І. І. Взаємодія української літературної мови і територіальних діалектів у іменниковому словотворі / І. І. Ковалик // Українська літературна мова в її взаємодії з територіальними діалектами. – К. : Наук. думка, 1977. – С. 96–108.

6. Матвіяс І. Г. Уніфікація варіантів у словотвірній системі української літературної мови / І. Г. Матвіяс // Мовознавство. – 2003. – № 4. – С. 57–65.

7. Ощипко І. Й. Взаємодія української літературної мови і територіальних діалектів у прислівниковому словотворі / І. Й. Ощипко // Українська літературна мова в її взаємодії з територіальними діалектами І. Й. Ощипко. – К.: Наук. думка, 1977. – С. 121–128.

Запитання для самоконтролю

1. У чому полягає взаємозв'язок між діалектами й літературною мовою при словотворенні?

2. Які різновиди відмінностей української діалектної мови виділяють у словотворі?

3. Які процеси спричиняють фонетичні модифікації словотвірних морфем у діалектній мові?

4. Які різновиди словотвірних структур властиві лише окремим діалектам чи діалектним групам?

5. Які діалектні словотвірні структури-архаїзми трапляються в українських діалектах?

6. Які діалектні словотвірні структури-інновації спостерігаються в українських діалектах?

7. Який взаємозв'язок між українськими діалектами спостерігаються в словотворі?

Завдання

Аналітичні завдання

Прочитайте статтю Аркушин Г. Д. Діалектні okazіоналізми: як вони виникають, де і скільки живуть (Урок української мови. – 2000. – № 5, 6. – С. 18–21). Прокоментуйте думку автора, укладіть тези статті.

Пошуково-дослідницькі завдання

Запишіть прізвиська 10 жителів свого населеного пункту, укажіть мотивацію.

Зразок.

Макар'іниха

Прізвисько жінки – жительки с. Гриженці Тиврівського району Вінницької області.

Походження: ще маленькою неправильно прочитала в магазині назву «Маргарин» → макар'ін.

Записала студентка Годзь Олена, II – уа «А», 2007 р.

Тема3. Українська діалектна лексикографія

Довідкові матеріали:

1. Аркушин Г. Словник західнополіських говірок: у 2 т. / Г. Аркушин.– Луцьк, 2000.
2. Брилінський Д. Словник поліських говірок / Д. Брилінський. – Хмельницький, 1991. – 116 с.
3. Ващенко В. С. Словник полтавських говорів / В. С. Ващенко. – Харків : Вид-во Харківського університету, 1960. – Вип. I. – 538 с.
4. Гуцульські говірки. Короткий словник / за ред. Я. В. Закревської. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1997. – 232 с.
5. Дорошенко С. І. Словник діалектної лексики Сумщини / С. І. Дорошенко. – Суми, 1991.
6. Лисенко П. С. Словник поліських говорів / П. С. Лисенко. – К., 1974. – 260 с.
7. Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок /

М. Й. Онишкевич. – К., 1984. – Ч. I–II.

8. Сизько А. Т. Словник діалектної лексики говірок сіл південно-східної Полтавщини: навчальний посібник / А. Т. Сизько. – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетровського держ. ун-ту ім. 300-річчя возз'єднання України з Росією, 1990. – 100 с.

9. Словник діалектної лексики Луганщини / За ред. З. С. Сікорської. – К. : Шлях, 2002. – 224 с.

10. Словник гуцульських говірок (літера 'Б') // Гуцульщина: Лінгвістичні етюди. – К., 1991. – С. 90–304.

11. Словник українських східнослобожанських говірок / К. Глуховцева, В. Леснова, І. Ніколаєнко, Т. Терновська, В. Ужченко. – Луганськ, 2002. – 234 с.

12. Чабаненко В. А. Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини: у 4 т. / В. А. Чабаненко. – Запоріжжя, 1992. – Т. 1–4.

13. Чабаненко В. А. Фразеологічний словник говірок Нижньої Наддніпрянщини. / В. А. Чабаненко. – Запоріжжя, 2001. – 201 с.

Завдання

Аналітичні завдання

Подайте загальну характеристику однієї з лексикографічних праць з української діалектології за таким планом:

- 1. Автор, назва праці, місце, рік видання.*
- 2. Завдання словника.*
- 3. Особливості побудови словника.*
- 4. Особливості фіксації мовного матеріалу.*
- 5. Недоліки (якщо є).*

Тема4. Українська діалектна фразеологія

Довідкові матеріали:

1. Івченко А. О. Українська народна фразеологія: ономазіологія, ареали, етимологія / А. О. Івченко. – Харків : Фоліо, 1999. – 304 с.

2. Лавер В. І. Дослідження діалектної фразеології в лінгвогеографічному аспекті // Дослідження лексики і фразеології

говорів українських Карпат: Тематичний збірник / В. І. Лавер. – Ужгород, 1982. – С. 110–127.

3. Монівчук В. В. Лісорубська фразеологія в українській мові / В. В. Монівчук // Питання фразеології східнослов'янських мов. Тези доповіді. – К., 1972. – С. 155–157.

4. Прадід Ю. Ф. Із спостережень над українською діалектною фразеологією (на матеріалі бойківських говірок) / Ю. Ф. Прадід // Мовознавство. – 1992. – № 5. – С. 44–47.

5. Проблеми дослідження діалектної лексики і фразеології української мови. – Ужгород, 1978. – 200 с.

6. Ужченко В. Д. Фразеологічний словник східнословобожанських і степових говірок Донбасу / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – Луганськ: Альма-матер, 2000. – 198 с.

7. Ужченко В. Д. Східноукраїнська фразеологія / В. Д. Ужченко. – Луганськ: Альма-матер, 2000. – 198 с.

8. Чабаненко В. А. Фразеологічний словник говірок Нижньої Наддніпряниці / В. А. Чабаненко. – Запоріжжя, 2001. – 201 с.

Запитання для самоконтролю

1. У чому полягають діалектні відмінності у фразеології?
2. Що таке фразеологічна синонімія і як вона виникає в діалектному мовленні?
3. Що таке контамінація фразеологізмів? Наведіть приклади з діалектного мовлення.
4. Які основні шляхи виникнення діалектних фразеологізмів?
5. Які групи фразеологізмів, порівняно з літературною мовою, функціонують у говірках?
6. Які типи діалектних фразеологізмів виділяють?
7. Як ареал поширення фразеологізму впливає на його структуру?

Завдання

Пошуково-дослідницькі завдання

Запишіть діалектні фразеологізми, що трапляються у Вашій

говірці, і схарактеризуйте їх, визначивши тип та по можливості походження.

Зразок.

Вилами по воді писано – «сумнівно, чи здійсниться задумане».

Фразеологізм наявний і в літературній мові.

Походження: побутовий факт.

Записала студентка Різун Олена, II у-а «А», 2006 р.

КОНТРОЛЬНИЙ БЛОК

1. *Усічення одного чи кількох звуків у кінці слова – це*

- а) апокопа;
- б) афереза;
- в) гіперизм;
- г) метатеза.

2. *Метатеза це –*

- а) перестановка звуків або складів у середині слова;
- б) усічення одного чи кількох звуків у кінці слова;
- в) випадання звука або групи звуків у середині слова;
- г) перехід ненаголошеного [е] в [а].

3. *Протетичні приголосні особливо широко представлені в*

- а) південно-східному наріччі;
- б) північному наріччі;
- в) південно-західному наріччі;
- г) північному й південно-східному наріччі.

4. *Заступлення фонем [і] фонемою [у] має місце в*

- а) північних говорах;
- б) південно-західних говорах;
- в) південно-східних говорах;
- г) північному й південно-східному наріччі.

5. *Сильне укання характеризує*

- а) західнополіські, наддністрянські, надсянські говори;
- б) степові, західнополіські, наддністрянські говори;
- в) середньонаддніпрянські, середньополіські, степові говори;

г) середньо наддніпрянські, західнополіські, степові говори.

6. Дифтонги найширше представлені в

- а) північному наріччі;
- б) південно-східному наріччі;
- в) південно-західному наріччі;
- г) північному і південно-східному наріччі.

7. Для яких говірок характерне чергування |бл'|, |пл'|, |мл'|, |вл'|

з |бј| |пј| |мј| |вј|

- а) наддністрянських;
- б) степових;
- в) середньонаддніпрянських;
- г) південно-волинських?

8. Дорсально-палатальна вимова передньоязикових |з|, |з'|, |с|,

|с'| характеризує мовлення мешканців

- а) південно-західного наріччя;
- б) південно-східного наріччя;
- в) північного наріччя;
- г) північного й південно-східного наріччя.

9. Для яких говорів характерний перехід |е| в |а| (дариво, жман'а, ц'агла)

- а) південно-західного наріччя;
- б) південно-східного наріччя;
- в) північного наріччя;
- г) північного й південно-східного наріччя?

10. Залишки двоїни мають місце в

- а) північному та південно-західному наріччі;
- б) південно-західному й південно-східному наріччі;
- в) північному та південно-східному наріччі;
- г) північному наріччі.

11. Проста форма найвищого ступеня порівняння прикметників твориться за допомогою

- а) префікса-частки най;

- б) прислівників *вел'ми, б'арзо*;
- в) частки *май*;
- г) слів *самий, фест*.

12. Найбільше фонетичних варіантів має числівник

- а) 4;
- б) 1;
- в) 3;
- г) 8.

13. Назви *сотень* утворюються сполученням простого числівника і числівника *сто* у формі *Н.в.* у

- а) південно-західному наріччі;
- б) північному наріччі;
- в) південно-східному наріччі;
- г) північному й південно-східному наріччі.

14. У яких діалектах трапляються архаїчні форми займенників *мн'а, н'а, н'е, мја, мі*

- а) південно-західних;
- б) південно-східних;
- в) північних;
- г) північних й південно-східних?

15. Редуплікація (від лат.) означає

- а) виставлення;
- б) позбавлення;
- в) подвоєння;
- г) скорочення.

16. У південно-західних діалектах вживають форми інфінітива *на*

- а) *т', т, т'і, ти*;
- б) *ти, чи, шчи, гчи*;
- в) *ти, т'*;
- г) *т', т*.

17. Які форми дієслів трапляються в карпатських говорах:

- а) *даў, знаў, маў*;
- б) *даю, знаю, маю*;

- в) дам, знам, мам;
- г) дају, знају, мају.

18. *Безфлексійні форми дієслів (гул'а, гука, пита) широко представлені в*

- а) південно-східних діалектах;
- б) південно-західних діалектах;
- в) північних діалектах;
- г) північних і південно-західних діалектах.

19. *Які сполучники вживають у південно-західному наріччі для вираження часових відношень*

- а) покул', докул' (докул'а);
- б) заким, закл'а, докл'а;
- в) поки, доки, як тільки?
- г) заким, покул'.

20. *У яких говорах виступає фонема |ы|*

- а) західнополіському;
- б) степовому;
- в) карпатському;
- г) подільському?

21. *Афікси му, меш, ме виступають як у препозиції, так і в постпозиції в говорах:*

- а) покутсько-буковинському й гуцульському;
- б) південно-волинському та карпатському;
- в) степовому й покутсько-буковинському;
- г) подільському та слобожанському.

22. *Усічені форми прикметників трапляються в*

- а) південно-західному й північному наріччі;
- б) південно-східному та північному наріччі;
- в) південно-східному й південно-західному наріччі;
- г) північному наріччі.

23. *У якому рядку показано форми дав. відм. одн. іменників I відміни, що властиві поліським діалектам:*

- а) земл'іе, вод'іе, вол'іе;
- б) землі, воді, волі;

- в) руки, ноги, стріхі;
- г) руці, нозі, стрісі?

24. У якому рядку показано форми дав. і місц. відм. множини іменників, властиві південно-східним діалектам

- а) кóн'ім, л'úд'ом, волом;
- б) кон'ем, л'уд'ем, волóм;
- в) кон'ім, л'уд'ім, на кон'іх;
- г) коньям, людям, кон'ім?

25. Яким діалектам властиві такі числівники вос'ем, д'ес'ет', вос'емнац':ат':

- а) північним;
- б) південно-західним;
- в) південно-східним;
- г) північним і південно-східним?

26. У говорах якого наріччя прикметники м'якої групи змінюються за типом твердої

- а) південно-західного;
- б) південно-східного;
- в) північного;
- г) північного й південно-східного?

27. Скільки діалектних груп виокремлюють у системі вокалізму української діалектної мови

- а) 2; б) 3; в) 4; г) 5.

28. У яких говорах найчастіше трапляються форми ход'у, жм'іл', з'урчат'

- а) південно-східних;
- б) південно-західних;
- в) північних;
- г) північних й південно-східних.

29. У якому рядку наведено приклади гіперичних явищ:

- а) за'дно (заодно), не'ддасі (не оддаси), д'чеї (до очей);
- б) вівес (овес), дохт'ір, в'ітец';
- в) колопні (коноплі), хпати (пхати), хтур (тхір);
- г) чулу'вік, суб'і, туб'і?

30. Дифтонги найширше представлені в

- а) північному наріччі;
- б) південно-східному наріччі;
- в) південно-західному наріччі;
- г) північному й південно-східному наріччі.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 3. НАРІЧЧЯ Й ГОВОРИ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАЛЕКТНОЇ МОВИ

Мета: ознайомити студентів з фонетичними, лексичними, морфологічними, синтаксичними особливостями трьох українських наріч – південно-східного, південно-західного й північного (поліського).

Після вивчення ЗМ № 3 студент має знати:

- історію формування наріч в українській мові;
- ареал південно-східного, південно-західного й північного (поліського) наріч;
- найголовніші фонетичні, граматичні, лексичні, словотвірні ознаки всіх наріч української діалектної мови;
- стан дослідження говірок (говорів, груп говорів) української мови.

студент має вміти:

- визначати межі поширення наріч;
- аналізувати й коментувати діалектні явища;
- визначати говіркові явища і їхній ареал;
- інтерпретувати відмінності діалектної й літературної мов.

ТЕОРЕТИЧНИЙ БЛОК

Лекція 1. Групування й членування просторових одиниць української мови.

1. Південно-східне наріччя, межі поширення, його найважливіші ознаки.

2. Найголовніші фонетичні, лексичні, граматичні ознаки північного наріччя.

Література

а) основна:

1. Бевзенко С. П. Українська діалектологія / С. П. Бевзенко. – К. : Вищ. школа, 1980. – С. 200–208, 230–242.

2. Матвіяс І. Г. Українська мова і її говори / І. Г. Матвіяс. – К. : Наук. думка, 1990. – С. 44–58, 105–125.

б) додаткова:

1. Матвіяс І. Г. Проблема визначення українських наріч / І. Г. Матвіяс // Мовознавство. – 2001. – № 2. – С. 13–17.

2. Матвіяс І. Г. Формування південно-східного наріччя української мови / І. Г. Матвіяс // Мовознавство. – 1983. – № 1. – С. 52–59.

3. Матвіяс І. Г. Членування південно-східного наріччя української мови / І. Г. Матвіяс // Мовознавство. – 1981. – № 4. – С. 42–50.

4. Німчук В. Про походження українських діалектів // Україна. Наука і культура. – 1993. – Вип. 26, 27. – С. 233–250.

1. Південно-східне наріччя, межі поширення, його найважливіші ознаки

Південно-східне наріччя охоплює таку територію України: південь Київської, Сумської обл.; Харківська, Луганська, Донецька, Полтавська, Дніпропетровська, Запорізька, Херсонська, Черкаська, Кіровоградська, Миколаївська, Одеська, Крим; суміжні райони: Курської, Белгородської, Воронежської, Ростовської обл. Росії.

До складу південно-східного наріччя входять такі говори: середньонаддніпрянський, слобожанський та степовий говори. Варто зауважити, що південно-східне наріччя невиразно членується на окремі говори.

Щодо часу виникнення, то південно-східне наріччя не співвідносне з північним і південно-західним. Первісно східнослов'янські говори на території України утворювали північно-східне наріччя. Говірки середньої Наддніпрянщини за давньоруської доби належали до північно-східного діалектного угруповання. Середньонаддніпрянський діалект має виразну діалектну основу. Слобожанський і степовий говори виникли внаслідок переселення і доселення людності протягом XVI–XVII століть. Остаточо сформувалося південно-східне наріччя у XIX–XX ст.

Південно-східні діалекти, як відомо, становлять основу національної української літературної мови, тому їхні характеристики ознаки збігаються з нею. Проте є низка ознак, якими вони протиставляються південно-західним і північним діалектам.

Фонетичні ознаки:

1) збереження [о, е] в ненаголошеній позиції замість етимологічних [о, е]: *звоздкі, бéseда, пошóу*;

2) етимологічні [о], [е] в новозакритих складах у наголошеній і ненаголошеній позиціях заступаються [і], перед якими зазвичай пом'якшуються попередні голосні: *кін' – к'ін', стіл – ст'іл, слів – сл'ів, тік – т'ік, рад'іст', ос'ін', н'іч, ш'іст'* та ін.;

3) замість [Ѣ] виступає [і]: *д'іло, с'н'іг, б'іда, бе'с'іда* та ін.;

4) фонема [а] будь-якого походження зберігається: *пјат', пјати□, дес'ат', міс'ац', уз'ау, тел'á, племја* та ін.;

5) нечітка вимова [e^н], [и^е]: *і мене не мене – і ме^нне не ме^нне, пе^нтати, ве^нсни, же^нве* та ін.;

6) помірно (в окремих говірках – сильно) «укання» (перед складом з наголошеними у та і): *го^улу'бка, пужар, зо^узул'а – зу^озул'а, ко^ужух – ку^ожух* та ін.;

7) зберігають свою дзвінкість приголосні в кінці слів і всередині перед глухим: *д'ід, мороз, сторож, рибка*, та ін.;

8) ф заступає [x], [xв]: *тухлі, хвабрика, бухвет*;

9) розрізняються фонемами [p], [p'], хоч у більшості говорів переважає твердий [p] у кінці слів: *зор'а, р'асний, р'ад, з'ірка, гірко, з'вір, косар* та ін.;

10) спостерігається пом'якшення колишнього твердого [p]: *р'ама, комар'а, квартир'а, косар', базар'* та ін. (в полтавських говірках);

11) наявне альвеолярне, так зване «середнє» [л]: *лебід', клен, поле, були* та ін.;

12) обмежене вживання [дж], [дз], [дз]: *ход'ю, бужу́, звонок*;

13) подовжені м'які приголосні в іменниках с. р. II відміни в Н.в. однини: *зілля: з'іл':а, вес'іл':а* та ін.;

14) уживається вставне [л] після губних у дієслівних формах 1-ої ос. одн. та 3-ої ос. мн.: *робл'у – робл'ат, купл'у – купл'ат', ловл'у – ловл'ат'* та ін.;

15) уживається вставний [н] після [м]: *мн'асо, мн'ата, с'імн'а* та ін.;

16) наявні звукосполуки [гі], [кі], [хі] замість [з'і], [ц'і], [с'і]: *ног'і, рук'і* та ін.;

17) уживаються звукосполуки [ри], [ли] відповідно до давніх звукосполук [рЪ], [лЪ], [рЬ], [лЬ]: *кривавий, гриміти, глитати, блиск* та ін.

Морфологічні ознаки:

1) у дав. і місц. відм. одн. іменники мають закінчення *-ові, -еві*, рідше *-у*: *братові – на братові, коневі, хлопцеві, серцеві; хлопц'у, кон'у, серц'у* та ін.;

2) в іменниках I відміни м'якої групи в дав. і місц. відм. одн. виступає закінчення *-і*: *на земл'і, на кон'і, на сон'ці* та ін.;

3) іменники жін. роду в орудн. відм. одн. мають закінчення *-оіу, -еіу* (*рукоіу, книгоіу* та ін.), під впливом твердої групи можуть набувати закінчення *-оіу* замість *-еіу* (*дин'оіу, кашоіу* та ін.);

4) іменники типу *люди, гості* в множини мають закінчення *-ей*: *л'удей, гостей, д'ітей* та ін.;

5) прикметники, дієприкметники, порядкові числівники та

займенники в наз. і знах. відм. множини мають стягнену форму з закінченням *-і*, перед яким м'яка й напівм'яка вимова приголосних: *тверд'і – твер'ді, гарн'і – гарні* та ін.;

б) чітке розрізнення прикметників твердої і м'якої груп: *добрий, гарний, син'ій, л'ітн'ій* та ін.; у частині говірок прикметники твердої групи зазнають впливу м'якої групи: *гарн'ій, біл'ій, народн'ій*.

7) числівники *один, чотири* виступають у формі: *один, чотир'і – чотири*;

8) у предметно-особових займенниках у непрямих відмінках з прийменниками не вживається приставний [н]: *до його, за його* та ін.;

9) наявні інфінітивні суфікси *-ти* або *-т'*: *ходити – ходит'*, *робити – робит'*, *носити – носит'* та ін., якщо наголос падає на суфікс, то тільки *-ти*: *нести, везти, пекти, могли, сте^uре^uгти* та ін.;

10) [д], [т], [з], [с] здебільшого не чергуються при дієвідмінюванні: *ход'у, крут'у, воз'у, прос'у* та ін.; у середньонаддніпряньських говорах маємо форми *вож'у, хож'у*.

11) дієслова I дієвідміни колишнього III класу в III особі однини теп. часу часто мають стягнені усічені форми: *зна, гра, співа*;

12) дієслова II дієвідміни в 3-ій ос. одн. теперішнього часу, якщо наголос падає не на закінчення, здебільшого мають форми з втраченим кінцевим [т] і за аналогією до I дієвідміни закінчення *-е*: *ходе, носе, воде, просе* та ін.;

13) виступає м'яке [т'] у закінченнях 3-ої ос. однини й множини теперішнього часу і 2-ї ос. множини наказового способу: *біжит', кричит', біжат', кричат', ход'ат', нос'ат', ід'іт', нес'іт', біжіт'* та ін.;

14) паралельне вживання складної й складеної форм майб. часу типу *ходитиму, ходитимеш* і *буду ходити, будеш ходити*;

15) атематичні дієслова мають форми *јіси, даси*;

16) уживається умовний спосіб: *ходиу́ би, ходила б, ходили б* та ін.;

17) поширеність іменникових утворень із суфіксом *-ишче*: *ба'бишче, д'ідішче..*

Синтаксичні ознаки:

1) обмежене вживання протиставних сполучників *але, а*, натомість *та, так, а, но (ну)*: *С'вітит' та не грије. Сил'но хт'іла жіхат', ну н'ікак не можна. Ја усе знају, а тобі не скажу* та ін.;

2) полісемантичність сполучника *де*: *це та баба, де з неї нас'міхалис', цей, де буу у по'л'і, іде гили'ти* та ін..

У лексиці чимало русизмів, тюркізмів, запозичень з романських мов.

2. Найголовніші фонетичні, лексичні, граматичні ознаки північного наріччя

Північне (поліське) наріччя охоплює таку територію України: Чернігівська область; північ Сумської, Житомирської, Рівненської та Волинської областей; південні райони Білорусії.

До складу північного наріччя входять такі говори: східнополіський (лівобережнополіський), середньополіський (правобережнополіський), західнополіський (волинсько-поліський).

Північні діалекти характеризують специфічні ознаки, як у фонетиці, так і в граматиці й лексиці.

Фонетичні ознаки:

1) різна рефлексія давніх е-носового, юса малого в наголошених і ненаголошених позиціях: *пјат' – пети, ход'ачи – ход'ечі, јама – јемки*;

2) відповідно до етимологічного [о] в так званих новозакритих складах у наголошеній позиції виступають дифтонги [yo], [ye], [yi], [yі] або монофтонги [y], [и], зрідка [і]: *куон', вуол, куен', вуел, куин', вуіл, вул, кун', вил, віл* та ін., а в ненаголошеній позиції зберігається [о]: *радос'т', мосток, костки* та ін.;

3) наголошене етимологічне [е] в новозакритому складі перед твердим приголосним заступається дифтонгами [yo], [ye], [yi], [yі] або монофтонгами [y], [и], [і], перед якими виступає м'який приголосний: *л'уод, н'уос, л'уед, н'уес, л'уид, н'уис, л'уід, н'уіс*, а перед наступним м'яким приголосним – [іе], зрідка [і]: *шієст', пієч, п'іч* та ін., в ненаголошеній позиції зберігається [е]: *осен', печки, печкур, попел* та ін.;

4) замість давнього [Ѣ] у наголошеній позиції [іє], рідше [і]: *д'ієд, л'ієс, б'ієдни(й), на вод'іє, на кон'іє* та ін., *д'ід, л'іс, на кон'і* та ін., у ненаголошеній позиції [е] чи [и]: *леса, беда, дедок, мешок, бесіда, мишок* та ін.;

5) незначна поширеність (у західнополіських говірках) «укання»;

6) спостерігається «акання» (у східнополіських говірках): *карова, кажух, вада* та ін.;

7) ствердіння [р']: *бурак, зора, вечерат', куру, закуроват'* та ін.;

8) стверділий [ц] у звукосполюках [ца], [цо], [цу] та в суфіксах -*ц-*, -*ец-*: *улиця, хлопец, серця, танцюват'* та ін.;

9) дзвінка вимова приголосних у кінці слова й перед глухим приголосним зберігається: *город, колодез', казка, губка, рибка* та ін.;

10) наявність вставного [л] після губних у дієслівних формах 3-ої ос. множини перед наголошеним особовим закінченням -*ат'*: *спл'ат', кил'ат'* та ін.; відсутність його перед ненаголошеним закінченням -*ет'*: *вони губет', купет', ловет'* та ін.;

11) наявність, як і в літературній мові, звукосполук [ри], [ли] і [ро], [ло] з колишніх [рѢ], [лѢ],[рѣ],[лѣ]: *кривави, глитат', глотат'* та ін.;

12) велике поширення афери: *за'дно – заодно, вс'одно – все одно* та ін. (східнополіських говірок).

Морфологічні ознаки:

1) в ім. I відміни в дав. і місц. відм. одн. і II відміни м'якої групи в місц. відм. одн. зберігається закінчення -*іє* або *е*: *земл'іє – на земл'іє, на кон'іє, на сонце*;

2) у дав. відм. одн. іменники чол. і сер. роду мають закінчення -*у*: *брату, кон'у, селу* та ін., рідше -*ови, -еви*: *братови, коневи* та ін.;

3) в іменниках середн. роду в наз. відм. однини закінчення -*е*: *з'ієл':е, жит':е, вес'ієл':е, лист'е* та ін.;

4) іменники типу *люди, гості* в род. відм. множини мають закінчення -*ей*: *л'удей, гостей*;

5) усічені форми прикметників і займенників прикметникового походження в наз. відм. одн. чол. роду: *добри, молоди, таки* та ін. і нестягнені форми в жін. і середн. роді: *добраја, молодаја, таја, такаја, доброје, молодоје, тоје, такоје* та ін., а також у наз. відм. множини: *добрије, молодије, такије* та ін.;

6) поширеність вказівних займенників: *сей, с'аја, сеје*;

7) часте вживання інфінітивних суфіксів *-т'* чи *-т*: *ходить', носит', брат', возит', носит'* та ін.;

8) зберігається чергування приголосних при дієвідмінюванні [д] – [дж], [з] – [ж], [т] – [ч], [с] – [ш] та ін.: *ходити – ходжу, возити – вожу, крутити – кручу, носити – ношу* та ін.;

9) наявність форм майб. часу недоконаного виду дієслів типу: *ходитиму, ходитимеш* і т. д. і *буду ходити*, крім західних (волинсько-поліських) говірок, де можливі і форми типу: *буду ходиу, будеш ходила* та ін.;

10) поширеність іменникового суфікса *-ухна*: *девухна, Гриц'ухна* та ін. і дієслівного суфікса *-ова-*: *куповат', торговат'* та ін.

Синтаксичні ознаки:

1) у конструкціях з дав. відм. прийменник *к, ік*: *к серц'у* та ін.;

2) конструкції з род. відм. з прийменником *л'а, л'е*: *л'а хати, л'е л'ієсу* та ін.;

3) поширеність конструкцій із сполучниками *да, дай, дак, дик*: *сказау/ дак не пришоу//*

Лекція 2. Групування й членування просторових одиниць української мови

1. Межі поширення південно-західного діалекту, його найважливіші ознаки.

2. Найголовніші фонетичні, лексичні, граматичні ознаки подільського говору.

Література

а) основна:

1. Бевзенко С. П. Українська діалектологія / С. П. Бевзенко. – К. : Вищ. школа, 1980. – С. 208–230.

2. Матвіяс І. Г. Українська мова і її говори / І. Г. Матвіяс. – К. : Наук. думка, 1990. – С. 58–105.

б) додаткова:

1. Матвіяс І. Г. Проблема визначення українських наріч / І. Г. Матвіяс // Мовознавство. – 2001. – № 2. – С. 13–17.

2. Німчук В. Про походження українських діалектів / В. Німчук // Україна. Наука і культура. – 1993. – Вип. 26, 27. – С. 233–250.

3. Подільський говір: Бібліографічний покажчик / Уклад. : І. В. Горофянюк, Н. Д. Коваленко, Т. М. Тищенко. – Вінниця: ТОВ фірма «Планер», 2013. – 141 с.

1. Межі поширення південно-західного діалекту, його найважливіші ознаки

Південно-західне наріччя охоплює таку територію України: Вінницька, Хмельницька, Тернопільська, Львівська, Івано-Франківська, Закарпатська області; південь Житомирської, Рівненської, Волинської областей, деякі райони Черкаської, Кіровоградської, Миколаївської, Одеської областей. Частково цей говір поширений у Польщі, Словаччині та Румунії.

Південно-західне наріччя поділяється на такі говори:

- *волинсько-подільські* (південно-волинські, подільські);
- *галицько-буковинські* (наддністрянські, покутсько-буковинські, гуцульські (східнокарпатські), надсянські);
- *карпатські* (бойківські (північнопідкарпатські), закарпатські, лемківські (західнокарпатські)).

Найголовніші ознаки південно-західних діалектів:

Фонетичні ознаки:

1) етимологічні [o], [e] в новозакритих складах і в наголошеній позиціях переходять в [i]: *кін', вил', прин'іс, привіз, шіст', піч, ос'ін'* та ін., крім частини карпатських говорів, у яких у цій позиції виступають монофтонги [y], [ÿ], [и]: *кун', вул, прин'ус, привјуз* та ін.;

2) на місці [Ѣ] виступає [i]: *л'іс, д'ідо, біда, бес'іда, л'ітати, пісок* та ін.;

3) фонема [a] в усіх позиціях у більшості говорів зберігається: *пјат', міс'ац, уз'аў, ход'ат, часто, кон'а* та ін.; у галицько-буковинській групі говорів у позиції після м'яких і шиплячих переходить в [e] чи [i], [и]: *д'екују, ч'ес, ч'ис, душ'е, душ'и, дуж'і* та ін.;

4) нечітка вимова [e], [и], які зближуються між собою у вимові: *се^uло, ве^uсна, жи^eве* та ін.;

5) помірно чи сильне «укання»: *тубі, со^уб'і, кужух, гулубка, куро́ва* та ін.;

6) обнижена артикуляція [и] в напрямі до [e]: *ве^uд'іти, же^uто* та ін.; в карпатській групі наявність задньорядного [ы]: *быкы, сыны, быв, бывало* та ін.;

7) після стверділого [p□] у деяких говірках з'явився [j]: *зора – зорја, рад – рјад* та ін.);

8) втрачають свою дзвінкість приголосні: *вітказати, вашко, солоткий, сторош, зуп* та ін.;

9) нема подовження приголосних в іменниках середнього роду: *зіл'а – з'іл'е, у жит'а – жит'е, знан'а – знан'е* та ін.;

10) нема вставного [л] після губних (зокрема в галицько-буковинських): *бавју, л'убју, купју* та ін.; при широкому вживанні вставних [л], [н] після губних в інших категоріях слів: *здоруул'а–здоруул'е, дереул'аний, жабл'ачий, памн'ат', соломн'аний* та ін.;

11) перехід палатальних приголосних [н'], [д'], [т'] у позиції перед наступними приголосними в [й]: *д'івойка, дваїц'іт, шіснаїц'іт'* та ін.;

12) дорсально-палатальна (дуже м'яка, з домішкою шиплячого елемента) вимова [с'], [з'], [ц'], [дз'] як [с''], [з''], [ц''], [дз'']: *с''віт, з''вір, ц''віл', дз''він* та ін.;

13) перехід м'яких [т'] [д'] у [к'], [г']: *г'іука, г'іло, г'ековати, к'істо, к'існо, к'емити* та ін.;

14) відсутність заміни етимологічного [o] на [a]: *кочан, гор'ачий,*

богатий та ін.;

15) наявність звукосполук [ир], [ил], [ер], [ел], а в карпатських говорах [ыр], [ыл] поряд з [ри], [ли]: *кирвавий, гирміти, гилтатита* ін.

Морфологічні ознаки:

1) в ім. I відміни в дав. і місц. відм., а також в ім. II відміни м'якої групи в місц. відм. закінчення *-и*: *земли – на землі, на кони* та ін.;

2) ім. чол. і сер. роду II відміни мають закінчення *-ови(-еви)* (хоч у східноподільських і південно-волинських *-ові, -еві*): *братови, д'їдови, кон'ови, селови, на братови, на те^лови* та ін.;

3) в іменниках III відміни закінчення *-и*: *соли, т'їни, вісти* та ін.;

4) іменники типу *люди, гості* в род. відм. множини здебільшого мають закінчення *-ий*: *л'удий, д'їтий, гостий, печий* та ін.;

5) в ор. відм. однини іменники жіноч. роду мають закінчення *-оу, -еу, -ом, -оју*: *рукоу, руком, рукоју, землеу, земл'ом, зе^лм'оју* та ін.;

6) збереження у фонетично видозміненому вигляді давніх форм дав. і знах. відм. однини особових і зворотного займенників (*ми, ти, си, н'а, т'а, с'а*), а також знах. однини предметно-особового займенника жіноч. роду: *ју, н'у*;

7) збереження рефлексів давніх закінчень дав. і місц. відм. множини ім. *-ом, -ох, -їх*: *сином, брат'їм, д'їт'ом, на синох, по л'уд'ох*;

8) за аналогією до твердої групи закінчення *-ий* у прикметниках м'якої групи: *синий, л'їтний*;

9) усічені форми род. і дав. однини предметно-особового займенника (*го – його, му – йому, ї – їй* та ін.), а також редукованих вказівних займенників: *сес', сес'а, сесе, тот, тота, тото* та ін.;

10) числівники *один, чотири* мають форми *їден, једен, оден, штири* та ін.;

11) наявність інфінітива на *-ти*: *нести, вести, брати, ходити* та ін., а від основ на [г], [к] – на *-чи*: *бі(г)чи, мо(г)чи, печи* та ін.;

12) зберігання чергування приголосних при дієвідмінюванні [д]

– [дж], [з] – [ж], [т] – [ч], [с] – [ш] та ін.: *ходжу, вожу, кручу, прошу, пушчу* та ін., але в подільських: *ход'у, но'су, воз'у* та ін.;

13) твердий [т] у закінченнях дієслівних форм 3-ої ос. однини і множини тепер. часу і 2-ої ос. множини наказового способу: *ходить, носить, ход'ат, ид'ит, нес'ит* та ін.;

14) наявність різного типу складених форм майбутн. часу недоконаного виду: *буду ходити, будеш ходити* і т. д., *му ходити, меш ходити* і т. д., *буду ходиу, будеш ходиу* і т. д.;

15) складні форми мин. часу в 1 і 2-ій ос. однини і множини типу *ходиўjem (ходивем), ходилам, ходиўjes' (ходивес'), ходила-с', ходилис'мо, ходилис'те* та ін.;

16) наявність форм умовного способу типу *ходиў бих, ходиў бим, буў бим ходиў* тощо;

17) широке вживання іменникового суфікса *-ис'ко* та дієслівного суфікса *-ова-:* *куповати* та ін.

Синтаксичні ознаки:

1) вживання конструкцій *«нас було двох», «ішло тр'ох»;*

2) вживання конструкцій знах. відм. *«мају д'іти», «мају хлопц'і»;*

3) вживання безприйменникових конструкцій дав. відм. *«отец' д'іт'ом», «мен'і болит голова»* тощо;

4) вживання конструкцій дав. відм. з прийменником *к* і його фонетичними варіантами *т, ту, д, ид:* *к собі, д н'ому, т вечору* та ін.;

5) вживання конструкцій знах. відм. з прийменником *за* відповідно до *про:* *за него говорили, казау јі за брата* та ін.;

6) зворотна частка *с'а* може виступати як у препозиції, так і в постпозиції: *јім с'а хот'іло, тим с'а под'ілу, ме сердити си* та ін.;

7) поширеність сполучників *же, ож, жеби* (відповідно до літературних *що, щоб*), *коб, коби, кобис' кед'* тощо, *заки, заким, закл'а* (відповідно до літературного *поки, доки*).

2. Найголовніші фонетичні, лексичні, граматичні ознаки подільського говору

Ці говірки поширені в південній частині Хмельницької і Вінницької областей, охоплюючи частково й східну частину

Тернопільської області, у південно-західних районах Київської і в південно-західних Черкаській, у північно-західних Кіровоградській, на півночі Миколаївської та на північному заході Одеської областей. На півночі подільські говірки межують з південноволинськими. Ця межа не зовсім чітка, із значною смугою перехідних говірок. Східна ж межа збігається з межею південно-західних і південно-східних діалектів, а західна тягнеться з півночі на південь приблизно по р. Збруч, переходячи, зокрема в північній частині на території Тернопільської області, місцями на її правий берег, а на півдні йде приблизно по Дністру.

Подільські говірки також неоднорідні: західноподільські говірки мають деякі ознаки, зокрема в граматиці, спільні із сусідніми галицько-буковинськими, а східноподільські й південноподільські – з говірками південно-східного діалектного типу.

Крім ознак, спільних з південноволинськими говірками, ці говірки мають ще й свої, характерні для них ознаки.

Фонетичні ознаки:

1) повне або часткове нерозрізнення голосних [e], [и], [o]: *се^uло, сило;*

2) ненаголошене [o] зближується чи зовсім заступається [y]: *то^yб'і, тубі, до^yрога, ду^yрога, ко^yрова, куро^yва та ін.;*

3) твердість [p] перед голосними: *бура́к, радóк;*

4) твердість кінцевого [ц]: *хлопе^uц, м'іс'ац;*

5) наявність вставного [л']: *жабл'ачий, здороу́л'а, короу́л'ачий, рибл'ачий, рипл'ах та ін.;*

6) вживається вставне [н] після [м] на місці [j]: *памн'ат, мн'ати, т'імн'а, вімн'а та ін.;*

7) наявність протетичних *в, г*: *гос'ін', вос'ін', горати, ворати;*

8) звукосполука [вн] переходить у [мн]: *рімний, рімн'ати та ін.;*

9) звукосполука [ст] переходить у [с'ц']: *гус'ц'і, с'ц'іна, пус'ц'іт та ін.;*

10) ствердіння [в] у звукосполуках [с'в'], [ц'в']: *с'вато, ц'вах та ін., а в сполуці [зв] перед [j] нерідко [в] втрачається: зjзати та ін.*

11) дзвінкі приголосні в кінці слів зберігають свою дзвінкість:

дід, горб, мороз та ін.

12) приголосний [т] у формах 3-ої ос. дієслів тепер. часу і у формі 2-ої ос. множини наказового способу звичайно твердий: *ходить, носить, ход'ат, нос'ат, йд'ит*;

13) немає чергування приголосних: *'ход'у, 'нос'у*;

14) фонетично видозмінені форми числівників *їден, штири*.

Морфологічні ознаки:

1) іменники середн. роду на *-а*, як II, так і IV відмін в орудн. відм. однини мають закінчення *-ом*: *з'іл'ом, нас'ін'ом, с'міт'ом, клочом, курчом, лошом, те^л'ом, котин'ом, цуцин'ом, мн'ом* та ін.;

2) іменники жін. роду III відміни в орудн. відм. однини мають закінчення *-ою*: *сол'ою, т'ін'ою, мазою, ночною, печою* та ін.;

3) ці ж іменники в род. відм. однини мають нерідко паралельні закінчення *-и, -і*: *соли – сол'і, слабости – слабос'ц'і, памн'ати – памн'ат'і* та ін.;

4) у дав. і місц. відм. однини прикметників та неособових займенників жін. роду наявні усічені закінчення з опущеним [й]: *зелені траві – на зелені траві, ті д'іучин'і – на ті д'іучин'і, наші вулиці'і – на наші вулиці* та ін.;

5) у формах 1-ої ос. однини тепер. часу чергування [д]– [дж], [з] – [ж], [т] – [ч], [с] – [ш], як правило, немає (*ход'у, воз'у, крут'у, нос'у* та ін.), як і в дієприкметниках (*виход'аний, кос'аний, скрут'аний* та ін.) та в інфінітивних формах перед суфіксом *-ува-* (*виход'увати, скрут'увати, викос'увати* та ін.);

6) у дієсловах II дієвідміни в 3-ій ос. однини тепер. часу поряд із широко вживаним закінченням *-т* трапляються й форми типу *ходе, носе, просе*;

7) трапляються складні форми минулого часу *ходилис'мо, ходилис'те*;

8) вживання постфікса *-с'а* в препозиції : *щоб с'а знало, як с'а доведе* та ін.;

9) у формах вищого й найвищого ступенів порівняння широко знані утворення із суфіксами *-ішч-, -ч-*: *добрішчий, молодчий, солодчий, мен'чий, солодче, мен'че* та ін.;

10) закінчення *-еу́, -оу́, -ом* в іменниках жіночого роду в орудному відмінку однини: *землеу́, душеу́, душоу́, зе^мл'ом, душом* (західноподільські говірки);

11) закінчення *-и* у формі род. відм. однини іменників III відміни: *соли, смерти* (південноподільські говірки);

12) *-ох* у формі місцевого відмінка іменників: *сіни, груди: у с'ін'ох, у груд'ох*;

13) усічення закінчень прикметників займенників у формі жіночого роду давального і місцевого відмінків однини: *зе^нлен'ї траві, у наш'ї бригад'ї*.

Синтаксичні особливості:

1) поширені словосполучення: *пішоу́ за водоу́, пішоу́ води'*.

ПРАКТИЧНИЙ БЛОК

Практичне заняття 1. Південно-східне наріччя

1. Середньонаддніпрянський говір. Фонетичні, граматичні, лексичні ознаки середньонаддніпрянських говірок.

2. Ареал слобожанських говірок, їхні ознаки.

3. Фонетичні, граматичні, лексичні особливості степових говірок.

Додаткова література:

1. Мартинова Г. І. Середньонаддніпрянський діалект. Фонологія і фонетика / Г. І. Мартинова. – Черкаси, 2003. – 367 с.

2. Матвіяс І. Г. Проблема визначення українських наріч / І. Г. Матвіяс // Мовознавство. – 2001. – № 2. – С. 13–17.

3. Матвіяс І. Г. Формування південно-східного наріччя української мови / І. Г. Матвіяс // Мовознавство. – 1983. – № 1. – С. 52–59.

4. Матвіяс І. Г. Членування південно-східного наріччя української мови / І. Г. Матвіяс // Мовознавство. – 1981. – № 4. – С. 42–50.

5. Німчук В. Про походження українських діалектів / В. В. Німчук // Україна. Наука і культура. – 1993. – Вип. 26, 27. – С. 233–250.

Запитання для самоконтролю

1. Яку територію охоплюють південно-східні діалекти?
2. Які говори виокремлюють з-поміж південно-східних діалектів?
3. Які найважливіші фонетичні риси південно-східного наріччя?
4. Які морфологічні явища спостерігаються в говірках південно-східного наріччя?
5. Які відмінності на синтаксичному рівні диференціюють південно-східне наріччя з-поміж інших наріч української мови?
6. Чому ознаки середньонадніпрянських говірок в основному збігаються з ознаками української літературної мови?
7. Які фонетичні й морфологічні ознаки характеризують слобожанські говірки?
8. Які найхарактерніші фонетичні й морфологічні ознаки степових говірок?

Завдання

1. У поданих текстах визначте діалектні явища, які характеризують середньонадніпрянські говірки.

'Бат'ко буў ка'л'іка ру'ка ни 'д'ействувала // 'мати тож та'ка була ниспо'собна / сла'ба / о // по'ка 'мати по'мерла // о // Ар'хип по'мер // но йа ў те ў'ремн'а йак'раз ни була ї 'дома / слу'жила за сист'ру ў 'Лохвиці / у 'барині / 'Жукоўш'і // так шо йа ни 'бачила / йак його ї хоро'нили // 'дужи йа п'лакала // йак ска'зали / шо хо'рон'ат' Ар'хипа Тес'ленка // о // а 'потім о'то ї 'мати по'мерла // а ба'т'ко зали'шиўс'а жи'вий / но ў Би'салах / у 'р'ідних сво'йих // там в'ін у'же ї по'мер // (Полтавська обл., Лохвицький р-н, с. Харківці.– Говори української мови.– К.: Наук. думка, 1977. – С. 436).

Ми'н'і 'добре по'пало / бо йа була най'менша / а хадзійу'ват' тра

бу'ло / бо ўс'і роз'їш'лис'а // те 'замужє"м було // а хлоц'і на вої'н'і
бу'ли ўс'і // ни було ў 'чому уд'а'гац':а ни було / н'і ўзу'вац':а ни
бу'ло//хо'дили бо'сен'к'і на вичор'ниц'і // а уд'а'гац':а ни 'дуже було у
шо / бо вої'на то'д'і йак с'тала /то ни було н'і'чого н'і ма'терійі
ні'якої / н'і'чого / то'то 'бос'і ми хо'дили / хо'дили ї на вичор'ниц'і
так йак і зви'чайно / соб'ї'ралис'а ў ха'тах і гу'л'али // хлоц'і
/д'ї'чата / це то було // (Київська обл., Білоцерківський р-н, с. Мала
Вільшанка. – Говори української мови.– К.: Наук. думка, 1977. – С.
136–137).

2. У поданих текстах визначите діалектні явища, які характеризують слобожанські говори.

З о'вец' ст'ри'гли 'воўну / п'рали йї'її / 'воўну ту / мо'ч'или
'шерс'т' ту / і д'рали йи'її / п'р'али йи'її / се"дит' же рос:ку'байиш /
а то'д'і д'ра'чи / та'кий хо'диў д'їд'ок / шо перед'ї'раїе на / та'ка
д'рач'ка була // ну з'робле"на с та'кого д'роту на дос'ках // і на / од'но
'ниш':и" і то'д'і так о'то и де'ре / зд'ї'раїе і той / ў клу'бок чи ў
ку'делку с'качує в'ін йи'її / а то'д'і се"д'ат та пр'адут'
вере'тенце"м // вере'тена та'к'і були / на вере"тено се"дит пр'а'де
ту 'воўну // а йак попр'а'де /с'ї'даїе т'кати йо'го / на верс'тат' же //
(Харківська обл., Вовчанський р-н, – с. Революційне.– Там само. –
С. 466).

Пош'лими д'ї'чат' ми на 'р'їчку / и' пуд:и'вилис'а /йак о'дин
чоло'в'їк / Бу'д'ак 'Йос'ка / пос'тавиў са'жок із 'рибойу // нало'виў
'риби / лин'к'їў / 'повен са'жок і захо'ваў у куст // уў оче'рет / ми
под:и'вилис'а // йа при'ход'у ї ка'жу // Пет'ро // шо // ми пуд:и'вилис'а
Бу'д'ак 'Йос'ка пос'тавиу са'жок уў оче'рет'ї / 'рибойу / лин'к'їў
'поўно //дак 'пидемте 'вечором на 'човен пос'ї'даїем і забе'рем 'туйу
'рибу /і прине'сем до'дому // принес'ли ми ў саж'ку 'рибу / поло'жили
са'жок і 'думаїем / шо ж нам ро'бит' із 'рибойу // (РРФСР,
Белгородська обл., Олексїївський р-н, с. Чесночне. – Там само. –
С. 550–551).

3. У поданих текстах визначте діалектні явища, які характеризують степові говірки.

Із д'вацят' 'вос'мого 'году ше на'чала ро'бит' // три 'годи йа на го'род'і ро'била // а то'д'і пос'лали на 'курси до'йарки / там / то'д'і 'коло кор'оу йа ро'била 'дес'ім' год // 'руки ў 'мени ўже ни го'д'ац'а // бол'ні с'тали / ни 'можу до'йт' // пос'лали ми'не до ку'реї коло ку'реї поро'била / одих'нула т'рохи//то'д'і ўп'ят' до сви'ней пос'лали/та там ро'била 'коло сви'ней /до вої'ни // а у вої'ну о'то йа по'була 'дома / ни 'дома а на пос'т'ійних ро'ботах ни була / а так ро'била // а то'д'і п'ісл'а вої'ни с'ічас же / пос'тавили ми'не 'кон'ухом // (Миколаївська обл., Березнегуватський р-н, с. Мурахівка.– Там само. – С. 510–511).

Буў со'б'і 'с'ірий 'зайіц' / і в'ін ни захот'іў 'бути та'к'ім 'с'ірим / йак у'с'і 'зайі'ї // і от в'ін од'ного 'разу си'дит під 'кушчиком і 'дивиц'а / прили'т'іла п'ташичка йа'кас' на 'кушчик / а на йі'йі 'разне 'п'ірійчко кра'с'іве 'син'е і чир'воне і жоў'тин'ки // в'ін йі'йі за'питує / п'ташичко / п'ташичко / хто то'б'і це ўбра'н'а даў // а во'на 'каже // 'бат'ко й 'мати // да й поли'т'іла // то'д'і в'ін ру'сердиўс'а на ц'у п'ташичку і по'б'іх по 'л'ісу шу'кати 'д'атла // (Кримська обл., Чорноморський р-н, с. Новосільське.– Там само. – С. 522).

Аудиторна робота

Аналіз діалектних текстів.

Практичне заняття 2. Північне (поліське) наріччя

1. Фонетичні, граматичні, лексичні ознаки східнополіських говірок.
2. Ареал поширення середньополіських говірок, їхні ознаки.
3. Особливості західнополіських говірок.

Додаткова література

1. Залеський А. М. Говірки Київського Полісся / А. М. Залеський // Київське Полісся. – К., 1989. – С. 151–161.
2. Куриленко В. М. Лексика тваринництва поліських говорів / В. М. Куриленко. – Суми : Мрія, 1991. – 87 с.

3. Німчук В. В. До походження українських діалектів / В. В. Німчук // Україна. Наука і культура. – К. : Ан України, Тов-во «Знання» України, 1993. – Вип. 26, 27. – С. 128–152.

4. Матвіяс І. Г. Групування говорів української мови / І. Г. Матвіяс // Структура говорів української мови. – К. : Наук. думка, 1982. – С. 3–68.

Запитання для самоконтролю

1. Яку територію охоплюють північні діалекти?
2. Які говори виокремлюють з-поміж північних діалектів?
3. Які найважливіші фонетичні риси північного наріччя?
4. Які діалектні морфологічні явища спостерігаються в говірках північного наріччя?
5. Які диференційні ознаки східнополіських (лівобережнополіських) говірок?
6. За якими ознаками виокремлюють середньополіські (правобережнополіські) говірки?
7. Які найхарактерніші фонетичні й морфологічні ознаки західнополіських говірок?

Завдання

1. У поданих текстах визначте діалектні явища, які характеризують східнополіські говірки.

І лієта так 'саме // ка'ли 'тепле / 'сонешне / су'хе / ха'роше / а ка'ли ї даршча'ве / і ха'лодне // 'туча на'ходе / ка'ли с х'вил'айу / а ка'ли ї 'тиха / а ка'ли ї ма'ланка / ї т'руом б'їє і х'вил'а та'ка / шо із'носе 'даже ї к'ри'шии / ве'лика // бу'вайє та'ка 'бура іс'ходить' // а ка'ли так // п'раїде 'тихен'ка і не'ма не'чого / так 'тиха і з дарш'чом / і йє ї град п'раїде ж так / і йє та'ке 'наче 'тумрива / ўто не'се / у'с'ака па'года йєс'ц' // йє і 'раїдуга // п'раїде 'доршчик і та'д'іє 'раїдуга 'виїде і х'мара ку'дас' 'пуїде // не'ма // 'доршчик пра'ходе / та'ки 'наче м'жунчик / ота'ка па'года 'наче іс ту'маном / і 'холадна / та'ке ї / от 'руки 'мерзнет' / не'з'а дер'жаєце / гне те'бе і не при'думат' шчо // дак не'з'а ж не'чого і ра'бит' // (Чернігівська обл., Семенівський р-н,

с. Радомка. – Говори української мови. – К. : Наук. думка, 1977. – С. 143–144).

І та'ди ўже с'е'д'ат' мала'ди із друж'ком / із дви'ма друж'кам'і і з ба'йари́нам / а 'т'еи́ща паи́шла зват' перез'ви // наз'вала ўже перез'ви / рад'них сва'йїх / і йїедут' із'ноў з мала'дим же да мала'дого^а // ве'зе ўже мала'ди п'ер'ез'ву / і 'т'еи́щу ўже // це так за'в'еца // пр'їїехал'і / і даваі у мала'дого із'ноу га'рїелку п'їт' // пас'е^а'д'ел'і за ста'лом у мала'дого / т'ест' 'тоже зноў / і перез'ва па'дарк'і вики'даїе мала'дим // (Чернігівська обл., Рїпкинський р-н, с. Мутичїв.– Там само. – С. 155).

2. У поданих текстах визначте діалектні явища, які характеризують середньополїські (правобережнополїські) говїрки.

При'ходи'т' у с'вати' пїат' чоло'ви'ек / с'ватайут' 'д'ї'ўчи'їну / 'д'ї'ўку // бе'рут / да'їут' 'хусткї" // до 'кажноїе 'жуонк'і пуд'ходи'т' чоло'ви'ек і да'їе во'на йо'му 'хустку / вуон йїе угои́чайе гари'елку / 'перше до д'ноїе / та до д'ругойе / так пуд'ходи'т' до ка'ж'їн:ойї / до пїа'т'ох / там / с'куол'ко йїх йе / так і до ти'х пуд'ходи'т' // (Житомирська обл., Овруцький р-н, с. Пїщаниця.– Там само. – С. 83).

Те'пер ўс'о кра'с'їво хара'шо // уде'вал'їса си'ра'к'ї // зі'мойу та'к'ї си'ра'к'ї да та'ко / не було ку'ха'йок// та'к'ї си'ра'к'ї // си'ра'кї та'кїїе / к'раснїїе ў 'поїасї / та'кїїе 'доўгїїе / с 'того сук'на / 'вечкї / т'кал'ї о / шолоб'к'ї 'бул'ї на йїх / ў тїх / ў де'дох // а ба'бї 'тоже та'кїїе о нїш'часнїїе у кур'тах та'кїх о // бо то 'вечкї / да 'ти'їе / да т'кал'ї / да 'шїл'ї со'бе та'ке // не купо'вал'ї то'д'ї ж не // ой там було горе то'д'ї // йа з'найу / йа памїа'тайу // ну да та'ке о було // а те'пер прїк'расно / хара'шо // (Ровенська обл., Рокитнївський р-н, с. Томашгород.– Там само. – С. 65).

3. У поданих текстах визначте діалектні явища, які характеризують захїднополїські (волинсько-полїські).

З'найу йа таке м'їс'ц'а / де ў нас було 'возиро // ў нас жиў та'кїї пан / і 'пан'а йо'го ішла і заблудїла / от во'на ска'зала хаї ц'ої л'їс по'што'не ў 'возиру // те"пер у нас на ц'їм 'м'їсци с'тало 'возиро / і

те^упер у йо^у'му ба'гато' п'ін'к'іу // шче 'л'уде^у ста'ри ви'копуйут' йіх / на'ход'ат' і го^у'ворат' / шо тут буў ко'лис' л'іс / а 'зара с'тало 'возиро // і ку'найімос'а ти^е'перика / 'рибу 'ловимо // те^упер ше з'найу йа та'ке м'іс'та / ко'торий ў нас войу'вали / про'ходили 'дуже ви'лик'і 'воїни // (Волинська обл., Ковельський р-н, с. Доротище. – Там само. – С. 26).

Ў нас 'раншеї так було (ў нас 'ето 'женичина / 'мати о'собен'о / г'лаўнайа ў сім'ні / 'ето г'лаўнайа була 'мати^і / о'на долж'на була ўсе^іх оде'нути^і / об'ли^іти^і / об'ши^іти^і / і ўсо сво'йіми^і рукамі^і // 'ето вам ве'домо уді'віт'ел'но / йак во'на мог'ла оде'нути^і / і об'шити^і / і об'ми^іти^і // у нас так // по'с'і'уут л'он // о'на долж'на йо'го са'ма опо'лоти^і / 'ви'рвати^і / около'ти^іти^і / ето около'ти^іти^і / о'би^іти^і с'е^і мне 'ете / обмоло'тити / так / пра'чем на туок / так кла'демо / і обмо'лочвайем / йо'го намо'чити^і / послати^і а потом ўже йо'го / кобион буў хароши^і / виле'жаўс'а коб 'чисте хароше волок'но полу'чити^і / той л'он / готовий л'он // (Березівський район, Брестська обл., с. Жичин. – Там само. – С. 526).

Аудиторна робота

Аналіз діалектних текстів.

Практичне заняття 3. Південно-західне наріччя

1. Волинсько-подільська група говорів. Найголовніші особливості кожної з говірок.

2. Ареал подільських говірок, їхні фонетичні, граматичні й лексичні ознаки.

3. Галицько-буковинська група говорів. Найголовніші ознаки кожної з говірок.

4. Карпатська група говорів.

Додаткова література

1. Залеський А. М. Найбільш західний український говір /

А. М. Залеський // Культура слова. – 1987. – Вип. 33. – С. 68–71.

2. Матвіяс І. Г. Проблема визначення українських наріч / І. Г. Матвіяс // Мовознавство. – 2001. – № 2. – С. 13–17.

3. Гриценко П. Ю. Основні риси подільського говору / П. Ю. Гриценко // Поділля: Історико-етнографічне дослідження / [Л. Ф. Артюх, В. Г. Балушок, З. Є. Болтарович та ін.]. – К. : Доля, 1994. – С. 74–84.

4. Гуцульські говірки. Лінгвістичні та етнолігвістичні дослідження. – Львів Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2000. – 364 с.

5. Дослідження лексики і фразеології говорів українських Карпат. – Ужгород, 1982.

6. Миголинець О. Ф. Українські говірки Закарпаття : збірник текстів / О. Ф. Миголинець. – Ужгород, 2002. – 64 с.

7. Подільський говір: Бібліографічний покажчик / Уклад. : І. В. Гороф'янюк, Н. Д. Коваленко, Т. М. Тищенко. – Вінниця: ТОВ фірма «Планер», 2013. – 141 с.

8. Прадід Ю. Ф. Із спостережень над українською діалектною фразеологією (на матеріалі бойківських говірок) / Ю. Ф. Прадід // Мовознавство. – 1992. – № 5. – С. 44–47.

Запитання для самоконтролю

1. Яку територію охоплюють південно-західні діалекти?

2. Які найважливіші фонетичні риси південно-західного наріччя?

3. Які морфологічні явища трапляються в говірках південно-західного наріччя?

4. Які синтаксичні ознаки диференціюють південно-західне наріччя на тлі інших наріч української мови?

5. Які групи говорів виділяються серед південно-західних діалектів?

6. Які найхарактерніші фонетичні й морфологічні ознаки волинсько-подільських говірок?

7. Які найхарактерніші фонетичні й морфологічні ознаки

південноволинських говірок?

8. Які найхарактерніші фонетичні й морфологічні ознаки подільських говірок?

9. Які фонетичні, морфологічні й синтаксичні ознаки характеризують галицько-буковинську групу говорів?

10. Які говірки входять до складу галицько-буковинської групи говорів?

11. Які фонетичні, морфологічні й синтаксичні ознаки характеризують карпатську групу говірок?

12. Які говірки входять до карпатської групи говорів?

Завдання

1. У поданих текстах визначте діалектні явища, які характеризують південно-волинські говірки.

Па'сем ми ц'і 'гус'і // 'али ў 'л'іс'і то 'дери́ва та'ки були / 'в'іл'ха та'ка г'руба // ў 'нейі та'кий стоўп г'рубий / шо ни 'можна об'н'ати // а там 'дупла // а ў тих 'дуплах шо горон'ц'іў ба'гато // ну т'реба ж ц'і горон'ц'і види'рти / 'йайц'а заб'рати / т'реба ў с'л'епака г'рати / /ви з'найти шо таке іг'ра ў с'л'епа // це т'реба пок'ласти це йа'йічко / 'доўгу 'палку ў'з'ати / зап'л'ушчити очі / кру'титиса кру'гом / утк'нуўс'а / пару раз ви'т'аў по'паў йай'це / з'начит' 'виграў с'л'епака // а ни по'паў з'начит прог'раў / у от // (Хмельницька обл., Славутський р-н, с. Гориця. – Говори української мови. – К. : Наук. думка, 1977. – С. 361).

'Дуже 'гарно по'мас'т'ат' / поп'ід'вод'ат' // красо'та // подуш'ки ў 'кажного по п'ят' / по ш'іс'т' / у 'хат'і // поскла'дають' подуш'ки / то 'тод'і ни було 'лішка, а п'іл // 'доски пок'лад'ані / на ц'і 'доски ра'денце та'ко зас'тел'ане і подуш'ки пок'лад'ані / со'лому сти'лили / сти'лили со'лому воко'лотики // а 'хату йак з'мастите / то / т'русите 'тоже со'ломкуйу / шоб ни по'тупати / а ни дзи'лені с'вата 'з'іл':ачка жнем / таї ўс'телуїім 'хату і та'кий буў об'рад // йак 'хата п'ім со'ломуйу / то тра 'з'іл'ачко піт ст'ріху / на дзи'лені с'вата п'ітки'дати та'ко п'ітст'ромл'увати // (Вінницька обл.,

Козятинський р-н, с. Вернигородок.– Там само.– С. 385).

2. У поданих текстах визначте діалектні явища, які характеризують подільські говірки.

Йа ї 'ноги просту'дила 'чириз ц'і ко'нопл'і у 'тому / во'д'і / гоз'ди ў ц'ім стаўк у / ц'а по'ра була / і ўж л'ід буў / а йа по'л'ізла вики'дати йо'го // п'рамо до с'іх пор у во'д'і була / ц'і ко'нопл'і по'с'ійали / то'д'і виби'райім / то'д'і 'мочимо / а то'д'і буде отак'і би'тел'н'і / ще ў 'мени дис' іе там на гур'і / на при'чен'і // 'терниц'і були // тиї ўже пот'інали / то'д'і вити'райім / а то та'к'і шч'іт'ки були зал'ізні / а тоді на цих шч'іт'ках / це шчи'тайіц'а 'дергайім // а то'д'і ўже зноў / 'шч'ітимо / шч'ітка та'ка іе / шч'і'тини к'репкойі шч'і'тини / а ў 'мени іе шч'ітки // (Вінницька обл., Вінницький р-н., с. Комарів. Говори української мови. – К. : Наук. думка, 1977. – С. 391).

Л'в'іў / в'ін спо'добаўс'і йак / обикно'вени 'м'істо на йа ко'ли буў / то во'но ўсе було ни в'ідремон'товане 'посл'і роз'бойу // йа буў на 'вулиц'і 'Леси Укра'їїнки / там до'ма 'сив'і / при'чом ви'сок'і / 'улиц'і 'дужи вуз'к'і / а коли ми ў'їхалис'мо ў 'самий / у Л'в'іў / то в'ін ше то'ди буў роз'рушиний // то ж вам ни т'реба ка'зати / ви са'м'і з'найти / йак'шо ни з'найти // то 'можі хтос' ка'заў / шо ви у 'йому ни 'були // а ми ночу'валис'мо / на / ко'ли йа 'їздиў ту'ди / то / на 'вулиц'а 'Лес'и Укра'їїнки // там 'зараз 'нишчи манас'тир / чи шо то там / чи со'бор // (Хмельницька обл., Ярмолинецький р-н, с. Коритна.– Говори української мови.– К. : Наук. думка, 1977.– С. 377–378).

3. У поданих текстах визначте діалектні явища, які характеризують галицько-буковинські говірки.

Йак йа маў чотир'найц'іт 'рок'іў /то пі'шов'ім ў'читис'і за кова'л'а // 'куз'н'а була та'ка му'рована ше / зим'лейу нак'рита / зви'чайно ниви'лика // ми там ро'били і во'зи / 'борони / ну тил'іш'ки // ше плух буў та'кий на тил'іш'ки і так 'дал'і то'во // п'іт'ковували там йа'к'іс' лим'іш'і / з йа'ких б'л'ах'іў то'шо / ро'били плу'ги / і так нау'чиўс'і за кова'л'а // (Тернопільська обл., Збаразький р-н, с. Доброводи. – Говори української мови.– К. : Наук. думка, 1977. –

С. 253).

А йа в'іход'у до в'ік'на / то так 'темно йироп'лан'іў тих / н'імецк'их // а йа пог'л'анула / шо це та'ке аш ч'орно // йа в'іход'у над'в'ір // а то там б'іут / а йа т'і'кайу ту'ди ў го'род // там то 'войско 'наши йе // ту'диє / і йа з 'ниєми / і'ду // під г'рушку // а тут у 'хат'і / ўже шос по'пало / шо ўже 'кажи / шо 'хата го'рит / у'же ца 'хата / а 'Вал'а 'моја на пи'чи / тай 'кажи / йа ў'биєта // а ди'тиєна си'диєт там // а ста'риєй ўз'аў / та ту ди'тиєну п'іт 'постил' за'сунуў // а йа ў'ход'у на'зад су'ди до 'хати / та су'б'і 'думайу / ну шо ро'биєти / спа'сатиса / та йду до мли'на / 'дал'і // би'ру ту ди'тиєну / йду ту'диє // а то там зноў та'к'і йироп'лани / зноў б'іут і 'п'ісл'а 'того / то ў'биєли 'дужи ба'гато / бе"ли й 'бе"ли // (Чернівецька обл., Хотинський р-н, с. Бочківці. – Там само. – С. 344).

4. У поданих текстах визначте діалектні явища, які характеризують карпатські говірки.

Тай прийшла йа з вич'ірок до'д'ому / тай не йду до хыж / а йду на о'б'ор'і л'а'чи со'б'і / бо там і брат спит і се"ст'ра тай йа // тай 'диўл'ус'а // 'диўл'у ма'л'єн'кий д'ітва'чок і'де // йде та'кий ма'л'єн'кий д'ітва'чок 'улиц'оў // а 'м'іс'ачно с'а / крас'но на дво'р'і // а то ўже 'п'ізно / то ўже д'єс' так ми'нуло оди'н:ац'ат' 'годин / д'єс' поло'виєна два'н:ац':атойі // і йа 'диєўл'у / йа с'тала 'богу 'мол'ус'а на обо'роз'і / і йа 'диєўл'у а то'то прул'ізло круз' пліт круз' штра'х'ітлі розу'м'іиєтиє / га'дайу со'б'і шчо та'ка за ма'л'єн'ка д'і'тина до б'і'ды / тай... иус'тили са'му д'і'тину / д'іти / но тай йа 'диўл'ус'а а то'то зал'ізло // (Закарпатська обл., Міжгірський р-н, с. Майдан. – Там само. – С. 283).

Раз посварили с'а мыш з жабом і так с'а зненавид'іли, што йедна другій не дала през стежку прейти. І раз гварит жаба: не мож с'а обыти, жебы йедна другій през стежку не прешла. І гварит жаба до мыши. Будеме с'а бити, але на смерт. І зачали с'а бити. Так с'а били, тоўкли, што аж земл'а с'а під ними тр'асла. Увид'іў то боцан і злет'іў на ні, хытиў мыш до дз'убы, а жабу до лабы і підн'ус

с'а на своє гн'іздо і там їх зйїў. (ПНР. Жешівське воєводство, с. Ростока. – Верхратський І. Про говір галицьких лемків. – Львів: Б. в., 1902. – С. 174).

Аудиторна робота

Аналіз діалектних текстів.

Практичне заняття 4. Модульний контроль

Система завдань для модульного контролю призначена для виявлення рівня усвідомлення майбутніми фахівцями основних теоретичних положень навчальної дисципліни «Українська діалектологія», рівня сформованості практичних умінь і навичок аналізувати живе говіркове мовлення як важливої складової професійної діяльності та вироблення вмінь дотримуватися чинних норм сучасної української літературної мови.

Студентам будуть запропоновані різні за ступенем складності завдання. Перше й друге завдання (закриті та відкриті тести) передбачають перевірку рівня засвоєння студентами теоретичного матеріалу. Щоб виявити рівень сформованості в них практичних умінь і навичок, пропонуємо текст для аналізу.

Зразок завдань для модульного контролю:

- I. 1. Допишіть визначення *«Наріччя – це...»*.
2. Завершіть речення *«Редуплікація – це...»*.
3. Назвіть типи діалектизмів, наведіть приклади.

Максимальна кількість балів – 2 бали.

(1 і 2 завдання по 0,5 балів, 3-є завдання – 1 бал)

II. 1. *З'ясуйте, яке твердження є правильним: «Метатеза – це...»*

- 1) усічення одного чи кількох звуків у кінці слова внаслідок акцентно-фонетичних процесів, що призводить до скорочення слова;
- 2) відпадиння початкового голосного для уникнення збігу

голосних;

3) структурно видозмінена одиниця мови, що виникає внаслідок пристосування однієї мовної системи до іншої;

4) перестановка приголосних звуків або складів у середині слова на основі асиміляції або дисиміляції.

2. Знайдіть відповідність між поняттями першого і другого стовпчиків:

а) афреза	1) заміщення;
б) гіперизм	2) позбавлення;
в) протеза	3) виставлення;
г) субституція	4) надмірність.

3. Установіть відповідність між працями з української діалектології і їхніми авторами:

1) П. Ю Гриценко	а) Українська мова і її говори;
2) С. П Бевзенко	б) Ареальне варіювання лексики;
3) І. Г. Матвіяс	в) Українська діалектологія;
4) Ф. Т. Жилко	г) Нариси з діалектології української мови.

4. Які говори виділяють у карпатській групі говорів:

а) наддністрянські, покутсько-буковинські, гуцульські, надсянські;

б) бойківські, закарпатські, лемківські;

в) закарпатські, наддністрянські, північнопідкарпатські;

г) західнокарпатські, покутсько-буковинські, надсянські.

5. У яких діалектах української мови мало поширені африкати:

а) південно-західному;

б) південно-східному;

в) північному (поліському);

г) південно-східному й південно-західному?

6. У якому рядку наведено приклади гіперичних явищ:

а) за'дно (заодно), не'ддаси (не оддаси), сторія (історія);

б) вівес(овес), м'іч (меч), кортопл'а;

в) восін', вовес, гули^сц'а;

г) колопні (коноплі), хпати (пхати), рапуз (пазур)?

7. Що вивчає діалектологія:

- а) територіальні й соціальні різновиди мови;
- б) соціальні різновиди мови;
- в) територіальні різновиди мови;
- г) діалектизми й жаргонізми?

8. Для степових говірок характерне:

- а) сильне «укання»;
- б) «акання»;
- в) гіперичне «окання»;
- г) «ікання».

Максимальна кількість балів – 8 балів.

III. З'ясуйте, зразок мовлення якого діалекту репрезентує поданий уривок. Відповідь обґрунтуйте, указавши фонетичні, лексичні й граматичні ознаки запропонованого наріччя

*/ бува́йе л'іто сухо́йе / то нима́ хоро́шойі вз'а́ткі / ц'в'іткі́ бе^нз
 порі засиха́йут' // йак ве^нлікі́ душч'і / то пчула́ му́сит' сид'іти в
 ву́л'іу – слута́ застаўл'а́йе // віте^нр ве^нлікі́ / бу́ра / то пчо́ли
 погібáйут' в дорóз'і // йакшо хорóшайа пугóда / то пчула́ с'ім
 кіломе́тр'іу л'іта́йе / с'ім раз убе^нрта́йе // йак пугóда пе^нре^нпа́диста /
 то пчуо́ла тод'і найл'іши прац'у́йе // йаблун'о́вий ц'віт / ве́шн'і /
 слиўка / потóм гре^нчіха ц'в'іте́ / вака́ц'іа / ліпа в ліпн'у // потóм
 уже зирновóйе / йакшо грéчка бліс'ко / то хорóша вз'а́тка // /*

Максимальна кількість балів – 5 балів.

САМОСТІЙНА РОБОТА

Тема: Діалектологічні дослідження рідного краю

Довідкові матеріали:

1. Аркушин Г. Л. Улюблена народом ріка / Г. Л. Аркушин //

Культура слова. – 1981. – Вип. 21. – С. 68–72.

2. Варченко І. О. До вивчення говіркових і топонімічних даних східного Поділля / І. О. Варченко // Діалектологічний бюлетень. – Вип. ІХ. – К. : Вид-во АН УРСР, 1962. – С. 31–34.

3. Гайдукевич Т. Коли сформувались українські прізвища Т. Гайдукевич // Жовтень. – 1987. – № 6. – С. 92–95.

4. Глинський І. Родовід деяких українських прізвищ / І. Глинський // Глинський І. Твоє ім'я – твій друг. – К. : Веселка, 1970. – С. 193–223.

5. Дуйчак М. Прізвиська та їх мотивація / М. Дуйчак // Проблеми сучасної ареалогії. – К. : Наук. думка, 1994. – С. 256–259.

6. Желєзняк І. М. До історії українських прізвищ / І. М. Желєзняк // Мовознавство. – 1976. – № 5. – С. 65–72.

7. Подільський говір: Бібліографічний покажчик / Уклад. : І. В. Гороф'янюк, Н. Д. Коваленко, Т. М. Тищенко. – Вінниця: ТОВ фірма «Планер», 2013. – 141 с.

8. Тен Борис. Називаймо, як зве народ / Борис Тен // Рідне слово. – К., 1974. – Вип. 3. – С. 95–97.

9. Тимінський М. В. До проблеми мотиваційної класифікації сучасних індивідуальних прізвиськ / М. В. Тимінський // Мовознавство. – 1987. – № 3. – С. 64–68.

Завдання

Пошуково-дослідницькі завдання

Підготуйте повідомлення на одну із запропонованих тем:

1. Прізвиська мого села...
2. Зооніми в говірці села...
3. Мікротопоніми в говірці села...
4. Мікрогідроніми в говірці села...
5. Орнітоніми в говірці села...
6. Іхтіономени (назви риб) у говірці села...
7. Ентомологічні назви (назви комах) у говірці села...
8. Ороніми (назви гір, гербів тощо) в говірці села...
9. Урбаноніми (назви вулиць, площ) у говірці села...

10. Дендронімени (назви дерев) у говірці села...

КОНТРОЛЬНИЙ БЛОК

1. Які діалекти лежать в основі національної української літературної мови

- а) південно-східні;
- б) південно-західні;
- в) північні;
- г) північні й південно-західні?

2. Яка з поданих фонетичних ознак найхарактерніша для південно-західних діалектів:

- а) наявність дифтонгів у наголошеній позиції на місці етимологічного [о] (куон', куен');
- б) наявне альвеолярне [л'] (л'єбід', кл'єн');
- в) фонема [ы];
- г) гіперичне окання?

3. Серед груп говірок південно-східних діалектів виділяють такі:

- а) середньонаддніпрянські, слобожанські, степові;
- б) слобожанські, правобережноукраїнські, степові;
- в) середньонаддніпрянські, сіверодонецькі, степові;
- г) подільські, степові, слобожанські.

4. У якій групі говірок південно-східних діалектів не спостерігається гіперичного «окання»

- а) середньонаддніпрянських;
- б) слобожанських;
- в) степових;
- г) степових і слобожанських.

5. Перехід м'яких |т'|, |д'| у |к'|, |г'| відбувається в наріччі:

- а) південно-східному;
- б) південно-західному;
- в) північному;
- г) північному й південно-західному.

6. У яких діалектах ся (сь) вживається в препозиції і в постпозиції до дієслова?

- а) південно-східних;
- б) південно-західних;
- в) північних;
- г) північних й південно-східних.

7. Основна синтаксична особливість північного діалекту

- а) вживання сполучників *да, дай, дак, дик*;
- б) відсутність будь-яких сполучників;
- в) обмежене вживання протиставного сполучника *але*;
- г) вживання сполучників *жеб, жебы, коб, кобись* та ін.

8. Для степових говірок характерне:

- а) сильне «укання»;
- б) «акання»;
- в) гіперичне «окання»;
- г) «ікання».

9. Який говір (говори), що входить (входять) до складу південно-східного наріччя належить (належать) до давньої формації

- а) середньонаддніпрянський говір;
- б) степовий і середньонаддніпрянський говори;
- в) слобожанський говір;
- г) степовий і слобожанський говори?

10. Який вокалізм характерний для південно-східного діалекту

- а) семифонемний;
- б) восьмифонемний;
- в) шестифонемний;
- г) семифонемний і восьмифонемний?

11. У карпатських говорах для вираження протиставних відношень вживають сполучники:

- а) *да й, дий, дей*;
- б) *ей, ба й, та й*;
- в) *ай, айбо, айно*;
- г) *да й, айбо, та й*.

12. У яких говорах переважно виступають редупліковані форми: сес', сес'а, сесе, тот, того, тоті:

- а) галицько-буковинських;
- б) карпатських;
- в) степовому;
- г) волинсько-подільському?

13. Збереження колишньої м'якості р має місце в говорах:

- а) волинсько-подільських;
- б) галицько-буковинських;
- в) карпатських;
- г) степовому й подільському.

14. Для якого наріччя характерним є дорсально-палатальна вимова свистячих з, с, ц, дз

- а) південно-західного;
- б) південно-східного;
- в) північного;
- г) північного й південно-східного?

15. У яких групах говорів північного наріччя спостерігається поширеність протетичних /в/ і /г/

- а) західнополіських;
- б) східнополіських;
- в) середньополіських;
- г) західнополіських і східнополіських?

16. Велика поширеність «акання» має місце в говорах:

- а) східнополіському;
- б) середньополіському;
- в) західнополіському;
- г) східно- й середньополіському.

17. Конструкції з давальним відмінком з прийменниками к, ік, та їхніми фонетичними варіантами характеризують наріччя:

- а) південно-східне;
- б) південно-західне;
- в) північне;
- г) північне і південно-західне.

18. Які з поданих говірок належать до «укаючих»;

- а) степові, середньополіські, подільські;
- б) середньонаддніпрянські, степові, південно-волинські;
- в) покутсько-буковинські, гуцульські, закарпатські;
- г) середньонаддніпрянські, гуцульські, подільські.

19. Для якого говору характерне велике поширення афери

- а) лівобережнополіського;
- б) подільського;
- в) гуцульського;
- г) степового?

20. Обмежене вживання африкат характеризує

- а) південно-східне наріччя;
- б) південно-західне наріччя;
- в) північне наріччя;
- г) південно-західне й південно-східне наріччя.

21. У південно-східному наріччі в іменниках II в. чол. і сер. роду в дав. і місц. відмінках

- а) переважає закінчення *-ові, -еві*;
- б) вживається флексія *-у*;
- в) закінчення *-ові, -еві, -у*;
- г) закінчення *-ови, еви*.

22. Дієслова I дієвідміни в 3-ій особі однини мають стягнені (усічені) форми в

- а) південно-східному наріччі;
- б) південно-західному наріччі;
- в) північному наріччі;
- г) південно-східному й південно-західному наріччі.

23. Поширеність іменникових утворень із суфіксом *-ише* характеризує

- а) південно-західне наріччя;
- б) південно-східне наріччя;
- в) північне наріччя;
- г) південно-східне й північне наріччя.

24. Для північного наріччя характерним є

- а) обмежене вживання сполучника *але*;
- б) вживання сполучників *да, дай, дак, дик*;
- в) полісемантичність сполучника *де*;
- г) вживання сполучників *заким, закл'а, докл'а, покл'а*.

25. *Галицько-буковинську групу говорів komponують такі говори:*

- а) бойківський, лемківський, надсянський;
- б) надсянський, наддністрянський, покутсько-буковинський, гуцульський;
- в) гуцульський, бойківський, надсянський;
- г) надсянський, бойківський, подільський.

26. *Синтаксичні конструкції з дав. відм. з прийменниками к, ік трапляються в*

- а) південно-східному наріччі;
- б) південно-західному наріччі;
- в) північному наріччі;
- г) північному й південно-західному наріччях.

27. *Усічені займенникові форми (го – його, жі – їй, му – йому) часто трапляються в*

- а) південно-східному наріччі;
- б) південно-західному наріччі;
- в) південно-східному й південно-західному наріччях;
- г) північному наріччі.

28. *У позиції після м'яких і шиплячих приголосних фонема /a/ переходить в |e|, |i|, |i| (д'екују, душ'е) в*

- а) південно-волинських говорах;
- б) галицько-буковинських говорах;
- в) слобожанському й степовому говорах;
- г) степовому та подільському говорах.

29. *У якому рядку названо фонетичні ознаки подільського говору*

- а) наявність вставного |л|: *жабл'ачий, здоровл'а*;
- б) замість давнього Ъ у наголошеній позиції [їe];
- в) велика поширеність «акання»;

г) наявність афери́зи.

30. У якому рядку записано морфологічні ознаки подільського говору

- а) іменники ж.р. III в. в ор. відм. одн. мають закінчення *-оју*;
- б) при дієвідмінюванні зберігається чергування приголосних;
- в) поширеність займенників *сей, саја, сеје*;
- г) часте вживання інфінітивних суфіксів *т, т'*.

КОРОТКИЙ ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Анаколуф (гр. *anakoluthos* – непослідовний, неправильний) – це порушення правильних формально-синтаксичних зв'язків; граматична неузгодженість членів речення, які пов'язані за змістом. Наприклад: *Трох хлопц'іў насе ку^орови* (наддністр. говори); *Те^нпер кожна душа білий хліб їд'ат'* (степові говірки).

Акання – нерозрізнення |o| - |a|, |e| - |a| в ненаголошеній позиції, заміна |o|, |e| на |a| в північно-західній частині середньополіських і північних говірках східнополіського говорів.

Анкетний метод – один з методів збирання діалектного матеріалу, суть якого полягає в тому, що спеціально опрацьовані діалектологічні програми або анкети на певні теми розсилають на місця кореспондентам, які заповнюють їх відповідно до інструкцій, що додаються до програми чи анкети.

Апокопа – усічення одного чи кількох звуків у кінці слова внаслідок акцентно-фонетичних процесів, що призводить до скорочення слова.

Арго (фр. *argot* – жаргон) – один із різновидів соціальних діалектів, штучно створювана умовна говірка якої-небудь вузької замкненої соціальної або професійної групи, не зрозуміла для сторонніх.

Ареал (лат. *area* – площа, простір) – територія поширення мови чи певних мовних явищ, яка окреслена ізоглосною.

Асиміляція (лат. *assimilatio* – уподібнення, схожість) – артикуляційне уподібнення звуків один одному в межах слова чи словосполучення.

Атлас діалектологічний – зібрання лінгвістичних карт, на яких відображено діалектні явища й територія їхнього поширення. За територією охоплення розрізняють міжнаціональні, національні й регіональні атласи.

Аффераза (гр. *apherese*, букв. – позбавлення) – відпадиння початкового голосного для уникнення збігу голосних, коли попереднє слово закінчується, а наступне починається голосним.

Вокалізм – система голосних фонем певного діалекту на певному етапі його розвитку. Вставні голосні |o| та |e| виникають при збігові приголосних, один з яких є сонорним.

Гаплогія (від гр. *haploos* – простий і *logos* – слово, вчення) – спрощення звукового складу слова як наслідок випущення одного з двох однакових або подібних складів: мінералогія з мінералологія.

Гіперизм (гр. *hyper* – над, надміру) – це структурно видозмінена одиниця мови, що виникає внаслідок пристосування однієї мовної системи до іншої.

Говір – одиниця територіальної диференціації мови, що становить об'єднання говірок, близьких за фонетичними, акцентуаційними, граматичними та лексичними ознаками.

Говірка – найменша одиниця територіальної диференціації мови, що є засобом спілкування мешканців одного чи кількох населених пунктів, однотипних з мовного погляду. Близькі за визначальними ознаками говірки об'єднуються в говори.

Група говорів – діалектологічна одиниця, що складається з кількох споріднених говорів, об'єднаних спільними ознаками, які виразно відрізняються від інших груп говорів.

Двоїна – граматична категорія числа, вживана для позначення двох осіб або парних предметів.

Депалаталізація, диспалаталізація – втрата м'якості приголосними.

Дисиміляція (лат. *dissimilatio* – розподілення) – розподібнення приголосних у межах слова.

Дифтонг (у і гр. *phthongos* – голос, звук) – це особливий тип звука, що являє собою сполучення двох голосних у межах одного складу; інша назва – двозвук.

Діалектизм – позанормативний елемент літературної мови, що має виражену діалектну віднесеність і вживається в мові художньої літератури з певною стилістичною метою.

Діалектна картотека Інституту української мови НАН України – це картотека, створена на підставі записів говірок за різними питальниками в населених пунктах України та в етнічно

українських селах, які розташовані на території інших держав.

Діалектний словник – словник, у якому подано лексику територіальних діалектів, її значення й слововживання.

Діалектологія (від гр. *di/a/lektoz* – розмова, говір і *lo/goz* – слово, вчення) – галузь мовознавства, що вивчає діалектну мову, її просторову варіативність і територіальну диференціацію, історію мовно-територіальних утворень і окремих мовних явищ, їх взаємодію з іншими формами існування мови етносу – літературною мовою, просторіччям, соціальними діалектами.

Діалектологія описова (синхронна) вивчає діалекти певної мови в якомусь одному хронологічному зрізі її формування.

Діалектологія історична (діахронна) досліджує розвиток діалектної мови, встановлює генезис, історичні зміни фонетичних, акцентуаційних, лексичних, фразеологічних і граматичних явищ діалектної мови.

Дієреза – втрата звуку чи складу в мовленнєвому потоці.

Дорсально-палатальна вимова – це вимова пом'якшених приголосних |з'|, |ц'|, |с'|, |дз'| з відтінком шепелявості.

Експедиційний метод – один із методів збирання діалектного матеріалу, що забезпечує найбільш можливу точність відомостей про діалекти. Його використовують спеціально підготовлені особи, які опитують носіїв говірки безпосередньо за допомогою питальників.

Енклітика (гр. *enklitike* – схиляюся) – слово без наголосу, яке стоїть після слова з наголосом, утворюючи з ним акцентну єдність.

Епентеза (гр. *epenthesis* – вставка) – поява неетимологічного звуку між двома іншими для полегшення переходу між артикуляціями різних звуків.

Жаргон (фр. *jargon* – у XII ст. означало «незрозуміла мова; пташина мова») – різновид соціальних діалектів, що відрізняється від загальноновживаної мови використанням специфічної експресивно забарвленої лексики.

Ізогласа (ізо... і гр. *glossa* – мова) – це лінія, якою на лінгвістичних картах позначають межі поширення певного мовного явища.

Ікання – вимова в більшості українських говорів звука [i] на місці голосних неверхнього піднесення.

Інновація – явище (або закономірність змін) у сучасній мові, що відрізняє його від первісного стану або прамови.

Інтервокальний (лат. *inter* – між, *vocalis* – голосний, від *vox* – голос) – звук, який міститься між двома голосними звуками.

Контамінація (лат. *contaminatio* – забруднення, змішування) – взаємодія мовних одиниць, яка призводить до утворення нового слова чи виразу шляхом об'єднання, схрещення двох синонімічних чи близьких за звучанням слів або виразів. Напр.: *хилитати* (з хитати і хилити), *цурпалка* (з цурка і палка).

Кореляція (лат. *correlatio* – відношення) – відношення між двома рядами фонем, які попарно протиставляються один одному за однією ознакою при збігу всіх інших ознак. Кореляція приголосних за дзвінкістю-глухістю: [б-п], [д-т]; кореляція приголосних за твердістю і м'якістю: [л-л'], [н-н'].

Лабіалізація (лат. *labialis* – губний) – артикуляція деяких голосних звуків, коли губи витягуються вперед, утворюючи круглий отвір.

Лігатура (лат. *ligatura* – зв'язувати) – з'єднане написання двох і більше літер, що передають один звук.

Лінвістична географія – розділ діалектології, який на основі методу картографування мовних явищ вивчає їх територіальне поширення.

Мадяризм – слова або вислови, запозичені з угорської мови або утворені за її зразком.

Метатеза (гр. *metathesis* – переміщення, перестановка) – перестановка приголосних звуків або складів у середині слова на основі асиміляції або дисиміляції. Напр.: укр. *жєврїти* з *жервїти*, *ведмїдь* з *медвїдь*, *капость* з *пакость*.

Монофтонг (гр. *monophthongos*, від *monos* – єдиний і *phthongos* – звук) – простий голосний звук на відміну від складних голосних звуків – дифтонгів, трифтонгів (поєднання трьох голосних в одному складі).

Монофтонгізація – перетворення дифтонга на монофтонг,

стягування двозвука в однозвук. Напр., перехід давньоруського дифтонга, який позначався літерою **ѣ**, в українській мові в монофтонг [i].

Наголос діалектний – особливості наголошування в українській діалектній мові порівняно з літературною.

Наріччя – найбільша одиниця територіальної диференціації мови, що становить сукупність близьких за визначальними ознаками говірок, об'єднаних у говори.

Норма в діалектах – це сукупність мовних засобів, характерних для певної етнічної групи в різні періоди її розвитку; норми в діалектах не опрацьовують науковці-мовознавці, і вони не закріплюються кодифікацією у відповідних словниках, граматиках, довідниках.

Питальник – спеціально розроблена система питань, за якими збирають матеріал у говірках.

Полонізм – слово, його окреме значення, вислів тощо, запозичені з польської мови або утворені за її зразком.

Протеза (гр. *prothesis* – приєднання) – неетимологічний приголосний, який приєднується до початкового голосного у слові.

Пуризм (фр. *purisme* – чистий) – орієнтація на встановлення суворих правил дотримання літературних норм, оберігання мови від впливу іншомовних запозичень, очищення її від діалектизмів, просторіччя тощо.

Регіоналізм – елементи діалектної мови, територія побутування яких обмежується однією чи кількома говірками, рідше – невеликим ареалом.

Редукція (лат. *reductio* – повернення, відновлення) – зміна мовних характеристик звуків, зумовлена їхньою ненаголошеністю.

Редуплікація (лат. *reduplico* – подвоюю) – повне або часткове повторення кореня, основи або всього слова як спосіб творення нових слів.

Русизм – слово, його окреме значення, вислів тощо, запозичені з російської мови або утворені за її зразком.

Синкопа (гр. *synkore* – скорочення) – випадання звука або

групи звуків у середині слова. Напр.: *тра* – з треба, *кае* – з каже.

Словакізми – слово, його окреме значення, вислів тощо, запозичені зі словецької мови або утворені за її зразком.

Субституція (лат. *substitutio* – підставляю, замінюю) – заміщення одного звука іншим.

Субстрат (лат. *substratum* – підстилка) – залишкові сліди мови місцевого населення в мові прийшлого населення, яке витіснило мову-попередницю.

Суперстрат (лат. *superstratum* – верхній шар) – нашарування мови зайшого населення в мові корінних жителів.

Транскрипція (лат. *transcription* – переписування) – це спеціальна система письма, яку застосовують для точного відтворення звукового складу слів і текстів мови.

Укання – заміна **о** звуком **у** внаслідок нерозрізнення в ненаголошеній позиції.

Фонетична транскрипція – спосіб передачі на письмі усної мови з усіма її звуковими особливостями.

Хитання в роді – це несталість родового значення, перехід іменників одного роду в інший.

Цекання – вимова м'якої африкати [ц'] замість м'якого [т'], що властива білоруській (*цiха* – тихо, *цярпець* – терпіти, *цяжар* – тягар), польській та ін. мовам.

ЛІТЕРАТУРА

основна

1. Бевзенко С. П. Українська діалектологія / С. П. Бевзенко. – К. : Вищ. школа, 1980. – 248 с.
2. Бевзенко С. П. Українська діалектологія: Збірник вправ / С. П. Бевзенко. – К. : Вищ. школа, 1987. – 127 с.
3. Матвіяс І. Г. Українська мова і її говори / І. Г. Матвіяс. – К. : Наук. думка, 1990. – 163 с.

додаткова

1. Анісімова Л. Г. Назва верхнього одягу у поліських, волинських та подільських говірках / Л. Г. Анісімова // Дослідження з української діалектології. – К. : Наук. думка, 1991. – С. 126–138.
2. Аркушин Г. Діалектні okazіоналізми: як вони виникають, де і скільки живуть / Г. Аркушин // Урок української. – 2000. – № 5, 6. – С. 18–21.
3. Бабій Ф. Й. Вивчення прийменника у 6-му класі в умовах діалектного мовлення / Ф. Й. Бабій // УЛМШ. – 1983. – № 2. – С. 43–48.
4. Баценко К. С. Про назви деяких побутових реалій у говірках Хмельниччини / К. С. Баценко // Праці XII Республіканської діалектологічної наради. – К. : Наук. думка, 1971. – С. 298–304.
5. Бевзенко С. П. Актуальність вивчення української діалектної фразеології / С. П. Бевзенко // Мовознавство. – 1974. – № 2. – С. 15–19.
6. Бевзенко С. П. Вивчення української діалектології // С. П. Бевзенко / Історія українського мовознавства. – К., 1991. – С. 128–150.
7. Бевзенко С. П. До характеристики відмінностей у словотворі української діалектної мови / С. П. Бевзенко // Мовознавство. – 1975. – № 3. – С. 68–73.
8. Бевзенко С. П. До характеристики діалектних відмінностей у словосполученні / С. П. Бевзенко // Мовознавство. – 1978. – № 6. – С. 40–45.
9. Бевзенко С. П. Про діалектні відмінності української мови на

синтаксичному рівні / С. П. Бевзенко // Мовознавство. – 1976. – № 4. – С. 46–49.

10. Бичко З. М. Діалекти української мови / З. М. Бичко // Етнографія України : навч. посібник. – Л. : Світ, 1994. – С. 159–168.

11. Бичко З. М. Діалектна лексика Опілля / З. М. Бичко. – Львів : Фенікс, 1997. – 136 с.

12. Вербовий М. В. Прислівники з суфіксами -ми, -ма, -мо в історії української мови / М. В. Вербовий // Мовознавство. – 1993. – № 4. – С. 42–46.

13. Ващенко В. С. Лінгвістична географія Наддніпрянщини / В. С. Ващенко. – Дніпропетровськ : ДДУ, 1969.

14. Возний Т. М. Взаємодія української літературної мови і територіальних діалектів у дієслівному словотворі / Т. М. Возний // Українська літературна мова в її взаємодії з територіальними діалектами. – К. : Наук. думка, 1977. – С. 108–121.

15. Герман К. Ф. Взаємодія українського літературного і діалектного мовлення в синтаксисі / К. Ф. Герман // Українська літературна мова в її взаємодії з територіальними діалектами. – К. : Наук. думка, 1977. – С. 166–179.

16. Герман К. Ф. Взаємодія української літературної мови з територіальними діалектами / К. Ф. Герман. – Чернівці, 1983. – 74 с.

17. Говори української мови : збірник текстів / [упор. С. Ф. Довгопол, А. М. Залеський, Н. П. Прилипко / відп. ред. Т. В. Назарова]. – К. : Наук. думка, 1977. – 590 с.

18. Грещук В. В. З досвіду роботи над діалектизмами / В. В. Грещук // УЛМШ. – 1974. – № 4. – С. 67–68.

19. Гриценко П. Ю. Ареальне варіювання лексики / П. Ю. Гриценко / відп. ред. І. Г. Матвіяс. – К. : Наук. думка, 1990. – 270 с.

20. Гриценко П. Ю. Лексична система говорів і картографування / П. Ю. Гриценко // Українська діалектна лексика. – К. : Наук. думка, 1987. – С. 10–20.

21. Гриценко П. Ю. Моделювання системи діалектної лексики / П. Ю. Гриценко. – К. : Наук. думка, 1984. – 226 с.

22. Гриценко П. Ю. Основні риси подільського говору /

П. Ю. Гриценко // Поділля: Історико-етнографічне дослідження / [Л. Ф. Артюх, В. Г. Балушок, З. Є. Болтарович та ін.]. – К. : Доля, 1994. – С. 74–84.

23. Гриценко П. Ю. Структурна організація назв свійських тварин (на матеріалі західностепових говірок) / П. Ю. Гриценко // Мовознавство. – 1980. – № 2. – С. 48–57.

24. Гриценко П. Ю. Твариницька лексика українських західностепових говірок. Питання організації тематичної групи / П. Ю. Гриценко // Структура українських говорів. – К. : Наук. думка, 1982. – С. 142–170.

25. Гуцульські говірки. Лінгвістичні та етнолінгвістичні дослідження. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2000. – 364 с.

26. Дзендзелівський Й. О. Міжмовна інтерференція й історія системи граматичних категорій / Й. О. Дзендзелівський // Мовознавство. – 1980. – № 2. – С. 42–48.

7. Дзендзелівський Й. О. Програма для збирання матеріалів до *Лексичного атласу української мови* / Й. О. Дзендзелівський. – К. : Наук. думка, 1984. – 308 с.

27. Доленко М. Т. Із спостережень над діалектною фразеологією Поділля / М. Т. Доленко // Українське мовознавство. – 1975. – Вип. 3. – С. 102–107.

28. Дослідження лексики і фразеології говорів українських Карпат. – Ужгород, 1982.

29. Євтушок О. М. До опрацювання діалектної лексики в школі / О. М. Євтушок // УМЛШ. – 1986. – № 3. – С. 43–47.

30. Євтушок О. М. Про стан і деякі аспекти вивчення діалектної лексики / О. М. Євтушок // УМЛШ. – 1992. – № 2. – С. 3–5.

31. Жилко Ф. Т. Ареальні системи української мови / Ф. Т. Жилко // Мовознавство. – 1990. – № 4. – С. 18–27.

32. Жилко Ф. Т. Нариси з діалектології української мови / Ф. Т. Жилко. – К. : Рад. школа, 1966. – С. 285–304.

33. Жовтобрюх М. А. Уніфікація норм української літературної мови і діалекти / М. А. Жовтобрюх // Мовознавство. – 1979. – № 5. –

С. 3–12.

34. Закревська Я. В. Нариси з діалектного словотвору в ареальному аспекті / Я. В. Закревська. – К. : Наук. думка, 1976. – 163 с.

35. Залеський А. М. Вокалізм південно-західних говорів української мови / А. М. Залеський. – К. : Наук. думка, 1973. – 155 с.

36. Залеський А. М. Найбільш західний український говір / А. М. Залеський // Культура слова. – 1987. – Вип. 33. – С. 68–71.

37. Захарків О. Т. Діалектна лексика як один із виявів духовної культури народу / О. Т. Захарків // Мова і культура нації: Тези доповідей. – Львів, 1990. – С. 94–96.

38. Івченко А. О. Українська народна фразеологія: ономазіологія, ареали, етимологія / А. О. Івченко. – Харків : Фоліо, 1999. – 304 с.

39. Ковалик І. І. Взаємодія української літературної мови і територіальних діалектів у іменниковому словотворі / І. І. Ковалик // Українська літературна мова в її взаємодії з територіальними діалектами. – К. : Наук. думка, 1977. – С. 96–108.

40. Козачук Г. О. Особливості вивчення займенника в діалектних умовах / Г. О. Козачук // УМЛШ. – 1974. – № 1. – С. 59–61.

41. Козачук Г. О. Назви хатніх меблів у західноподільських говірках / Г. О. Козачук // Проблеми української діалектології на сучасному етапі. Тези. – Житомир, 1990. – С. 195–197.

42. Коновратська Н. В. Народні фразеологічні і лексичні показники часу // Вісник Харківського університету № 491. Серія Філологія. Традиції Харківської філологічної школи. До 100-річчя від дня народження М. Ф. Наконечного / Н. В. Коновратська. – Харків : Видавничий відділ ХНУ, 2000. – С. 321–324.

43. Куриленко В. М. Лексика тваринництва поліських говорів / В. М. Куриленко. – Суми : Мрія, 1991. – 124 с.

44. Лавер В. І. Дослідження діалектної фразеології в лінгвогеографічному аспекті / В. І. Лавер // Дослідження лексики і фразеології говорів українських Карпат: Тематичний збірник. –

Ужгород, 1982. – С. 110–127.

45. Леснова В. В. Номінація рис людини в українських східнослов'янських говірках : монографія / В. В. Леснова. – Луганськ : Альта-матер, 2004. – 193 с.

46. Манівчук В. В. Лісорубська фразеологія в українській мові / В. В. Манівчук // Питання фразеології східнослов'янських мов. Тези доповідей. – К., 1972. – С. 155–157.

47. Мартинова Г. І. Середньонадніпрянський діалект. Фонологія і фонетика / Г. І. Мартинова. – Черкаси, 2003. – 367 с.

48. Матвіяс І. Г. Групування говорів української мови / І. Г. Матвіяс // Структура українських говорів. – К. : Наук. думка, 1982. – С. 3–68.

49. Матвіяс І. Г. Діалектна основа вокалізму в українській літературній мові / І. Г. Матвіяс // Мовознавство. – 2004. – № 4. – С. 15–24.

50. Матвіяс І. Г. Діалектна основа консонантизму в українській літературній мові / І. Г. Матвіяс // Мовознавство. – 2005. – № 2. – С. 32–40.

51. Матвіяс І. Г. Засади української діалектології / І. Г. Матвіяс // Мовознавство. – 2000. – № 1. – С. 3–9.

52. Матвіяс І. Г. Лінгвогеографічне дослідження українського діалектного синтаксису / І. Г. Матвіяс // Мовознавство. – 1977. – № 2. – С. 20–25.

53. Матвіяс І. Г. Народна фразеологія в матеріалах Атласу української мови / І. Г. Матвіяс // Питання фразеології східнослов'янських мов. Тези респ. наукової конференції. – К. : Наук. думка, 1972. – С. 147–148.

54. Матвіяс І. Г. Проблема визначення українських наріч / І. Г. Матвіяс // Мовознавство. – 2001. – № 2. – С. 13–17.

55. Матвіяс І. Г. Роль лінгвогеографічних даних у з'ясуванні генезису іменникових форм / І. Г. Матвіяс // Мовознавство. – 1973. – № 2. – С. 19–26.

56. Матвіяс І. Г. Українська літературна мова в її взаємодії з територіальними діалектами / І. Г. Матвіяс. – К. : Наук. думка,

1977. – С. 166–179.

57. Матвіяс І. Г. Уніфікація варіантів у словотвірній системі української літературної мови / І. Г. Матвіяс // Мовознавство. – 2003. – № 4. – С. 57–65.

58. Матвіяс І. Г. Формування південно-східного наріччя української мови / І. Г. Матвіяс // Мовознавство. – 1983. – № 1. – С. 52–59.

59. Матвіяс І. Г. Членування південно-східного наріччя української мови / І. Г. Матвіяс // Мовознавство. – 1981. – № 4. – С. 42–50.

60. Миголинець О. Ф. Українські говірки Закарпаття : зб. текстів / О. Ф. Миголинець. – Ужгород, 2002. – 64 с.

61. Москаленко А. А. Нарис історії української діалектології / А. А. Москаленко. – Одеса: Білгород-Дністровська друкарня, 1961. – 48 с.

62. Муқан Г. М. Діалектні риси у фразеологізмах української мови / Г. М. Муқан, Ф. А. Непийвода // Питання фразеології східнослов'янських мов. Тези респ. наукової конференції. – К. : Наук. думка, 1972. – С. 149–150.

63. Німчук В. В. Про походження українських діалектів / В. В. Німчук // Україна. Наука і культура. – 1993. – Вип.26, 27. – С. 233–250.

64. Олійник М. За лісом, за пралісом крайка лежить: фразеологізми, пов'язані з поняттям «змія» в гуцульських говірках / М. Олійник // Гуцульські говірки. Лінгвістичні та етнолінгвістичні дослідження. – Львів, 2000. – С. 192–201.

65. Очеретний А. Д. Діалектизми у прислів'ях і приказках східноподільських говірок / А. Д. Очеретний // Питання фразеології східнослов'янських мов. Тези респ. наукової конференції – К. : Наук. думка, 1972. – С. 150–151.

66. Ощипко І. Й. Взаємодія української літературної мови і територіальних діалектів у прислівниковому словотворі / І. Й. Ощипко // Українська літературна мова в її взаємодії з територіальними діалектами. – К. : Наук. думка, 1977. – С. 121–128.

67. Півторак Г. Українці: звідки ми і наша мова / Г. Півторак. – К. : Наук. думка, 1993. – С. 101–110.
68. Поділля: історико-етнографічне дослідження / Артюх Л. Ф., Балущко В. Г., Болтарович З. Є. та ін. – К. : Доля, 1994. – 504 с.
69. Подільський говір: Бібліографічний покажчик / Уклад. : І. В. Гороф'янюк, Н. Д. Коваленко, Т. М. Тищенко. – Вінниця: ТОВ фірма «Планер», 2013. – 141 с.
70. Помірко Р. С. Варіантність слова і діалекти / Р. С. Помірко // Мовознавство. – 1987. – № 4. – С. 48–54.
71. Прадід Ю. Ф. Із спостережень над українською діалектною фразеологією (на матеріалі бойківських говірок) / Ю. Ф. Прадід // Мовознавство. – 1992. – № 5. – С. 44–47.
72. Прилипка Н. М. Структура вигуків, якими кличуть та відганяють свійських тварин, у говорах української мови / Н. М. Прилипка // Структурні рівні української мови. – К. : Наук. Думка, 1985. – С. 75–91.
73. Проблеми дослідження діалектної лексики і фразеології української мови. – Ужгород, 1978. – 200 с.
74. Програма для збирання матеріалів до діалектологічного атласа української мови. – 2-е вид. – К. : Вид-во АН УРСР, 1949. – 118 с.
75. Прокопова Л. І. Виправлення діалектних фонетичних відхилень / Л. І. Прокопова, Н. І. Тоцька // УМЛШ. – 1968. – № 8. – С.56–65.
76. Радевич-Винницький Я. Мова і нація / Я. Радевич-Винницький, В. Іванишин. – Кам'янець-Подільський: АБЕТКА, 2003. – С. 70–74.
77. Скрипник Л. Г. Власні назви в українській народній фразеології / Л. Г. Скрипник // Мовознавство. – 1970. – № 2. – С. 54–65.
78. Ткачук П. Є. Засвоєння учнями орфоепічних норм в умовах місцевих говорів / П. Є. Ткачук // УМЛШ. – 1973. – № 6. – С.73–77.
79. Українська діалектна морфологія / АН УРСР, Ін-т мовознавства ім.О. О. Потебні / ред. Ф. Т. Жилко. – К. : Наук. думка,

1969. – 200 с.

80. Українська мова. Енциклопедія. – К.: Українська енциклопедія, 2000. – 752 с.

81. Фонетична, морфологічна і лексична система українських говорів. – К. : Наук. думка, 1983.

82. Хом'як І. Взаємодія літературної мови і діалектів / І. Хом'як // Дивослово. – 2000. – № 10. – С. 12–14.

83. Шевельов Ю. В. Портрети вітчизняних мовознавців / Ю. В. Шевельов. – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2002. – 132 с.

84. Шевельов Ю. В. О. О. Потебня і стандарт літературної мови / Ю. В. Шевельов // Мовознавство. – 1992. – № 2. – С. 67–71.

85. Шевченко Т. Г. До питання взаємодії перехідних говірок на подільсько-степовому мовному порубіжжі / Т. Г. Шевченко // XIV Республіканська діалектологічна нарада. – К. : Наук. думка, 1977. – С. 20–22.

86. Шеремета Н. П. Вивчення лексики подільських говірок: Методичні рекомендації / Н. П. Шеремета // Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний університет, інформаційно-видавничий відділ, 2005. – 46 с.

87. Шеремета Н. П. До визначення південноволинсько-подільського діалектного порубіжжя / Н. П. Шеремета // Система і структура східнослов'янських мов (до 200-річчя В. І. Даля) : зб. наук. праць. – К. : Знання України, 2001. – С. 126–134.

88. Шеремета Н. П. Навчальна практика з діалектології / Н. П. Шеремета, Н. Д. Коваленко. – Кам'янець-Подільський, 2003. – 82 с.

ЛІНГВІСТИЧНІ АТЛАСИ

1. Атлас української мови: У 3-х томах. – Т. 1. Полісся, Середня Наддніпрянщина і суміжні землі. – К. : Наук. думка, 1984; – Т. 2. Волинь, Наддністрянщина, Закарпаття і суміжні землі. – К. : Наук. думка, 1988; – Т. 3. Слобожанщина, Донеччина, Нижня Наддніпрянщина, Причорномор'я і суміжні землі. – К. : Наук. думка, 2001.

2. Дзендзелівський Й. О. Лінгвістичний атлас українських

народних говорів Закарпатської області УРСР (Лексика) / Й. О. Дзензелівський. – Ч.1–3. – Ужгород, 1958–1993.

3. Куриленко В. М. Атлас лексики тваринництва у поліських діалектах / В. М. Куриленко. – Глухів: РВВ ГДПУ, 2004. – 260 с.

4. Назарова Т. В. Лінгвістичний атлас Нижньої Прип'яті / Т. В. Назарова. – К. : Наук. думка, 1985. – 136 с.

5. Никончук М. В. Лексичний атлас правобережного Полісся / М. В. Никончук. – Київ – Житомир, 1994. – 480 с.

6. Сабадош І. В. Атлас ботанічної лексики української мови / І. В. Сабадош. – Ужгород, 1999. – 103 с.

ДІАЛЕКТНІ СЛОВНИКИ

1. Брилінський Д. Словник подільських говірок / Д. Брилінський. – Хмельницький, 1991. – 116 с.

2. Ващенко В. С. Словник полтавських говорів / В. С. Ващенко. – Харків : Вид-во Харківського університету, 1960. – Вип. I. – 538 с.

3. Гороф'янюк І. В. Ботанічна лексика центральноподільських говірок : Матеріали до *Лексичного атласу української мови* / І. В. Гороф'янюк ; [відп. ред. П. Ю. Гриценко]. – Вінниця : ПП І. Б. Балюк, 2012. – 304 с.

4. Гуцульські говірки. Короткий словник / За ред. Я. В. Закревської. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1997. – 230 с.

5. Дорошенко С. І. Словник діалектної лексики Сумщини / С. І. Дорошенко. – Суми, 1991.

6. Лисенко П. С. Словник поліських говорів / П. С. Лисенко. – К., 1974. – 260 с.

7. Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок / М. Й. Онишкевич. – К., 1984. – Ч. I–II.

8. Сизько А. Т. Словник діалектної лексики говірок сіл південно-східної Полтавщини: навч. посібник / А. Т. Сизько. – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетровського держ. ун-ту ім. 300-річчя возз'єднання України з Росією, 1990. – 100 с.

9. Словник діалектної лексики Луганщини/ За ред.

3. С. Сікорської. – К. : Шлях, 2002. – 224 с.

10. Словник гуцульських говірок (літера «Б») // Гуцульщина: Лінгвістичні етюди. – К., 1991. – С. 90–304.

11. Словник українських східнослобожанських говірок / К. Глуховцева, В. Леснова, І. Ніколаєнко, Т. Терновська, В. Ужченко. – Луганськ, 2002. – 234 с.

12. Ужченко В. Д. Східноукраїнська фразеологія / В. Д. Ужченко. – Луганськ: Альма-матер, 2000. – 198 с.

13. Ужченко В. Д. Фразеологічний словник східнослобожанських і степових говірок Донбасу / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – Луганськ: Альма-матер, 2000. – 198 с.

14. Чабаненко В. А. Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини: У 4 т. / В. А. Чабаненко. – Запоріжжя, 1992. – Т. 1 – 4.

15. Чабаненко В. А. Фразеологічний словник говірок Нижньої Наддніпрянщини / В. А. Чабаненко. – Запоріжжя, 2001. – 201 с.

ІНФОРМАЦІЙНІ РЕСУРСИ

1. www.litopys.org.ua
2. www.mova.info
3. www.novamova.com.ua

БЛОК ДЕРЖАВНОГО СТАНДАРТУ

Предмет української діалектології як науки і навчальної дисципліни, її завдання, місце серед інших лінгвістичних дисциплін.

Поняття про діалектну мову. Діалекти соціальні й територіальні. Одиниці діалектної мови: говірки, говори, групи говорів, наріччя (говірки, групи споріднених говірок, просторові мовні конструкції).

Діалекти й літературна мова в їх історичному розвитку та взаємодії. Спільне й відмінне в діалектній та літературній мовах. Діалектна основа української літературної мови. Причини її змінності на різних етапах розвитку.

Значення української діалектології для викладання мови в школі.

Фонетична транскрипція, її завдання і застосування в діалектології.

Короткі відомості з історії української діалектології.

Методи дослідження й джерела вивчення діалектів. Методи збирання діалектного матеріалу.

Поняття про ареалогію. Типи ареалів.

Українська лінгвогеографія. Лінгвогеографічні карти, їхні типи. Легенда карти. Поняття ізоглоси. Лінгвістичні атласи.

Типи діалектних явищ української мови та причини їхнього виникнення.

Особливості українського діалектного вокалізму.

Загальна характеристика українського діалектного консонантизму.

Природа й характер українського наголосу. Діалектні відмінності в наголошуванні слів.

Вплив фонетики й граматичної аналогії на формування морфологічних відмінностей в українських говірках.

Реалізація граматичних значень роду й числа в іменниках. Залишки двоїни. Особливості відмінкових парадигм: взаємовпливи

твердої і м'якої груп, репертуар флексій, збереження архаїчних форм, вияв аналогічних впливів.

Стягнені/нестягнені, членні/нечленні форми прикметників у говірках української мови. Розрізнення/нерозрізнення твердих і м'яких основ. Специфіка творення форм ступенів порівняння.

Фонетичне оформлення, морфологічна будова та словозміна числівників у діалектній мові.

Архаїчні та інноваційні форми займенників в українських говірках.

Система дієслівних форм у говорах української мови. Категорії способу і часу та історична зумовленість форм їхнього вираження. Функціонування дієприкметника, дієприслівника, предикативних форм на *-но, -то*.

Прислівник і службові частини мови в українських наріччях.

Протиставлення говірок української мови на рівні синтаксичних словосполучень.

Діалектний синтаксис простого й складного речення.

Загальна характеристика українського діалектного словотвору.

Типи діалектних відмінностей у лексиці українських говірок. Лексичні протиставні і непротиставні явища. Склад лексики за походженням.

Українська діалектна лексикографія.

Українська діалектна фразеологія і фразеографія. Джерела виникнення українських діалектних фразеологізмів.

Групування й членування просторових одиниць української мови на сучасному етапі. Генеза українських мовних просторових конструкцій.

Південно-східне наріччя, його генеза, межі поширення, основні фонетичні, морфологічні, синтаксичні, лексичні ознаки.

Південно-західне наріччя, його генеза, межі поширення, основні фонетичні, морфологічні, синтаксичні, лексичні ознаки.

Північне (поліське) наріччя, його генеза, межі поширення, основні фонетичні, морфологічні, синтаксичні, лексичні ознаки.

КРИТЕРІЇ ОЦІНКИ ЗНАНЬ СТУДЕНТІВ

Рівень навчальних досягнень	Бал	Загальні критерії оцінювання навчальних досягнень студентів
Початковий	1 – 34	Студент може розрізнити об'єкт вивчення, відтворити деякі елементи матеріалу, не вміє з'ясувати сутності основних понять.
	35 – 59	Студент фрагментарно відтворює незначну частину навчального матеріалу, знає окремі поняття курсу; частково пояснює запропоновані викладачем поняття.
Середній	60 – 64	Студент орієнтується в навчальному матеріалі, здатний його відтворити за допомогою додаткових запитань викладача, визначає межі поширення наріч, називає їхні найголовніші фонетичні й граматичні ознаки.
	65 – 74	Студент виявляє знання й розуміння основних положень навчального матеріалу. Відповідь його правильна, але недостатньо осмислена. З допомогою викладача студент здатний аналізувати діалектні явища, інтерпретувати лінгвістичні карти.
Достатній	75 – 84	Студент правильно, логічно відтворює навчальний матеріал, ознайомлений із традиційними й сучасними поглядами на класифікацію наріч в українській мові, знає стан дослідження говірок, самостійно аналізує діалектні явища.
	85 – 89	Студент вільно володіє навчальним матеріалом, знає основні поняття курсу,

		<p>уміє аналізувати й систематизувати інформацію, доречно використовує термінологію, використовує загальновідомі докази у власній аргументації.</p>
Високий	90 – 100	<p>Студент вільно володіє спеціальною термінологією, творчо використовує здобуті знання, наділений чуттям естетики мови знає історію формування наріч, їхній ареал, аналізує й коментує фонетичні, граматичні, лексичні, словотвірні ознаки всіх наріч української діалектної мови, інтерпретує відмінності діалектної й літературної мов.</p>

ПИТАННЯ ДО ЗАЛІКУ

1. Предмет і завдання курсу «Українська діалектологія».
2. Науково-практичне й теоретичне значення діалектології.
3. Взаємозв'язок діалектології з іншими галузями знань.
4. Одиниці діалектної мови.
5. Діалекти територіальні й соціальні.
6. Типи діалектів за генетичною ознакою.
7. Методи збирання діалектного матеріалу.
8. Методи діалектологічних досліджень.
9. Взаємодія літературної мови й діалектів.
10. Лінгвогеографічні карти, їх типи.
11. Загальна характеристика «Атласу української мови», його завдання, побудова.
12. Різновиди фонетичних транскрипцій, що використовуються в українській діалектології.
13. Основні монографічні праці з української діалектології.
14. Типи діалектних явищ за ознакою співвідносності чи протиставлення, за генетичною ознакою, за функціональною ознакою.
15. Загальна характеристика українського діалектного вокалізму.
16. Звукова реалізація голосних фонем української літературної мови в різних наріччях.
17. Явища афери, вставних |о| та |е|, явище гіперизму в українській діалектній мові.
18. Звукова реалізація приголосних фонем української літературної мови в діалектній мові:
  - а) губні |б|, |п|, |в|, |м|, |ф|;
  - б) передньоязикові проривні |д|, |д'|, |т|, |т'|;
  - в) передньоязикові фрикативні |з|, |з'|, |с|, |с'|;
  - г) передньоязикові щілинні шиплячі |ж|, |ш|;
  - г) передньоязикові африкати |д^ж|, |ч|, |д^з|, |ц|, |ц'|;

- д) передньоязикові сонорні |р|, |р'|, |л|, |л'|, |н|, |н'|;
- е) середньоязикова фонема |j|;
- є) задньоязикові |г|, |к|, |х| та фарингальна фонема |r|.

19. Явища асиміляції, протези, метатези в різних українських говорах.

20. Рід і число іменника в українській діалектній мові.

21. Особливості відмінювання іменників в українській діалектній мові.

22. Прикметник в українській діалектній мові.

23. Числівник в українській діалектній мові.

24. Займенник в українській діалектній мові.

25. Дієслово в українській діалектній мові.

26. Дієприкметник в українській діалектній мові.

27. Дієприслівник в українській діалектній мові.

28. Загальні особливості синтаксису української діалектної мови.

29. Діалектні відмінності в структурі простого речення.

30. Діалектні відмінності в структурі складного речення.

31. Характеристика найважливіших словників української діалектної мови.

32. Типи діалектизмів в українській мові.

33. Склад діалектної лексики з погляду походження.

34. Наріччя і групи говорів української мови.

35. Південно-західні діалекти, межі їх поширення, найважливіші особливості.

УДК 811.161.2' 28(072)
ББК 81.2 УКР – 9
П 80

Л. В. Прокопчук

**УКРАЇНСЬКА ДІАЛЕКТОЛОГІЯ.
МОДУЛЬНИЙ КУРС**

Навчальний посібник

Рецензенти:

К. Д. Глуховцева, доктор філологічних наук, професор кафедри української мови Луганського національного університету імені Тараса Шевченка;

К. Я. Климова, доктор педагогічних наук, професор кафедри філології і лінгводидактики Житомирського державного університету імені Івана Франка;

Т. О. Ястремська, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича

Навчальний посібник побудовано відповідно до сучасних концепцій викладання дисциплін лінгвістичного циклу. У ньому відповідно до трьох виокремлених змістових модулів подано матеріали лекцій, плани практичних занять, перелік питань і завдань для самостійної роботи, різноманітні. Посібник містить перелік питань до заліку, список основної й додаткової літератури.

Засвоєнню студентами теоретичного матеріалу, формуванню практичних умінь і навичок сприятимуть запропоновані запитання для самоконтролю, короткий термінологічний словник.

Для студентів вищих навчальних закладів, усіх, хто прагне поглибити знання про рідну мову.

Рекомендовано до друку Вченою радою Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (протокол № від 2013 року)

© Прокопчук Л. В., 2013